ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ «УНІВЕРСИТЕТ КОРОЛЯ ДАНИЛА»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

АГАТІЙ ЮЛІЯ ДМИТРІВНА

УДК 340.12:342.7(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

РОЛЬ ПРАВ ЛЮДИНИ У ФОРМУВАННІ ТА РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ

081 Право
Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Ю.Д. Агатій
(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник Луцький Роман Петрович, доктор юридичних наук, професор

Івано-Франківськ – 2026

АНОТАЦІЯ

Агатій Ю.Д. Роль прав людини у формуванні та розвитку держави. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право. – Заклад вищої освіти «Університет Короля Данила», Івано-Франківськ, 2026.

Дослідження присвячене комплексному теоретико-правовому осмисленню ролі прав людини у формуванні та розвитку держави, визначенню їх впливу на сутність, функції, організацію та соціальне призначення публічної влади, а також обґрунтуванню напрямів удосконалення державної політики у сфері забезпечення прав і свобод людини. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю переосмислення взаємовідносин особи та держави в умовах сучасних суспільних трансформацій, демократизації державного управління, європейської інтеграції України, цифровізації суспільних відносин і посилення вимог до ефективності правозахисних механізмів.

У роботі обґрунтовано, що права людини є не лише самостійним правовим інститутом чи об’єктом державного захисту, а фундаментальною ціннісною та системоутворювальною основою державності. Вони визначають юридично допустимі межі здійснення публічної влади, спрямованість правового регулювання, зміст державних функцій та критерії оцінювання діяльності державних інституцій. Особливу увагу приділено двосторонньому характеру взаємозв’язку прав людини та держави, за якого держава забезпечує нормативні й організаційні умови реалізації прав, а права людини, своєю чергою, виступають чинником розвитку та вдосконалення державної організації.

Запропоновано концепцію правозахисної спроможності держави як комплексної характеристики її здатності забезпечувати фактичну реалізацію, ефективний захист і відновлення прав людини через належне законодавство, діяльність компетентних інституцій, справедливі юридичні процедури та дієвий судовий контроль. Обґрунтовано, що визначальним показником

людиноцентричності держави є не формальне закріплення прав і свобод, а реальна можливість особи користуватися ними та захищати їх у правовий спосіб.

У межах дослідження розкрито теоретико-правові особливості нормативного забезпечення прав людини, з'ясовано структуру, зміст і функціональне призначення правових норм у механізмі їх реалізації та захисту. Обґрунтовано, що правові норми у сфері прав людини виконують значно ширшу роль, ніж формальне закріплення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, оскільки визначають характер взаємовідносин особи й держави, встановлюють межі здійснення публічної влади, регламентують порядок реалізації прав і свобод та створюють юридичні передумови для їх ефективного захисту й відновлення. Особливу увагу приділено взаємозв'язку регулятивної, охоронної, гарантійної та процедурної функцій правових норм, узгоджена реалізація яких забезпечує цілісність і дієвість механізму правового регулювання. Доведено, що ефективність нормативного забезпечення прав людини визначається не лише юридичною визначеністю та системною узгодженістю правових приписів, а й їх відповідністю принципам верховенства права, справедливості, рівності та пропорційності. Наголошено, що зі зростанням інтенсивності втручання держави у сферу прав і свобод людини повинні посилюватися вимоги до обґрунтованості такого втручання, його правової регламентації та наявності належних процедурних і судових гарантій. У цьому контексті правові норми розглядаються не лише як інструмент упорядкування суспільних відносин, а й як важливий засіб обмеження державного свавілля, забезпечення відповідальності публічної влади та утвердження людиноцентричного характеру сучасної державності.

Важливе місце в дослідженні відведено переосмисленню правової природи заохочувальних норм та їх ролі в утвердженні людиноцентричної моделі державності. Обґрунтовано, що потенціал правового регулювання не вичерпується встановленням юридичних обов'язків, заборон і санкцій, оскільки право здатне впливати на суспільні відносини також через позитивне стимулювання соціально корисної та правомірної поведінки. У цьому контексті заохочувальні норми розглядаються як особливий інструмент правового впливу, що сприяє формуванню

усвідомленої правової активності, розвитку соціальної відповідальності та добровільному залученню особи до процесів реалізації й захисту прав людини. Доведено, що їх функціональне призначення полягає не лише у позитивній оцінці суспільно значущої поведінки, а й у створенні правових передумов для гармонізації індивідуальних і суспільних інтересів, зміцнення взаємної довіри між особою та державою, утвердження цінностей справедливості, добросовісності й відповідальності. Водночас аргументовано, що правове заохочення має доповнювати, а не замінювати систему юридичних гарантій, оскільки права людини є невідчужуваними та не можуть перетворюватися на винагороду за бажану для держави поведінку. Саме за такого підходу заохочувальні норми набувають значення дієвого засобу розвитку правової культури та формування суспільства, у якому повага до прав людини ґрунтується не лише на обов'язковості правових приписів, а й на внутрішньому усвідомленні їх соціальної цінності.

У дисертації запропоновано розглядати державну правову політику у сфері прав людини не як сукупність окремих законодавчих, організаційних чи управлінських заходів, а як цілісну систему ціннісно орієнтованої діяльності публічної влади, спрямованої на створення реальних умов для здійснення, охорони та відновлення прав і свобод людини. Обґрунтовано, що визначальним критерієм ефективності такої політики має бути не кількість ухвалених нормативно-правових актів, затверджених стратегій чи реалізованих державних програм, а їх здатність забезпечувати відчутні позитивні зміни у правовому становищі особи. У зв'язку з цим особливого значення набуває категорія правозахисної результативності державної політики, яка відображає реальний вплив державних рішень на доступність правових гарантій, ефективність юридичного захисту, відновлення порушених прав та рівень відповідальності органів публічної влади. Доведено, що результативність державної політики у сфері прав людини залежить від системної взаємодії правотворчих, інституційних, процедурних, судових, інформаційних і контрольних механізмів, кожен із яких виконує самостійне функціональне призначення, але лише в сукупності з іншими забезпечує належний правозахисний ефект. Наголошено на необхідності переходу від переважно декларативного

закріплення правозахисних пріоритетів до практики відповідального державного управління, за якої права людини визначають не лише стратегічні орієнтири державної діяльності, а й зміст конкретних управлінських рішень, способи їх реалізації та критерії оцінювання досягнутих результатів. Такий підхід дозволяє розглядати правову політику як важливий механізм якісного перетворення державності, у межах якого людина поступово утверджується не як пасивний об'єкт владного впливу, а як повноправний учасник правових і суспільних процесів, права, свободи та законні інтереси якого визначають спрямованість розвитку демократичної правової держави.

Розкрито роль правової культури як важливого чинника формування державності, орієнтованої на права людини. Виокремлено індивідуальний, суспільний та професійно-інституційний рівні правової культури, що визначають характер правової поведінки, рівень правосвідомості та якість взаємодії особи з державою. Особливе значення надано професійній правовій культурі представників публічної влади, яка забезпечує практичне втілення принципів справедливості, добросовісності, рівності, пропорційності та поваги до людської гідності під час прийняття юридично значущих рішень.

Удосконалено наукове розуміння правового виховання як засобу формування активної правової позиції особистості, розвитку правових переконань, практичних компетентностей та усвідомленої поваги до прав інших осіб. Розмежовано правове інформування, правову освіту та правове виховання як взаємопов'язані складові правового розвитку людини. Сформульовано принцип правовиховної відповідності, відповідно до якого зміст, методи та середовище правового виховання повинні відповідати фундаментальним цінностям прав людини, насамперед людській гідності, рівності, справедливості та відповідальності.

Проаналізовано взаємозв'язок між реалізацією прав людини та розвитком державних інституцій. Обґрунтовано необхідність розмежування формального нормативного закріплення правозахисних механізмів та їх фактичної інституційної ефективності. Доведено, що важливою характеристикою демократичної правової держави є здатність її інституцій своєчасно виявляти порушення прав людини,

забезпечувати належний юридичний захист, виправляти власні помилки та запобігати повторенню системних порушень.

Досліджено проблеми забезпечення прав людини в умовах сучасних державно-правових трансформацій, зокрема збройної агресії, воєнного стану, цифровізації, європейської інтеграції та реформування державних інституцій. Обґрунтовано необхідність поєднання стабільності фундаментальних правових гарантій із гнучкістю організаційних механізмів їх реалізації. Особливу увагу приділено забезпеченню правової визначеності під час реформ, захисту персональних даних, недопущенню дискримінації, прозорості автоматизованого прийняття рішень та збереженню доступності державних послуг.

Одним із основних результатів дослідження є розроблення інтегрованої моделі державної політики у сфері прав людини, що передбачає поєднання принципів права, ефективних інституційних механізмів, професійної правової культури та громадського контролю в єдину систему формування й реалізації державних рішень. Запропоновано конкретні напрями її практичного впровадження, серед яких попереднє оцінювання впливу нормативних і управлінських рішень на права людини, удосконалення адміністративних процедур, забезпечення виконання судових рішень, розвиток безоплатної правничої допомоги, посилення відповідальності посадових осіб, удосконалення гарантій цифрових прав та систематичне підвищення професійної правової культури державних службовців.

Теоретичне та практичне значення отриманих результатів полягає в поглибленні наукових уявлень про права людини як ціннісну та системоутворювальну основу державності, обґрунтуванні їх впливу на розвиток державних інституцій, правової політики, правової культури та правового виховання. Сформульовані положення розширюють теоретико-правові підходи до розуміння взаємозв’язку прав людини й держави та створюють підґрунтя для подальших наукових досліджень. Практична цінність результатів визначається можливістю їх використання у правотворчій і правозастосовній діяльності, удосконаленні державної політики та механізмів захисту прав людини, підвищенні

ефективності діяльності органів публічної влади, а також у науковій та освітній діяльності для розвитку правової культури й утвердження людиноцентричних засад державності.

Ключові слова: права людини, держава, демократична правова держава, верховенство права, правові норми, заохочувальні норми, правове заохочення, правова політика, правова культура, правосвідомість, правове виховання, публічна влада, людиноцентризм, правове регулювання, цифрові права.

Список публікацій здобувача

1. Агатій Ю. Д. Цифрові права людини як новий вимір у розвитку правової держави. Науковий вісник публічного та приватного права. 2025. Випуск 3. С. 3-8. DOI: https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.1.

2. Ahatii Yuliia. Encouraging legal norms as a tool for the realization of human rights: a theoretical and legal analysis. Entrepreneurship, Economy and Law. 2024. № 3. pp. 56–60. DOI: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2024.3.10.

3. Агатій Ю. Д. Переосмислення нормативності: вплив правової культури на функціональне поле права. Юридичний науковий електронний журнал. 2025. № 7. С. 376-378. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-7/86.

4. Агатій Ю. Д. Концептуальні засади модернізації державної політики у сфері прав людини на основі принципів права та правової культури. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 11. С. 566–568. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-11/125

5. Агатій Ю. Д. Функціональне призначення норм права у сфері прав людини. Перспективні напрямки розвитку юридичної науки у 21-му сторіччі: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 18–19 лютого 2025 р. Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2025. С. 11-14.

6. Агатій Ю. Д. Правова політика як чинник еволюції праворозуміння в сучасному суспільстві. Пріоритетні напрями розвитку юридичної науки: вітчизняний та зарубіжний досвід: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 18–19 вересня 2024 р. Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2024. С. 17-19.

7. Агатій Ю. Д. Взаємозв’язок прав людини та принципу верховенства права у формуванні правової держави. Актуальні проблеми імплементації наукових досягнень у практичну діяльність: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 04–05 червня 2024 р. Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2024. С. 8-10.

ANNOTATION

Ahatii Yu.D. The role of human rights in the formation and development of the state. – Qualification scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 081 Law. – Higher Educational Institution «King Danylo University», Ivano-Frankivsk, 2026.

The study is devoted to a comprehensive theoretical and legal understanding of the role of human rights in the formation and development of the state, determining their impact on the essence, functions, organization and social purpose of public authority, as well as substantiating the directions of improving state policy in the field of ensuring human rights and freedoms. The relevance of the study is due to the need to rethink the relationship between the individual and the state in the context of modern social transformations, democratization of public administration, European integration of Ukraine, digitalization of public relations and strengthening the requirements for the effectiveness of human rights mechanisms. The work substantiates that human rights are not only an independent legal institution or an object of state protection, but also a fundamental value and system-forming basis of statehood. They determine the legally permissible limits of the exercise of public authority, the direction of legal regulation, the content of state functions and criteria for evaluating the activities of state institutions. Particular attention is paid to the bilateral nature of the relationship between human rights and the state, in which the state provides regulatory and organizational conditions for the implementation of rights, and human rights, in turn, act as a factor in the development and improvement of the state organization.

The concept of the human rights capacity of the state is proposed as a comprehensive characteristic of its ability to ensure the actual implementation, effective protection and restoration of human rights through appropriate legislation, the activities of competent institutions, fair legal procedures and effective judicial control. It is substantiated that the defining indicator of the human-centricity of the state is not the formal consolidation of rights and freedoms, but the real possibility of a person to use them and protect them in a legal manner.

The study reveals the theoretical and legal features of the regulatory provision of human rights, clarifies the structure, content and functional purpose of legal norms in the mechanism of their implementation and protection. It is substantiated that legal norms in the field of human rights play a much broader role than the formal consolidation of subjective rights and legal obligations, since they determine the nature of the relationship between an individual and the state, establish the boundaries of the exercise of public power, regulate the procedure for the implementation of rights and freedoms and create legal prerequisites for their effective protection and restoration. Particular attention is paid to the interrelationship of the regulatory, protective, guarantee and procedural functions of legal norms, the coordinated implementation of which ensures the integrity and effectiveness of the legal regulation mechanism. It is proven that the effectiveness of the regulatory provision of human rights is determined not only by the legal certainty and systemic consistency of legal provisions, but also by their compliance with the principles of the rule of law, justice, equality and proportionality. It is emphasized that with the increase in the intensity of state intervention in the field of human rights and freedoms, the requirements for the justification of such intervention, its legal regulation and the availability of appropriate procedural and judicial guarantees should increase. In this context, legal norms are considered not only as a tool for regulating social relations, but also as an important means of limiting state arbitrariness, ensuring the responsibility of public authorities and establishing the human-centric nature of modern statehood.

An important place in the study is given to rethinking the legal nature of incentive norms and their role in establishing a human-centric model of statehood. It is substantiated that the potential of legal regulation is not exhausted by the establishment of legal obligations, prohibitions and sanctions, since law is able to influence social relations also through positive stimulation of socially useful and lawful behavior. In this context, incentive norms are considered as a special tool of legal influence, which contributes to the formation of conscious legal activity, the development of social responsibility and the voluntary involvement of a person in the processes of implementing and protecting human rights. It is proven that their functional purpose is not only in the positive assessment of socially significant behavior, but also in creating

legal prerequisites for harmonizing individual and public interests, strengthening mutual trust between the individual and the state, establishing the values of justice, good faith and responsibility. At the same time, it is argued that legal encouragement should complement, not replace, the system of legal guarantees, since human rights are inalienable and cannot be transformed into a reward for behavior desired by the state. It is with this approach that incentive norms acquire the value of an effective means of developing legal culture and forming a society in which respect for human rights is based not only on the binding nature of legal provisions, but also on the internal awareness of their social value.

The dissertation proposes to consider state legal policy in the field of human rights not as a set of separate legislative, organizational or administrative measures, but as a holistic system of value-oriented activities of public authorities aimed at creating real conditions for the implementation, protection and restoration of human rights and freedoms. It is substantiated that the determining criterion for the effectiveness of such a policy should not be the number of adopted regulatory legal acts, approved strategies or implemented state programs, but their ability to ensure tangible positive changes in the legal status of a person. In this regard, the category of human rights effectiveness of state policy, which reflects the real impact of state decisions on the availability of legal guarantees, the effectiveness of legal protection, the restoration of violated rights and the level of responsibility of public authorities, acquires special importance. It is proven that the effectiveness of state policy in the field of human rights depends on the systemic interaction of law-making, institutional, procedural, judicial, information and control mechanisms, each of which performs an independent functional purpose, but only in combination with others provides the proper human rights protection effect. The need to transition from a predominantly declarative consolidation of human rights protection priorities to the practice of responsible public administration is emphasized, in which human rights determine not only the strategic guidelines of state activity, but also the content of specific administrative decisions, methods of their implementation and criteria for evaluating the achieved results. This approach allows us to consider legal policy as an important mechanism for the qualitative transformation of statehood, within which a

person gradually establishes himself not as a passive object of power influence, but as a full-fledged participant in legal and social processes, whose rights, freedoms and legitimate interests determine the direction of development of a democratic legal state. The role of legal culture as an important factor in the formation of statehood focused on human rights is revealed. Individual, social and professional-institutional levels of legal culture are distinguished, which determine the nature of legal behavior, the level of legal awareness and the quality of interaction between a person and the state. Particular importance is given to the professional legal culture of representatives of public authorities, which ensures the practical implementation of the principles of justice, good faith, equality, proportionality and respect for human dignity when making legally significant decisions.

The scientific understanding of legal education as a means of forming an active legal position of an individual, developing legal beliefs, practical competencies and conscious respect for the rights of other persons is improved. Legal information, legal education and legal education are distinguished as interrelated components of a person's legal development. The principle of legal educational compliance is formulated, according to which the content, methods and environment of legal education must correspond to the fundamental values of human rights, primarily human dignity, equality, justice and responsibility.

The relationship between the implementation of human rights and the development of state institutions is analyzed. The need to distinguish between the formal regulatory consolidation of human rights mechanisms and their actual institutional effectiveness is substantiated. It is proven that an important characteristic of a democratic legal state is the ability of its institutions to timely identify human rights violations, provide proper legal protection, correct their own mistakes and prevent the recurrence of systemic violations.

The problems of ensuring human rights in the conditions of modern state and legal transformations are investigated, in particular armed aggression, martial law, digitalization, European integration and reform of state institutions. The need to combine the stability of fundamental legal guarantees with the flexibility of organizational

mechanisms for their implementation is substantiated. Special attention is paid to ensuring legal certainty during reforms, personal data protection, prevention of discrimination, transparency of automated decision-making and maintaining the accessibility of state services.

One of the main results of the study is the development of an integrated model of state policy in the field of human rights, which involves combining the principles of law, effective institutional mechanisms, professional legal culture and public control into a single system for the formation and implementation of state decisions. Specific areas of its practical implementation are proposed, including a preliminary assessment of the impact of regulatory and administrative decisions on human rights, improving administrative procedures, ensuring the enforcement of court decisions, developing free legal aid, strengthening the responsibility of officials, improving guarantees of digital rights and systematically improving the professional legal culture of civil servants.

The theoretical and practical significance of the results obtained lies in deepening scientific ideas about human rights as a value and system-forming basis of statehood, substantiating their influence on the development of state institutions, legal policy, legal culture and legal education. The formulated provisions expand theoretical and legal approaches to understanding the relationship between human rights and the state and create a basis for further scientific research. The practical value of the results is determined by the possibility of their use in law-making and law-enforcement activities, improving state policy and mechanisms for the protection of human rights, increasing the efficiency of public authorities, as well as in scientific and educational activities for the development of legal culture and the establishment of human-centered principles of statehood.

Keywords: human rights, state, democratic legal state, rule of law, legal norms, incentive norms, legal incentive, legal policy, legal culture, legal awareness, legal education, public authority, humanism, legal regulation, digital rights.

List of the publications of doctoral candidate

1. Ahatii Yu. D. Tsyfrovi prava liudyny yak novyi vymir u rozvytku pravovoi derzhavy. Naukovyi visnyk publichnoho ta pryvatnoho prava. 2025. Vypusk 3. S. 3-8. DOI: https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.1 [in Ukrainian].

2. Ahatii Yuliia. Encouraging legal norms as a tool for the realization of human rights: a theoretical and legal analysis. Entrepreneurship, Economy and Law. 2024. № 3. pp. 56–60. DOI: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2024.3.10 [in in English].

3. Ahatii Yu. D. Pereosmyslennia normatyvnosti: vplyv pravovoi kultury na funktsionalne pole prava. Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal. 2025. № 7. S. 376-378. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-7/86 [in Ukrainian].

4. Ahatii Yu. D. Kontseptualni zasady modernizatsii derzhavnoi polityky u sferi prav liudyny na osnovi pryntsypiv prava ta pravovoi kultury. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. 2025. № 11. S. 566–568. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-11/125 [in Ukrainian].

5. Ahatii Yu. D. Funktsionalne pryznachennia norm prava u sferi prav liudyny. Perspektyvni napriamky rozvytku yurydychnoi nauky u 21-mu storichchi: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, m. Kyiv, 18–19 liutoho 2025 r. Kyiv: Naukovo-doslidnyi instytut publichnoho prava, 2025. S. 11-14 [in Ukrainian].

6. Ahatii Yu. D. Pravova polityka yak chynnyk evoliutsii pravorozuminnia v suchasnomu suspilstvi. Priorytetni napriamy rozvytku yurydychnoi nauky: vitchyznianyi ta zarubizhnyi dosvid: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, m. Kyiv, 18–19 veresnia 2024 r. Kyiv: Naukovo-doslidnyi instytut publichnoho prava, 2024. S. 17-19 [in Ukrainian].

7. Ahatii Yu. D. Vzaiemozviazok prav liudyny ta pryntsypu verkhovenstva prava u formuvanni pravovoi derzhavy. Aktualni problemy implementatsii naukovykh dosiahnen u praktychnu diialnist: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, m. Kyiv, 04–05 chervnia 2024 r. Kyiv: Naukovo-doslidnyi instytut publichnoho prava, 2024. S. 8–10 [in Ukrainian].

ЗМІСТ

ВСТУП……...16

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ ЗМІСТ ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ОСНОВИ ІСНУВАННЯ ДЕРЖАВИ ……25

1.1. Права людини як фундаментальна складова правової держави……25

1.2. Норми права у сфері прав людини: структура, особливості, функціональне призначення…….……40

1.3. Заохочувальні норми права і правове заохочення у сфері забезпечення прав людини……..……...57

Висновки до розділу 1……76

РОЗДІЛ 2. ПРАВОВА ПОЛІТИКА І КУЛЬТУРА В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВИ НА ЗАСАДАХ ПРАВ ЛЮДИНИ ……81

2.1. Правова політика держави у сфері прав людини: завдання та інструменти реалізації……..……81

2.2. Правова культура як чинник становлення державності, орієнтованої на права людини…….……...95

2.3. Правове виховання як засіб формування поваги до прав людини в суспільстві…...……110

Висновки до розділу 2……..133

РОЗДІЛ 3. РОЛЬ ПРАВ ЛЮДИНИ У РОЗВИТКУ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ……..138

3.1. Взаємозв’язок реалізації прав людини і розвитку державних інституцій…….……138

3.2. Проблеми забезпечення прав людини у трансформаційних умовах……..157

3.3. Напрями вдосконалення державної політики у сфері прав людини: інтеграція принципів права та культури ……..176

Висновки до розділу 3……..198

ВИСНОВКИ…….203

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ…….210

ДОДАТКИ…….227

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Права людини становлять фундаментальну ціннісно-правову основу сучасної державності, визначаючи межі здійснення публічної влади, її зміст, функціональне призначення та напрями розвитку. Їх універсальний і невідчужуваний характер відображає поступовий перехід від традиційних державоцентричних підходів до людиноцентричної моделі державності. У цьому контексті права людини виступають системоутворювальним чинником, що визначає соціальне призначення держави, характер її взаємодії з громадянським суспільством та критерії легітимності публічної влади.

Конституційно-правовий розвиток України засвідчує утвердження прав людини як визначального орієнтира діяльності державних інституцій. Положення статей 1 і 3 Конституції України, які закріплюють засади демократичної, соціальної та правової держави й визнають людину, її життя, здоров'я, честь і гідність найвищою соціальною цінністю, формують основу переосмислення взаємовідносин особи й держави. Відтак держава постає не лише як організація публічної влади, а насамперед як інституційний механізм забезпечення свободи, людської гідності, правової захищеності та всебічного розвитку особистості.

Водночас взаємозв'язок прав людини та держави має складну діалектичну природу, що виявляється у взаємній зумовленості свободи особи та владно-організаційних можливостей держави. З одного боку, права людини визначають правові межі здійснення публічної влади, виступають критерієм її легітимності та запобіжником державного свавілля. З іншого – саме держава покликана створювати належні правові, інституційні та соціальні передумови для їх реального здійснення й захисту. Сучасний розвиток державності дедалі виразніше засвідчує, що ефективність публічної влади визначається не масштабом її повноважень, а здатністю забезпечувати свободу особи, узгоджувати приватні й публічні інтереси та гарантувати справедливий правопорядок. У цьому контексті особливого значення набуває переосмислення традиційних підходів до співвідношення державного суверенітету й особистої автономії, за якого принципи

верховенства права, пропорційності, юридичної визначеності та поваги до людської гідності виступають не лише обмежувачами державної влади, а й ціннісними орієнтирами її функціонування та розвитку.

Теоретико-правові засади прав людини, їх природу, зміст, гарантії реалізації та значення для функціонування держави досліджували П. Рабінович, М. Козюбра, С. Головатий, О. Петришин, С. Погребняк, Н. Оніщенко, Ю. Шемшученко, О. Скакун, М. Савчин, О. Скрипнюк та інші вітчизняні науковці. Філософсько-правові основи взаємовідносин особи й держави висвітлено у працях Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта, Дж. Ролза, Р. Дворкіна. Попри вагомий науковий доробок, подальшого комплексного осмислення потребують системоутворювальна роль прав людини у розвитку державності, їх вплив на трансформацію сутності та функцій держави, а також проблема узгодження державного суверенітету, публічних і приватних інтересів.

Нових теоретико-правових підходів до розв'язання зазначених питань вимагають сучасні виклики української державності, зумовлені повномасштабною збройною агресією проти України, необхідністю забезпечення прав і свобод людини в умовах воєнного стану, поглибленням євроінтеграційних процесів та стрімким розвитком цифрових технологій. За таких обставин особливої ваги набувають визначення правових меж здійснення державної влади, забезпечення балансу між національною безпекою та індивідуальною свободою, утвердження принципів верховенства права, пропорційності, юридичної визначеності й міжнародних стандартів захисту прав людини. Водночас результативність державотворчих процесів безпосередньо пов'язана з ефективністю правових гарантій, незалежністю судового захисту та розвитком правової культури суспільства. Відтак права людини доцільно розглядати не лише як об'єкт державного захисту, а як самостійний чинник державотворення, що визначає ціннісні засади, інституційну організацію та функціональну спрямованість держави, формуючи концептуальне підґрунтя її демократичного розвитку й удосконалення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконане відповідно до плану науково-дослідних робіт кафедри права імені академіка УАН о. Івана Луцького Закладу вищої освіти «Університет Короля Данила» за напрямами «Трансформація правової системи України в умовах розвитку правових систем сучасності (теоретико-правовий та історико-правовий аспекти)» (державний реєстраційний номер 0116U002342) та «Закономірності розвитку і функціонування правової держави» (державний реєстраційний номер 0111U006673).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дослідження є комплексне теоретико-правове обґрунтування ролі прав людини як фундаментальної ціннісної та інституційної основи формування й розвитку держави, розкриття закономірностей їх впливу на сутність, функції та соціальне призначення публічної влади, а також визначення концептуальних засад удосконалення державної політики, правових механізмів і соціокультурних інструментів забезпечення прав людини в контексті становлення сучасної демократичної, соціальної та правової держави.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення ряду *завдань*, що становлять зміст дослідження:

- розкрити теоретико-правову природу прав людини, їх ціннісне та системоутворювальне значення для формування правової держави, визначити закономірності взаємозв'язку прав людини та розвитку державності;

- визначити структуру, особливості та функціональне призначення правових норм у сфері прав людини, показати їх роль у формуванні механізму правового регулювання суспільних відносин;

- розкрити правову природу заохочувальних норм і правового заохочення, обґрунтувати їх значення як інструментів стимулювання правомірної поведінки, реалізації прав людини та формування соціально відповідальних правовідносин;

- охарактеризувати сутність, завдання та основні інструменти державної правової політики у сфері прав людини, визначити її вплив на зміст і спрямованість діяльності публічної влади;

- обґрунтувати роль правової культури у становленні державності, орієнтованої на права людини, розкрити її значення для утвердження верховенства права, правосвідомості та відповідальної взаємодії особи й держави;

- визначити сутність і функціональне призначення правового виховання як засобу формування поваги до прав людини, розвитку правових цінностей та утвердження моделей правомірної поведінки в суспільстві;

- встановити взаємозв'язок між рівнем реалізації прав людини та розвитком державних інституцій, а також вплив правозахисних механізмів на ефективність, легітимність і демократичність публічної влади;

- висвітлити основні проблеми забезпечення прав людини в умовах сучасних державно-правових трансформацій, зокрема суперечності між приватними й публічними інтересами, недоліки інституційних гарантій та виклики цифровізації суспільних відносин;

- розробити та обґрунтувати концептуальні напрями вдосконалення державної політики у сфері прав людини на основі інтеграції принципів права, правової культури та ефективних механізмів правового регулювання, спрямованих на утвердження людиноцентричної моделі української державності.

Об'єктом дослідження є права людини як фундаментальне соціально-правове явище, що визначає ціннісні засади, сутність, соціальне призначення та закономірності формування й розвитку держави.

Предметом дослідження є теоретико-правові закономірності, принципи та механізми впливу прав людини на становлення, функціонування й розвиток держави, а також особливості їх реалізації через правове регулювання, державну політику, правову культуру та діяльність публічних інституцій.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становить комплекс загальнофілософських, загальнонаукових і спеціально-юридичних методів наукового пізнання. Діалектичний метод застосовано для розкриття взаємозв'язку прав людини та державності, закономірностей їх взаємного впливу (підрозділи 1.1, 3.1); історико-правовий – для з'ясування еволюції прав людини та їх значення у становленні правової держави (підрозділ 1.1); системно-структурний

і функціональний – для дослідження структури й функціонального призначення правових норм, зокрема заохочувальних, а також механізмів забезпечення прав людини та діяльності державних інституцій (підрозділи 1.2, 1.3, 3.1); формально-юридичний і порівняльно-правовий – для аналізу нормативно-правового регулювання, державної правової політики та міжнародних стандартів захисту прав людини (підрозділи 1.2, 2.1, 3.2). Аксіологічний та антропологічний підходи використано для обґрунтування ціннісної природи прав людини та людиноцентричного спрямування державності (підрозділи 1.1, 2.1), а соціокультурний – для визначення ролі правової культури й правового виховання у формуванні поваги до прав людини (підрозділи 2.2, 2.3). Методи аналізу, синтезу, узагальнення та правового моделювання застосовано для виявлення проблем реалізації прав людини й обґрунтування концептуальних напрямів удосконалення державної політики шляхом інтеграції принципів права та правової культури (підрозділи 3.2, 3.3).

Наукова новизна отриманих результатів полягає в комплексному теоретико-правовому обґрунтуванні ролі прав людини як визначального чинника формування та розвитку держави, розкритті їх впливу на зміст і функції публічної влади, удосконаленні правових та інституційних механізмів забезпечення прав і свобод людини. Запропоновано нові концептуальні підходи до оцінювання правозахисної спроможності держави, визначення ролі правової культури та правового виховання, а також інтеграції принципів права в державну політику. Особливу увагу приділено переосмисленню взаємозв’язку прав людини та державності в умовах сучасних суспільних трансформацій, за яких права людини виступають не лише об’єктом державного захисту, а й ціннісною основою, критерієм ефективності та рушійною силою демократичного розвитку держави.

Основні наукові результати дослідження, які характеризуються новизною та виносяться на захист, полягають у тому, що:

уперше:

- запропоновано концепцію правозахисної спроможності держави як комплексної теоретико-правової характеристики її здатності забезпечувати

реальне здійснення та ефективний захист прав людини через належне правове регулювання, діяльність державних інституцій, справедливі юридичні процедури та дієвий судовий захист. Доведено, що основним критерієм такої спроможності є не формальне закріплення прав людини в законодавстві, а їх фактична реалізація та гарантованість державою;

- сформульовано принцип правовиховної відповідності, сутність якого полягає в необхідності узгодження змісту, методів і практики правового виховання з фундаментальними цінностями прав людини. Обґрунтовано, що формування поваги до права можливе лише за умови, коли освітнє та суспільне середовище ґрунтується на принципах людської гідності, рівності, справедливості й відповідальності;

- запропоновано інтегровану модель державної політики у сфері прав людини, яка передбачає поєднання правових принципів, інституційних механізмів, професійної правової культури та громадського контролю в єдину систему прийняття й реалізації державних рішень. Особливістю такої моделі є врахування прав людини на всіх етапах управлінської діяльності – від розроблення рішення до оцінювання його наслідків;

удосконалено:

- наукові підходи до визначення функціонального призначення норм права у сфері прав людини, відповідно до яких їх регулятивний вплив охоплює не лише закріплення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, а й установлення процедурних вимог до здійснення владних повноважень. Обґрунтовано залежність обсягу необхідних правових гарантій від інтенсивності можливого державного втручання у сферу основоположних прав і свобод;

- теоретико-правові підходи до визначення ролі правової культури у формуванні державності, орієнтованої на права людини, шляхом виокремлення її індивідуального, суспільного та професійно-інституційного рівнів. Доведено, що правова культура виступає не лише показником правового розвитку суспільства, а й внутрішнім механізмом забезпечення правомірності, обґрунтованості та справедливості рішень органів публічної влади;

- наукове розуміння правового виховання як інструменту формування активної правової позиції особи, що передбачає перехід від засвоєння правових знань до розвитку правових переконань, практичних компетентностей і готовності самостійно захищати власні права та поважати права інших осіб. Обґрунтовано необхідність поєднання правового інформування, правової освіти та виховання як взаємопов'язаних, але функціонально відмінних складових правового розвитку особистості;

- наукові положення щодо співвідношення правової стабільності та інституційної адаптивності держави. Обґрунтовано, що в умовах суспільних трансформацій держава повинна забезпечувати одночасно сталість фундаментальних правових гарантій і гнучкість організаційних механізмів їх реалізації, не допускаючи виникнення правової невизначеності внаслідок реформування;

дістало подальший розвиток:

- теоретичні положення щодо конститутивного характеру впливу прав людини на державність, відповідно до яких права людини розглядаються як чинник формування інституційної структури, функцій і соціального призначення держави. Розкрито їх правокоригувальну роль у забезпеченні відповідності законодавства, адміністративної практики та діяльності публічної влади принципам верховенства права, справедливості й поваги до людської гідності;

- наукові положення щодо системного характеру державної політики у сфері прав людини, зокрема необхідності взаємоузгодженого застосування правотворчих, інституційних, процедурних, судових, інформаційних і моніторингових інструментів. Встановлено, що результативність правозахисної діяльності держави залежить від їх функціональної єдності та здатності забезпечувати не лише реалізацію, а й ефективне відновлення порушених прав;

- наукові підходи до визначення напрямів удосконалення державної політики у сфері прав людини шляхом обґрунтування необхідності інтеграції принципів права та правової культури в механізм формування й реалізації державних рішень. Доведено, що така інтеграція передбачає перехід від формального дотримання

законодавства до утвердження практики публічного управління, заснованої на справедливості, добросовісності, пропорційності та повазі до людської гідності, за якої правова культура виступає внутрішнім чинником відповідальної діяльності держави, а принципи права – критерієм її правомірності та суспільної виправданості.

Практичне значення отриманих результатів полягає в можливості використання сформульованих положень, висновків і рекомендацій для вдосконалення державної політики та правових механізмів забезпечення прав людини. Результати дослідження можуть бути застосовані у правотворчій і правозастосовній діяльності – для підвищення ефективності правового регулювання та захисту прав людини; діяльності органів публічної влади – для утвердження людиноцентричних засад державного управління; науковій та освітній сферах – для розвитку правової культури, вдосконалення правового виховання й подальших теоретико-правових досліджень.

Матеріали дисертації використовуються: в навчальному процесі Закладу вищої освіти «Університет Короля Данила» при викладанні курсів «Теорія держави і права», «Актуальні проблеми теорії держави і права» (акт впровадження від 04.09.2026); науково-дослідній та експертно-аналітичній роботі Науково-дослідного інституту імені академіка УАН І.М. Луцького при виконанні наукових програм розвитку Університету Короля Данила, Прикарпатського регіону та України відповідно до плану проведення наукових досліджень, при підготовці науково-практичних експертних висновків, зауважень і пропозицій до законопроектів в зазначеній сфері (довідка про впровадження від 04.09.2026).

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри права імені академіка УАН о. Івана Луцького Університету Короля Данила, де було виконано дисертацію, а також оприлюднені на трьох наукових конференціях, а саме: Міжнародній науково-практичній конференції «Пріоритетні напрями розвитку юридичної науки: вітчизняний та зарубіжний досвід» (м. Київ, 18–19 вересня 2024 року); Міжнародній науково-практичній конференції «Перспективні напрямки розвитку

юридичної науки у 21-му сторіччі» (м. Київ, 18–19 лютого 2025 року); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми імплементації наукових досягнень у практичну діяльність» (м. Київ, 04–05 червня 2024 року).

Публікації. Основні наукові результати дисертації висвітлені у 7 наукових публікаціях здобувача, з яких 4 статті опубліковані у наукових фахових виданнях України та 3 тези доповідей, оприлюднених у збірниках матеріалів конференцій.

Структура та обсяг дисертації зумовлені метою, завданнями та логікою наукового дослідження, що забезпечує послідовність і комплексність розкриття обраної проблематики. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, які об’єднують дев’ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації становить 230 сторінок, із яких 194 сторінки припадають на основний текст. Список використаних джерел налічує 186 найменувань і займає 17 сторінок. Робота містить два додатки загальним обсягом 4 сторінки.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ ЗМІСТ ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ОСНОВИ ІСНУВАННЯ ДЕРЖАВИ

1.1. Права людини як фундаментальна складова правової держави

Проблематика прав людини належить до фундаментальних напрямів сучасної юридичної науки, оскільки через характер їх визнання, нормативного закріплення, гарантування та практичної реалізації розкривається не лише правове становище особи, але й сутність самої держави, межі її влади, спрямованість правового регулювання та реальний зміст відносин між публічною владою і людиною. У сучасній концепції правової держави людина перестає розглядатися виключно як адресат державно-владних приписів і набуває статусу автономного носія прав, які визначають юридично допустимі межі діяльності держави. Така зміна методологічної перспективи має принципове значення, оскільки дозволяє досліджувати права людини не як окремий інститут конституційного права або сукупність нормативно встановлених можливостей, а як системоутворювальну основу правової організації державної влади. Правова держава у цьому розумінні характеризується не самим фактом існування розвиненої системи законодавства, державних органів та юридичних процедур, а тим, наскільки вся відповідна система підпорядкована визнанню людської гідності, свободи та рівності, забезпеченню невідчужуваних прав, обмеженню владної дискреції та створенню ефективних механізмів юридичного захисту. Тому права людини виконують подвійне функціональне призначення: з одного боку, визначають сферу юридично гарантованої автономії особи, з іншого, встановлюють нормативні вимоги до держави, її інституцій, законодавства та правозастосовної діяльності.

Історико-правовий розвиток ідеї прав людини свідчить про поступову зміну самої моделі співвідношення людини і держави. У ранніх формах політико-правової організації юридичний статус особи значною мірою визначався її належністю до певної соціальної, станової, релігійної або політичної спільноти, а

обсяг правових можливостей не мав універсального характеру. Формування природно-правової традиції поступово утвердило принципово інше розуміння, відповідно до якого певні права належать людині не внаслідок дозволу публічної влади, а в силу самого факту людського існування [48, с. 46]. Ідеї Дж. Локка про природні права на життя, свободу та власність мали визначальний вплив на становлення концепції обмеженої держави, у межах якої політична влада отримує легітимність через виконання функції охорони прав, а не через необмежену можливість визначати їх зміст. Подальший розвиток конституціоналізму трансформував відповідну філософську ідею в юридичний принцип обмеження влади. Права людини поступово перестали бути лише моральною вимогою до держави та набули значення позитивно-правових критеріїв, обов'язкових для законодавця, виконавчої влади і суду [101, с. 206-214]. У XX столітті цей процес отримав якісно новий вимір унаслідок формування міжнародної системи захисту прав людини, яка закріпила універсальний характер людської гідності та основоположних прав і створила додатковий нормативний рівень оцінювання діяльності держав.

Визначення поняття прав людини залишається предметом наукової дискусії, що пояснюється складністю самого феномену та можливістю його дослідження з природно-правових, позитивістських, аксіологічних, соціологічних, антропологічних і функціональних позицій. Природно-правовий підхід акцентує на невідчужуваному характері прав, їх первинності щодо позитивного законодавства та зв'язку з людською гідністю. Позитивістський підхід звертає увагу передусім на юридичну форму прав, їх нормативне закріплення, визначеність змісту та наявність інституційних механізмів реалізації. Аксіологічний підхід дозволяє розглядати права людини як нормативне вираження фундаментальних цінностей свободи, рівності, справедливості та гідності [175]. Функціональний підхід, своєю чергою, концентрується на тому, яку роль права виконують у відносинах людини з публічною владою, суспільством та іншими особами. Жоден із зазначених підходів окремо не охоплює всієї складності досліджуваного явища. Визнання природного характеру прав без їх юридичного

забезпечення може залишити їх на рівні моральної декларації, тоді як виключно позитивістське розуміння створює ризик ототожнення прав людини з будь-якими можливостями, які держава на певному історичному етапі погоджується закріпити у законодавстві. Саме тому методологічно продуктивним є інтегративне розуміння, яке поєднує ціннісну первинність прав із необхідністю їх позитивно-правового закріплення та інституційного гарантування [3, с. 18-19].

На цій підставі права людини доцільно визначати як засновані на людській гідності, універсальні та невідчужувані нормативно визнані можливості особи, що забезпечують її свободу, автономію, рівність, фізичне та соціальне існування, участь у суспільному і політичному житті, одночасно встановлюючи юридично обов'язкові межі та позитивні обов'язки державної влади. Запропоноване визначення дозволяє поєднати декілька принципових характеристик прав людини. По-перше, їх первинною ціннісною основою визнається людська гідність. По-друге, права не розглядаються як похідні виключно від волі законодавця. По-третє, для їх реального існування необхідне юридичне визнання та система гарантій. По-четверте, права визначають не тільки можливості самої особи, але й характер юридичних обов'язків держави [92, с. 5]. Саме остання характеристика має особливе значення для дослідження ролі прав людини у формуванні та розвитку держави, оскільки дозволяє перейти від статичного аналізу каталогу прав до дослідження їх державотворчого потенціалу.

Універсальність прав людини означає, що їх базовий обсяг пов'язується з людським статусом, а не з громадянством, соціальним походженням, майновим становищем, політичними переконаннями чи іншою характеристикою особи. Водночас універсальність не означає абсолютної однаковості конкретних механізмів реалізації прав у різних правових системах. Національні правопорядки відрізняються конституційною структурою, юридичними традиціями та інституційними моделями, однак така специфіка не може використовуватися для заперечення фундаментального характеру людської гідності та основоположних прав [153]. Не менш важливими є невідчужуваність і непорушність прав, які означають неможливість перетворення людини на об'єкт необмеженого владного

розпорядження. Навіть у тих випадках, коли окремі права можуть бути правомірно обмежені, відповідне обмеження повинно мати юридичну підставу, переслідувати легітимну мету, відповідати вимогам необхідності та пропорційності й не руйнувати сутність самого права. Отже, можливість нормативного обмеження конкретного способу реалізації права не тотожна можливості держави вільно визначати, чи належить відповідне право людині [151, с. 75].

Фундаментальним методологічним значенням характеризується принцип взаємозалежності та неподільності прав людини. Традиційний поділ на особисті, політичні, економічні, соціальні та культурні права має важливе класифікаційне значення, однак не повинен створювати уявлення про їх ізольованість або принципову ієрархічність. Реалізація свободи слова без належного доступу до освіти та інформації може бути істотно ускладнена, право на участь у публічному управлінні залежить від свободи об'єднання, вираження поглядів і доступу до інформації, а ефективність соціальних прав пов'язана із якістю державних інституцій та справедливістю процедур розподілу публічних ресурсів. Саме взаємозалежність прав демонструє, що людиноцентричний характер правової держави не може бути забезпечений шляхом вибіркового визнання лише тих прав, які не створюють значних позитивних зобов'язань для держави. Правова держава повинна створювати інституційні умови для реалізації комплексу прав, одночасно враховуючи характер конкретного права, межі державної компетенції та об'єктивні можливості публічної політики [1, с. 8-10].

Для розкриття місця прав людини у правовій державі необхідно відмежувати поняття «права людини», «свободи людини», «суб'єктивне право» та «гарантії прав». У теорії права поняття права і свободи часто використовуються у взаємопов'язаному значенні, однак їх функціональні акценти можуть відрізнятися. Категорія свободи традиційно підкреслює сферу автономії особи, в яку публічна влада не повинна втручатися без належної правової підстави, тоді як суб'єктивне право більш виразно передбачає юридично визначену можливість певної поведінки та можливість вимагати відповідної поведінки від інших суб'єктів. Проте сучасна система прав людини значною мірою долає жорсткість такого

розмежування [67, с. 989]. Навіть класичні свободи вимагають від держави позитивних дій для створення ефективних механізмів їх захисту, а соціальні права одночасно містять сфери особистої автономії, які держава повинна поважати. Гарантії прав, своєю чергою, не є тотожними самим правам, а становлять систему нормативних, інституційних, процедурних та організаційних засобів, за допомогою яких забезпечуються їх реалізація, охорона та відновлення.

Саме категорія гарантування дозволяє відмежувати формальне проголошення прав від їх реального існування у правовому порядку. Конституція може містити широкий каталог прав, однак за відсутності незалежного суду, доступних процедур захисту, ефективного конституційного контролю, професійної публічної адміністрації та виконання судових рішень відповідні положення ризикують залишатися декларативними. Звідси випливає принципова теза: рівень розвитку прав людини у державі повинен оцінюватися не лише за широтою їх нормативного переліку, але й за реальною здатністю особи користуватися ними та отримувати ефективний захист у разі порушення. Саме ця обставина перетворює гарантії прав людини на один із критеріїв правової державності. Водночас гарантії мають розглядатися системно [63, с. 98]. Судовий захист є центральним, але не єдиним механізмом. Не менш важливими є якісне законодавство, адміністративні процедури, парламентський та конституційний контроль, інститут омбудсмана, правнича допомога, доступ до інформації, громадський контроль та міжнародні механізми захисту.

Зв’язок прав людини із правовою державою розкривається насамперед через принцип верховенства права. Верховенство права не може бути зведене до вимоги формального підпорядкування державних органів чинному законодавству, оскільки законодавство саме може створювати надмірні або свавільні обмеження. У матеріальному розумінні верховенство права передбачає юридичну обмеженість публічної влади, правову визначеність, заборону свавілля, рівність перед законом, доступ до незалежного суду та реальність фундаментальних прав. Саме права людини надають принципу верховенства права людиноцентричного змісту [36]. Державний орган не може обґрунтовувати правомірність свого рішення лише

наявністю формальної компетенції, якщо спосіб її реалізації непропорційно втручається у фундаментальні права або позбавляє особу необхідних процесуальних гарантій. У цьому аспекті право перестає бути виключно інструментом організації влади і стає водночас засобом її юридичного обмеження [98, с. 1090].

Показовою у цьому контексті є концепція Л. Фуллера, який пов'язував правовість нормативного порядку з вимогами загальності, оприлюдненості, перспективності, зрозумілості, несуперечливості, можливості виконання та відповідності офіційної практики проголошеним правилам [127, с. 47]. Значення такого підходу для проблематики прав людини полягає в тому, що навіть змістовно справедливе право не може бути належно реалізоване у нормативному середовищі, де людина не здатна передбачити юридичні наслідки своєї поведінки. Дж. Раз, розвиваючи формальне розуміння верховенства права, також наголошував на здатності права реально спрямовувати поведінку суб'єктів. Водночас суто формального підходу недостатньо для пояснення сучасної правової держави, оскільки стабільна, зрозуміла та передбачувана система норм теоретично може містити несправедливі обмеження [157, с. 133]. Тому правова визначеність повинна доповнюватися матеріальним виміром прав людини. У цьому аспекті позиція Р. Дворкіна дозволяє показати, що фундаментальні права функціонують не просто як одна з політичних цілей поряд з іншими інтересами, а як принципові юридичні вимоги, які обмежують можливість держави виправдовувати втручання виняткова міркуваннями колективної доцільності [115, с. 343-357].

Важливим компонентом правової держави є принцип пропорційності, який забезпечує юридичне співвідношення між правами людини та легітимними цілями публічного регулювання. Розвиток концепції пропорційності, зокрема у працях Р. Алексі, демонструє, що фундаментальні права не можуть розглядатися як абсолютні у кожній конкретній ситуації, однак їх обмеження потребує спеціального правового виправдання. Для правової держави принципово важливо, щоб питання про допустимість втручання не вирішувалося через абстрактне посилання на державний або суспільний інтерес [97, с. 422-434]. Необхідно встановити правову підставу, легітимну мету, придатність обраного засобу, його

необхідність та співмірність негативного впливу на право з результатом, якого прагне досягти держава. Таким чином, права людини не заперечують необхідності державного регулювання, а юридично дисциплінують його, змушуючи публічну владу аргументувати необхідність і межі втручання.

Звідси випливає необхідність критичного переосмислення традиційного протиставлення негативних і позитивних обов'язків держави. Класична ліберальна модель значною мірою пов'язувала права людини з вимогою невтручання, однак сучасне розуміння демонструє недостатність такого підходу. Право на життя не забезпечується лише забороною свавільного позбавлення життя державними органами, свобода мирних зібрань може вимагати створення умов для безпечного проведення зібрання, а право на справедливий суд передбачає існування належно організованої судової системи. Тому правова держава має не лише утримуватися від необґрунтованого втручання, але й створювати правові та інституційні умови, необхідні для реального здійснення прав. Водночас позитивні обов'язки не повинні тлумачитися як необмежена компетенція держави втручатися у приватну автономію під приводом захисту людини. Їх зміст також повинен визначатися принципами законності, необхідності, пропорційності та поваги до свободи [117, с. 80].

Особливого значення для характеристики правової держави набуває рівність. Визнання універсальності прав людини втрачає практичне значення, якщо їх обсяг або ефективність захисту фактично залежить від статусу, майнового становища, політичного впливу чи інших обставин, які не повинні визначати юридичну цінність особи. Формальна рівність перед законом становить необхідну, але недостатню передумову [101, с. 16-29]. Сучасна концепція прав людини потребує також протидії дискримінації та врахування ситуацій, коли однакове формальне правило фактично створює непропорційно несприятливі наслідки для певних осіб. У цьому аспекті права людини виконують важливу функцію універсалізації юридичної міри: держава зобов'язана застосовувати фундаментальні правові гарантії незалежно від того, наскільки конкретна особа або група є політично популярною, соціально впливовою чи близькою до позиції

більшості. Саме здатність правового порядку гарантувати права непопулярної меншості є одним із найбільш показових критеріїв його правової зрілості [69].

Правова держава нерозривно пов'язана з демократією, однак ці категорії не є тотожними. Демократія визначає механізми формування та легітимації публічної влади, тоді як права людини і верховенство права встановлюють межі, в яких демократично сформована влада може діяти. Рішення парламентської більшості саме по собі не усуває необхідності поважати фундаментальні права. Саме тому сучасна конституційна демократія поєднує принцип народного суверенітету з юридичним обмеженням більшості. Права людини у такій системі виконують антимажоритарну функцію, захищаючи сферу особистої автономії та фундаментальні інтереси, які не можуть бути поставлені у повну залежність від поточного політичного співвідношення сил. Водночас не слід протиставляти права людини демократії [9, с. 15-18]. Свобода вираження поглядів, мирних зібрань, об'єднання, виборчі права, доступ до інформації та рівність створюють самі передумови функціонування демократичного процесу. Отже, між демократією та правами людини існує функціональна взаємозалежність: демократичні процедури забезпечують політичну легітимацію влади, а права людини визначають правові межі та умови демократичного процесу.

У цьому контексті важливо звернутися до концепції Дж. Ролза, відповідно до якої справедливий політичний порядок має забезпечувати систему рівних основних свобод, сумісну з аналогічною свободою інших. Значення цієї ідеї для правової держави полягає у відмові від розуміння свободи як привілею більшості [161, с. 203]. Правова свобода є універсальною саме тому, що вона повинна бути гарантована особі незалежно від її політичної позиції. Ю. Габермас, своєю чергою, дозволяє розкрити взаємозв'язок приватної та публічної автономії: громадянин є одночасно адресатом правових норм і учасником демократичних процедур їх формування [131, с. 372-374]. Такий підхід особливо важливий для розуміння державотворчої ролі прав людини, оскільки права не лише захищають особу від держави, але й забезпечують можливість громадянина брати участь у формуванні самої державної волі. Політичні права у цьому сенсі мають установчий потенціал,

оскільки через них населення перетворюється із сукупності підвладних осіб на політико-правову спільноту громадян.

Не менш принциповою є теза про те, що права людини визначають легітимність державної влади. Формальна легальність походження державного органу є необхідною, але не вичерпною умовою правової легітимності його діяльності. Держава, яка систематично порушує фундаментальні права, навіть зберігаючи формально встановлену систему органів і процедур, поступово втрачає характеристики правової держави. Це дозволяє розмежувати поняття державної законності та правової державності. Перше може у вузькому розумінні означати відповідність поведінки встановленому позитивному праву, тоді як друге потребує додаткової оцінки самого законодавства та інституційної практики через фундаментальні принципи права і права людини. Саме тому права людини виступають критерієм не тільки правомірності окремого рішення, але й якісної оцінки державного порядку загалом [167].

Важливою функцією прав людини є обмеження дискреційної влади. Жодна сучасна держава не може функціонувати виключно через детально визначені нормативні приписи, тому адміністративні, правоохоронні та інші органи неминуче отримують певний простір розсуду. Проблема правової держави полягає не у повному усуненні дискреції, що практично неможливо, а у її юридичному структуруванні. Права людини визначають зовнішні межі такого розсуду, принцип пропорційності встановлює критерії його реалізації, належна процедура забезпечує участь особи, а судовий контроль створює можливість перевірки. Звідси можна сформулювати важливу закономірність: чим ширшим є обсяг дискреційних повноважень публічного органу та чим істотнішим може бути їх вплив на права людини, тим вищими повинні бути вимоги до мотивування рішення, процедурних гарантій, прозорості та можливості незалежного перегляду [121, с. 15].

Самостійного значення набуває процедурний вимір прав людини. Традиційно процедура могла сприйматися переважно як технічний спосіб реалізації матеріальної норми, однак сучасна концепція правової держави надає їй

самостійну правозахисну цінність. Право бути вислуханим, отримати мотивоване рішення, мати доступ до незалежного суду, користуватися правничою допомогою та оскаржувати владне рішення забезпечує людині статус суб'єкта, а не об'єкта державного управління. Процедура у цьому аспекті є юридичною формою визнання гідності особи [138, с. 58-73]. Навіть матеріально обґрунтоване рішення може не відповідати стандарту правової держави, якщо воно прийняте шляхом свавільної або несправедливої процедури. Саме тому права людини впливають не лише на зміст державних рішень, але й на спосіб їх прийняття.

Центральне місце у системі гарантування прав посідає судовий захист. Право, яке не може бути ефективно захищене у разі порушення, значною мірою втрачає юридичну практичність. Незалежність суду у цьому контексті є не корпоративною гарантією судової влади, а інституційною передумовою прав людини. Суд повинен мати можливість перевіряти діяльність публічної влади незалежно від політичної доцільності конкретного рішення, а особа повинна мати реальну можливість ініціювати такий контроль. При цьому ефективність судового захисту залежить не лише від формального доступу до суду, але й від розумних строків, виконання рішень, доступності правничої допомоги, належного мотивування та послідовності судової практики [133, с. 171]. Правова держава у цьому аспекті характеризується не відсутністю порушень як такою, що є недосяжним абсолютним станом, а здатністю правової системи своєчасно виявляти порушення, визнавати їх, припиняти та забезпечувати належне відновлення права.

Зазначене дозволяє виокремити правокоригувальну функцію прав людини. Її зміст полягає у тому, що права виступають постійним критерієм перевірки та корекції законодавства, адміністративної практики, судового правозастосування й інституційної організації держави. Якщо певна нормативна конструкція створює системне непропорційне втручання у право, саме правозахисний стандарт стає підставою для її перегляду. Якщо адміністративна практика формально відповідає тексту закону, але призводить до дискримінаційного результату, права людини вимагають переосмислення способу його застосування [180]. Якщо нова

технологія створює можливість більш ефективного державного управління, але водночас породжує нові ризики для приватності, рівності чи процесуальних гарантій, правозахисний підхід потребує відповідної адаптації нормативної системи. Отже, права людини забезпечують не тільки стабільність правової держави, але й її здатність до правової самокорекції.

Саме у цій площині розкривається значення прав людини для розвитку держави. Права не повинні сприйматися виключно як зовнішні обмеження, які зменшують управлінську ефективність. Навпаки, їх послідовне забезпечення здатне підвищувати інституційну якість держави. Вимога мотивувати рішення сприяє раціоналізації адміністративної діяльності, право на доступ до інформації стимулює прозорість, заборона дискримінації потребує універсалізації адміністративних стандартів, право на судовий захист створює механізм виявлення інституційних помилок, а політичні права забезпечують суспільний зворотний зв’язок. Права людини, таким чином, не лише захищають особу від недоліків державної системи, але й створюють нормативний механізм її постійного вдосконалення [78, с. 77-79].

Особливого значення зазначена теза набуває у контексті співвідношення безпеки та прав людини. Забезпечення безпеки належить до фундаментальних функцій держави, оскільки без мінімального рівня захищеності реалізація багатьох прав фактично стає неможливою. Водночас саме посилання на безпеку історично може створювати найбільший ризик надмірного розширення державної влади. Правова держава повинна уникати двох крайнощів: абсолютизації індивідуальної свободи, яка заперечує необхідність легітимних заходів захисту суспільства, та абсолютизації безпеки, яка перетворює права на умовні дозволи, чинні лише доти, доки влада не вважає їх незручними. Юридичним способом узгодження цих цінностей виступають законність, необхідність, пропорційність, тимчасовість виняткових заходів, контроль та збереження невід’ємного ядра фундаментальних гарантій [181, с. 1-13].

Для України відповідна проблематика має не лише теоретичне, але й безпосереднє конституційне значення. Конституційна модель України виходить із

людиноцентричного розуміння держави: людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю, а права і свободи та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Водночас права і свободи визнаються невідчужуваними та непорушними, а їх конституційний перелік не є вичерпним. Така конструкція має принципове теоретичне значення. Конституція не просто встановлює каталог прав поряд з іншими елементами державного ладу, а підпорядковує діяльність держави їх утвердженню та забезпеченню [74, с. 25-26]. Відповідно, права людини є не периферійним об'єктом державної політики, а конституційним критерієм її спрямованості.

Українська конституційна модель дозволяє говорити про функціональне переорієнтування держави: від держави, яка визначає межі дозволеної свободи людини, до держави, компетенція якої сама юридично структурується необхідністю поважати, захищати та забезпечувати права. Це не означає послаблення державності. Навпаки, здатність забезпечити права потребує професійних інституцій, незалежного правосуддя, ефективної адміністрації, належної законодавчої діяльності та механізмів відповідальності. Сильна правова держава відрізняється від необмеженої держави тим, що її інституційна спроможність поєднується з юридичним самообмеженням [13, с. 32-34]. Держава повинна бути достатньо ефективною для захисту людини і водночас достатньо правово обмеженою, щоб сама не перетворюватися на основне джерело загрози її свободі.

Міжнародне право прав людини додатково змінило класичне розуміння державного суверенітету. Якщо традиційна модель суверенітету значною мірою виходила з автономії держави у внутрішніх справах, сучасна система захисту прав людини передбачає прийняття державою міжнародних юридичних зобов'язань щодо поводження з особами, які перебувають під її юрисдикцією. Це не усуває державного суверенітету, а трансформує спосіб його правового здійснення. Суверенна держава у сучасному міжнародному правопорядку не звільнена від правозахисних зобов'язань, а реалізує власну владу в межах добровільно

прийнятих міжнародно-правових стандартів. Особливо виразно відповідний підхід проявляється у європейській системі захисту прав людини, де міжнародний судовий контроль доповнює національні механізми захисту та створює можливість зовнішньої юридичної оцінки дій держави [46, с. 13-17].

Водночас міжнародний контроль не повинен підміняти національну відповідальність за права людини. Правова держава насамперед повинна створити ефективні внутрішні механізми, здатні запобігати порушенням і виправляти їх без необхідності постійного зовнішнього втручання. Міжнародний механізм має субсидіарний характер щодо національної системи. Звідси випливає важлива закономірність: зрілість правової держави визначається не кількістю міжнародних правозахисних зобов'язань, які вона формально прийняла, а ступенем їх внутрішньої інституціоналізації у законодавстві, адміністративній практиці, судовій аргументації та професійній культурі органів публічної влади [100, с. 310-312].

Особливого значення набуває взаємозв'язок прав людини та людської гідності. Гідність не повинна розглядатися лише як одне із суб'єктивних прав поряд з іншими. У сучасній правовій парадигмі вона виконує також фундаментальну аксіологічну функцію, пояснюючи, чому людина не може бути повністю підпорядкована колективній або державній меті [49]. Саме визнання самостійної цінності кожної людини створює підставу для універсальності прав. У цьому аспекті гідність є своєрідною нормативною точкою відліку правової держави: державні інституції існують не заради самовідтворення владного апарату, а для створення правових умов, у яких особа може залишатися автономним суб'єктом власного життя. Це не усуває обов'язків людини перед суспільством, але означає, що суспільний інтерес не може автоматично виправдовувати будь-який рівень втручання в особисту автономію.

З розвитком цифрової держави правозахисний вимір набуває нових характеристик. Цифровізація здатна розширювати доступ до публічних послуг, правової інформації та механізмів участі, але водночас створює ризики для приватності, персональних даних, рівності та процесуальної справедливості.

Автоматизація державних рішень особливо гостро ставить питання про те, хто несе відповідальність за юридично значущий результат і яким чином особа може його оскаржити [106, с. 303-307]. Людиноцентричність цифрової держави повинна означати, що технологічна ефективність не скасовує фундаментальних гарантій. Особа має зберігати можливість зрозуміти юридичне значення рішення, виправити помилкові дані, скористатися процедурою перегляду та отримати ефективний захист. Отже, розвиток технологій не зменшує значення прав людини, а навпаки, створює нові сфери їх нормативного впливу на державу.

Права людини мають також істотний трансформаційний потенціал. Вони не лише стабілізують уже сформований правопорядок, але й виступають критерієм його подальшого розвитку. Зміни суспільних відносин, технологій, економіки та форм державного управління породжують нові ситуації, які не завжди можуть бути повністю передбачені чинним законодавством. Саме фундаментальні права та принципи дозволяють правовій системі реагувати на такі зміни без втрати ціннісної послідовності. У цьому сенсі права людини виконують функцію нормативної наступності: конкретні правові інструменти можуть змінюватися, однак державна трансформація залишається правовою лише доти, доки зберігається орієнтація на гідність, свободу, рівність, правову визначеність та ефективний захист особи [62, с. 99].

На підставі викладеного пропонується використовувати категорію праволюдинної спроможності держави, під якою доцільно розуміти здатність державної організації системно перетворювати визнані права людини з нормативно проголошених стандартів на реально доступні та захищені правові можливості через якісне законодавство, належні інституції, справедливі процедури, ефективний судовий захист, позитивні обов’язки та юридичне самообмеження публічної влади. Запропонована категорія дозволяє змістити дослідницьку увагу з формального питання про наявність каталогу прав на функціональне питання про здатність держави забезпечувати їх у реальному правовому житті. Дві держави можуть містити подібні конституційні переліки прав, але істотно відрізнятися за якістю їх гарантування, доступністю правосуддя,

рівнем незалежності інституцій, передбачуваністю правозастосування та здатністю виправляти власні порушення [30]. Саме тому праволюдинна спроможність може виступати одним із критеріїв фактичної зрілості правової держави.

Водночас права людини доцільно розглядати як критерій державної самокорекції. Правова держава не є державою, в якій апріорі неможливі неправомірні рішення або порушення прав. Таке розуміння було б нормативно ідеалізованим та практично недосяжним. Її якісною характеристикою є здатність інституційної системи виявляти власні помилки, забезпечувати їх незалежний перегляд, відновлювати порушене право, змінювати дефектну практику та запобігати повторенню системних порушень [99, с. 331-346]. Права людини у цьому процесі виступають нормативною основою зворотного зв'язку між особою і державою. Скарга, адміністративне оскарження, судовий позов, конституційний контроль, парламентський контроль, діяльність омбудсмана та міжнародні механізми не повинні сприйматися державою як перешкоди її функціонуванню. Вони є елементами інституційної здатності правової держави перевіряти саму себе.

Отже, права людини становлять фундаментальну складову правової держави не лише тому, що закріплюються в її конституції або захищаються спеціальними юридичними механізмами. Їх фундаментальність полягає у тому, що вони визначають саму нормативну логіку існування держави, встановлюють межі публічної влади, задають критерії якості законодавства, структурують адміністративну дискрецію, обумовлюють незалежність судового захисту та визначають напрями інституційного розвитку. У правовій державі людина не є засобом реалізації державної мети, а держава не є джерелом, з якого права отримують свою первинну цінність. Її завдання полягає у юридичному визнанні, повазі, захисті та створенні умов для реалізації прав, що випливають із визнання гідності та автономії особи [24].

Таким чином, права людини доцільно розглядати одночасно у трьох взаємопов'язаних вимірах: аксіологічному, нормативному та інституційному. В аксіологічному вимірі вони виражають фундаментальне визнання гідності,

свободи та рівності людини; у нормативному встановлюють юридично визначені можливості особи та межі діяльності держави; в інституційному вимагають існування ефективних механізмів реалізації, захисту та відновлення порушених прав. Втрата будь-якого з цих вимірів деформує саму концепцію правової держави. Цінності без юридичного закріплення можуть залишатися декларативними, норми без ефективних інституцій не гарантують практичної реалізації, а інституції без людиноцентричного нормативного орієнтира ризикують перетворити право на технічний інструмент здійснення влади [95, с. 270].

Узагальнюючи викладене, можна стверджувати, що між правами людини та правовою державою існує не зовнішній, а конститутивний взаємозв'язок. Права людини є одночасно передумовою правової державності, критерієм її фактичного існування та напрямом подальшого державного розвитку. Саме через рівень їх визнання і гарантування виявляється реальне співвідношення між людиною і владою, а через здатність держави юридично самообмежуватися, захищати автономію особи та коригувати власні рішення визначається ступінь її правової зрілості. Тому подальше дослідження ролі прав людини у формуванні та розвитку держави має виходити не з моделі «держава надає права людині», а з протилежної методологічної конструкції: визнання прав людини визначає юридично допустиму модель самої держави, її функції, межі компетенції, інституційну архітектуру та напрями розвитку. У цьому полягає фундаментальний державотворчий потенціал прав людини та їх визначальна роль у становленні сучасної правової державності.

1.2. Норми права у сфері прав людини: структура, особливості, функціональне призначення

Права людини набувають властивостей реально діючого юридичного явища лише за умови їх належного нормативного опосередкування, оскільки визнання гідності, свободи, рівності та автономії особи саме по собі не визначає конкретних юридичних можливостей, меж публічної влади, процедур реалізації та способів

захисту порушеного права. Саме норма права забезпечує перехід від загального правового принципу до юридично визначеної моделі поведінки, встановлюючи права, обов’язки, заборони, компетенції, процедури, гарантії та правові наслідки. У сфері прав людини відповідне значення норми набуває особливої специфіки, оскільки її адресатом є не лише особа, яка користується певним правом, а й держава, її органи, посадові особи, а в окремих випадках також інші приватні суб’єкти, поведінка яких може впливати на реалізацію фундаментальних прав. Тому нормативна структура прав людини принципово не може бути зведена до формули «особа має право на певну поведінку». Вона передбачає складну систему взаємопов’язаних юридичних приписів, у межах якої праву одного суб’єкта кореспондують обов’язки інших суб’єктів, компетенція органу публічної влади обмежується встановленою процедурою, можливість втручання у право підпорядковується критеріям законності, легітимної мети, необхідності та пропорційності, а порушення права зумовлює виникнення охоронних і відновлювальних правовідносин. Саме тому норми права у сфері прав людини утворюють не просту сукупність приписів, а функціонально організовану нормативну систему, спрямовану на юридичне забезпечення людиноцентричного характеру держави [158, с. 284].

У загальнотеоретичному розумінні норма права традиційно характеризується як формально визначене, загальнообов’язкове правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою та забезпечене можливістю державного примусу. Така дефініція відображає важливі ознаки нормативності, однак для дослідження прав людини її недостатньо. По-перше, значна частина норм у цій сфері безпосередньо спрямована не на поведінку громадянина, а на юридичне обмеження самої державної влади. По-друге, нормативність прав людини не вичерпується детальними правилами поведінки, оскільки фундаментальне значення мають норми-принципи, що визначають напрям тлумачення та застосування інших юридичних приписів. По-третє, сучасна система прав людини має багаторівневий характер, оскільки відповідні норми містяться у національному конституційному і законодавчому регулюванні,

міжнародних договорах та інших правових джерелах, взаємодія яких формує складне правозахисне нормативне середовище [116, с. 203-218]. По-четверте, юридичне забезпечення прав людини передбачає не тільки заборону державного втручання, але й позитивні зобов'язання щодо створення умов для їх ефективного здійснення. Отже, традиційна регулятивна характеристика норми у цій сфері повинна доповнюватися її гарантійною, обмежувальною, процедурною та інституційною природою [86, с. 22-23].

Особливість норм права у сфері прав людини насамперед визначається характером їх ціннісної основи. Якщо значна частина правових норм регулює конкретні суспільні відносини виходячи з потреб їх упорядкування, то нормативне регулювання прав людини безпосередньо пов'язане із фундаментальними уявленнями про гідність особи, свободу, рівність і справедливість. Саме тому відповідні норми мають підвищене аксіологічне навантаження. Їх зміст не може оцінюватися виключно за критерієм формальної юридичної чинності. Норма, яка належним чином прийнята компетентним органом, але запроваджує свавільне або дискримінаційне втручання у фундаментальне право, створює проблему не лише політичної доцільності, але й правової якості самого регулювання. У цьому проявляється принципова відмінність людиноцентричного правопорядку від формально легалістичної моделі, у якій будь-яка воля законодавця, виражена у встановленій процедурі, автоматично вважається достатньою правовою підставою [139, с. 245-258]. Права людини створюють матеріальний вимір нормативної оцінки, який вимагає перевіряти юридичний припис на відповідність принципам гідності, рівності, правової визначеності, пропорційності та недискримінації.

Теоретично важливим у цьому контексті є співвідношення правил і принципів. Г. Кельзен, вибудовуючи нормативістську концепцію права, акцентував на ієрархічній єдності правового порядку та юридичній чинності норми, яка визначається її місцем у системі та відповідністю нормі вищого рівня [149, с. 276]. Такий підхід є важливим для пояснення нормативної підпорядкованості законодавства конституційним приписам, однак сам по собі не пояснює всього механізму функціонування фундаментальних прав. Р. Дворкін

обґрунтовував, що правова система складається не лише з правил, але й з принципів, які мають самостійне нормативне значення і відіграють особливу роль у складних юридичних справах. Р. Алексі, розвиваючи цю ідею, характеризував принципи як вимоги оптимізації, що можуть реалізовуватися різною мірою залежно від фактичних і правових можливостей [97, с. 143-150]. Для прав людини таке розмежування має особливе значення, оскільки конституційні положення про гідність, рівність, свободу, справедливість або пропорційність не завжди функціонують як детальні правила поведінки, проте визначають допустимий зміст конкретних законодавчих норм та спосіб їх тлумачення [115, с. 363-365].

Норми-принципи у сфері прав людини виконують установчу і спрямовуючу функції. Вони не лише проголошують певну цінність, але й утворюють нормативну основу, на якій повинно ґрунтуватися конкретне правове регулювання. Принцип рівності, наприклад, не обмежується однією юридичною забороною. Він вимагає від законодавця обґрунтовувати диференціацію правового статусу, від адміністративних органів застосовувати однакові критерії до порівнюваних ситуацій, а від суду забезпечувати захист від необґрунтованого різного ставлення. Аналогічно принцип поваги до людської гідності впливає на нормативне регулювання у різних галузях права, хоча далеко не завжди може бути зведений до одного чітко сформульованого правила [159, с. 205-207]. Отже, норми-принципи забезпечують системну єдність правозахисного регулювання і не дозволяють розглядати окреме право ізольовано від фундаментальної ціннісної основи правопорядку.

Складність нормативного забезпечення прав людини зумовлює необхідність розмежування норм, які безпосередньо встановлюють право, та норм, які забезпечують умови його реалізації. Норму, що закріплює свободу вираження поглядів, неможливо розглядати окремо від законодавчих положень щодо доступу до інформації, діяльності медіа, відповідальності за неправомірне втручання, судового захисту та процедури допустимого обмеження відповідної свободи. Право на справедливий суд, своєю чергою, вимагає цілого комплексу норм про юрисдикцію, незалежність суду, процесуальний статус сторін, строки розгляду,

доказування, мотивування рішень, їх оскарження та виконання. Соціальні права передбачають нормативне визначення не лише загального правомочності, але й умов доступу до певних механізмів забезпечення, компетенції відповідних органів, бюджетних процедур та способів захисту. Звідси випливає, що нормативна форма існування прав людини завжди має системний характер, а реальний зміст права формується сукупністю взаємопов'язаних норм [73, с. 143].

На нашу думку, у структурі нормативного забезпечення прав людини доцільно виокремлювати щонайменше установчі, правонаділяючі, зобов'язувальні, заборонні, компетенційні, процедурні, гарантійні, охоронні та відновлювальні норми. Установчі норми закріплюють фундаментальні цінності та принципи правового становища людини. Правонаділяючі визначають конкретні юридичні можливості особи. Зобов'язувальні встановлюють позитивні обов'язки держави та інших суб'єктів. Заборонні визначають межі допустимого втручання і категорично виключають певні форми поводження. Компетенційні окреслюють повноваження органів, діяльність яких може впливати на права. Процедурні визначають порядок прийняття рішень, реалізації права, участі особи та оскарження. Гарантійні створюють механізми забезпечення реальності відповідного права [51]. Охоронні передбачають юридичну реакцію на його порушення. Відновлювальні спрямовані на поновлення правового становища особи та усунення наслідків порушення. Саме взаємодія відповідних нормативних груп перетворює фундаментальне право з абстрактної декларації на функціональну юридичну конструкцію.

Правонаділяючі норми є найбільш очевидним елементом нормативної системи прав людини, оскільки саме вони безпосередньо визначають юридичну можливість особи діяти певним способом, вимагати певної поведінки або користуватися конкретним благом. Однак їх правове значення не повинно переоцінюватися у відриві від інших нормативних елементів [42, с. 25]. Сам факт проголошення права не гарантує його реалізації. Якщо правонаділяюча норма не доповнена процедурою, компетенцією відповідного органу та механізмом захисту, суб'єктивне право може виявитися юридично слабким. Саме тому у сфері прав

людини особливого значення набуває нормативна забезпеченість права, тобто наявність достатнього комплексу взаємопов'язаних норм, необхідних для перетворення загальної юридичної можливості на практично здійсненне правомочність.

Зобов'язувальні норми мають не менше значення, оскільки права людини формують систему юридичних обов'язків держави. У сучасному міжнародному праві прав людини широко використовується модель трьох типів державних зобов'язань: поважати, захищати та забезпечувати права. Обов'язок поважати передбачає необхідність утримуватися від необґрунтованого втручання у права; обов'язок захищати вимагає створювати механізми протидії порушенням з боку третіх осіб; обов'язок забезпечувати передбачає позитивні законодавчі, адміністративні, фінансові, судові або інші дії, необхідні для практичного здійснення певного права [12, с. 58-61]. Така конструкція руйнує спрощене уявлення, відповідно до якого права людини стосуються виключно заборони державного втручання. Сучасна держава не лише повинна не порушувати права сама, але й організовувати правовий порядок таким чином, щоб людина мала реальну можливість ними користуватися.

Саме через позитивні обов'язки найбільш виразно проявляється державотворче значення прав людини. Необхідність забезпечувати права впливає на інституційну структуру держави, визначає потребу в існуванні судів, органів правопорядку, механізмів соціального забезпечення, системи адміністративних процедур, контролю та правової допомоги. Норма права у цій площині не просто регулює вже сформовану діяльність державного органу, а може визначати необхідність створення самого інституційного механізму. Якщо конституційне право потребує ефективного судового захисту, державна організація повинна містити незалежний суд [18, с. 197]. Якщо гарантується право на інформацію, необхідні процедури доступу до неї та юридичні обов'язки розпорядників. Якщо проголошується захист від дискримінації, держава має створити належні механізми реагування. Отже, нормативна система прав людини має установчо-

інституційний потенціал, оскільки впливає на конфігурацію самої державної влади.

Особливе місце посідають заборонні норми. Їх функція полягає у встановленні меж, які державна влада або інший суб'єкт не може правомірно перетинати. Саме через заборони найбільш чітко виражається негативний обов'язок держави поважати права людини. Водночас різні заборони мають неоднаковий нормативний режим. У певних випадках правова система допускає обмеження способу здійснення відповідного права за наявності визначених законом підстав, тоді як окремі правозахисні стандарти встановлюють категоричні межі, які не можуть бути виправдані звичайним балансуванням суспільного інтересу. Це свідчить про внутрішню диференціацію нормативної системи прав людини та необхідність враховувати особливий статус конкретного права або його ядра [26].

Компетенційні норми у сфері прав людини мають особливе правозахисне значення, хоча традиційно можуть розглядатися переважно як елемент організації державного апарату. Визначення повноважень органу одночасно встановлює юридичну межу його втручання у сферу свободи людини. Правова держава виходить із принципу, за якого публічна влада не має загального дозволу діяти будь-яким способом, якщо це вважається суспільно корисним. Її діяльність повинна ґрунтуватися на компетенції, визначеній правом. Саме тому компетенційна норма виконує подвійну функцію: наділяє орган можливістю виконувати публічне завдання та одночасно обмежує цю можливість юридично встановленими межами [141, с. 302-304]. У сфері прав людини це має принципове значення, оскільки значна кількість порушень виникає не через повну відсутність нормативної підстави діяльності органу, а через надмірне, розширювальне або свавільне використання наданої компетенції.

Виходячи з цього, доцільно сформулювати закономірність нормативної інтенсивності гарантій: чим істотнішим є потенційний вплив владного повноваження на фундаментальні права людини, тим більш визначеними повинні бути підстави, межі, процедура та механізми контролю за його застосуванням.

Широка дискреція у сфері, де рішення має мінімальний вплив на правове становище особи, може бути виправданою потребою адміністративної гнучкості. Натомість у випадках, коли рішення може істотно обмежити свободу, приватність, власність, доступ до публічних благ або інше фундаментальне право, невизначена компетенція створює підвищений ризик свавілля. Саме тому норми прав людини повинні не тільки встановлювати межі результату, але й структурувати процес здійснення владного повноваження [147, с. 31].

Звідси випливає фундаментальна роль процедурних норм. У людиноцентричному правопорядку процедура не є суто технічною оболонкою владного рішення. Вона забезпечує юридичне визнання особи суб'єктом відповідних відносин. Право знати про розгляд питання, бути вислуханим, подавати аргументи та докази, ознайомлюватися з матеріалами, отримувати мотивоване рішення і мати можливість його оскаржити створює нормативний бар'єр проти свавільного здійснення влади [182, с. 126-130]. Саме процедурні норми забезпечують перехід від моделі одностороннього владного розпорядження до моделі юридично впорядкованого прийняття рішення, у якій позиція особи повинна бути принаймні належним чином розглянута. З цього погляду справедлива процедура є самостійним елементом правозахисного механізму.

Процедурне забезпечення прав людини особливо важливе тому, що багато фундаментальних прав не можуть бути гарантовані лише матеріальною нормою. Навіть правильно сформульоване матеріальне правило не виключає можливості помилки, неправильного встановлення фактичних обставин або зловживання дискрецією. Саме процедура створює механізм виявлення та виправлення таких ситуацій [111]. У цьому сенсі процедурні права мають превентивно-коригувальну функцію: вони одночасно зменшують ризик неправильного рішення та створюють основу для його перегляду. Таким чином, матеріальна та процедурна складові прав людини повинні розглядатися у функціональній єдності.

Важливе місце посідають гарантійні норми, які забезпечують реальність суб'єктивного права. До них можуть бути віднесені приписи про судовий захист, конституційний контроль, діяльність омбудсмана, правничу допомогу, доступ до

інформації, порядок оскарження та інші інструменти, що дозволяють особі використовувати правову систему для захисту власного статусу [52]. Конституція України у ст. 55 безпосередньо гарантує судовий захист прав і свобод, а також передбачає можливість звернення до визначених міжнародних судових установ після використання національних засобів юридичного захисту. У системному зв'язку зі ст. 3 і 22 Конституції це демонструє, що українська конституційна модель не обмежується декларативним проголошенням прав, а формує нормативну вимогу щодо існування способів їх захисту [126, с. 239-254].

Гарантійна норма відрізняється від правонаділяючої тим, що її основне функціональне призначення полягає не у встановленні первинної юридичної можливості, а у забезпеченні умов її здійснення та захисту. Водночас провести абсолютну межу між цими групами не завжди можливо. Право на судовий захист одночасно є самостійним фундаментальним правом і гарантією інших прав. Аналогічно доступ до інформації може бути самостійним правом і водночас необхідною передумовою участі у публічному управлінні, громадського контролю або ефективного оскарження. Це підтверджує системний характер нормативної архітектури прав людини, у межах якої одна норма може виконувати декілька функцій одночасно [57, с. 152].

Охоронні та відновлювальні норми забезпечують реакцію правової системи на порушення права. Правозахисна система була б неповною, якби встановлювала лише заборону порушення, але не визначала наслідків її недотримання. У цьому аспекті юридична відповідальність, припинення неправомірної діяльності, скасування незаконного акта, поновлення попереднього правового становища, компенсація та інші форми правового захисту виконують не лише індивідуальну, але й системну функцію. Вони демонструють, що нормативний припис має реальну силу і що держава визнає необхідність виправляти власні порушення [165, с. 431-432]. Особливого значення набуває саме відновлювальна спрямованість, оскільки покарання винної особи не завжди відновлює становище носія порушеного права. Людиноцентрична модель потребує оцінювати результат

захисту передусім з позиції того, чи було право фактично поновлено або чи отримала особа належне відшкодування.

Нормам у сфері прав людини властива підвищена конституційна значущість. Конституційні права і свободи визначають межі звичайного законодавчого регулювання, а законодавець не може поводитися з ними як із будь-яким іншим об'єктом політичного вибору. Стаття 22 Конституції України встановлює, що конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані, а при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод [173]. Відповідне положення має принципове нормативне значення, оскільки перетворює права людини на критерій допустимого законодавчого розвитку. Закон у цьому випадку не лише конкретизує конституційне право, але й сам підлягає оцінці на предмет відповідності фундаментальній правовій гарантії.

Саме тут найбільш виразно проявляється ієрархічний характер нормативного забезпечення прав людини. Конституційна норма має вищу юридичну силу щодо звичайного закону, а останній повинен деталізувати, а не нейтралізувати зміст конституційної гарантії. Водночас ієрархічне підпорядкування не означає, що конкретний зміст права завжди повністю визначений текстом однієї конституційної статті. Абстрактність фундаментальних прав неминуче потребує конкретизації через законодавство, судове тлумачення та застосування правових принципів. Тому нормативна система прав людини поєднує вертикальну ієрархію та горизонтальну функціональну взаємодію різних приписів [186, с. 135].

Окремою особливістю є багаторівневість нормативного регулювання. Сучасна людина перебуває одночасно у просторі національного та міжнародного права прав людини. Міжнародні договори встановлюють правові зобов'язання держав, а їх виконання потребує відповідних внутрішніх законодавчих, адміністративних та судових механізмів. OHCHR у характеристиці міжнародного права прав людини виходить із того, що держави, приймаючи міжнародні зобов'язання, повинні поважати, захищати й забезпечувати права та приводити

внутрішні заходи і законодавство у відповідність до відповідних договірних вимог. Це означає, що міжнародна норма не повинна залишатися зовнішньою політико-правовою декларацією, а має отримувати внутрішню нормативну та інституційну реалізацію [137, с. 18-29].

Для України особливе значення має європейський правозахисний нормативний простір. Участь у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод означає, що національне правове регулювання функціонує у взаємодії з конвенційними стандартами. При цьому значення має не механічне запозичення окремих формулювань, а забезпечення відповідності внутрішнього права фундаментальним стандартам законності, правової визначеності, справедливого процесу та ефективного захисту [17, с. 367]. Саме багаторівнева взаємодія норм дозволяє посилити захист особи, оскільки створює додатковий нормативний критерій оцінювання діяльності держави.

Водночас багаторівневість не повинна створювати уявлення про другорядність національної системи. Навпаки, ефективність міжнародного захисту ґрунтується на тому, що основна відповідальність за реалізацію прав залишається на державі. Саме національний законодавець повинен створювати належне регулювання, адміністративні органи застосовувати його відповідно до фундаментальних прав, а суди забезпечувати ефективний захист. З цього погляду міжнародні норми виконують не замісну, а орієнтуючу, контрольну та коригувальну функції щодо національної правової системи [162, с. 370-380].

Важливою особливістю правозахисних норм є їх підвищена вимога до правової визначеності. Л. Фуллер пов’язував правовість нормативного порядку з такими характеристиками, як загальність, оприлюдненість, зрозумілість, несуперечливість, перспективність та відповідність офіційної практики проголошеним правилам. Дж. Раз також наголошував на здатності права реально спрямовувати поведінку. Для прав людини відповідні вимоги мають особливу вагу, оскільки особа повинна мати можливість передбачити, за яких умов держава може втручатися у сферу її свободи [127, с. 249-252]. Невизначене формулювання

підстав обмеження створює ризик надмірної дискреції, а отже, і свавільного застосування.

При цьому правова визначеність не вимагає абсолютної математичної точності правового тексту. Складність суспільного життя часто не дозволяє законодавцеві передбачити кожну конкретну ситуацію. Проблема полягає у визначенні достатнього рівня передбачуваності, за якого особа може розуміти загальні межі дозволеного, а правозастосовний орган не отримує необмеженого простору для довільного рішення. У сфері прав людини це означає, що чим інтенсивнішим може бути втручання, тим вищою має бути нормативна визначеність його підстав та меж [114, с. 296].

Особливе місце у структурі правозахисних норм займають норми про обмеження прав. Саме вони визначають межу між правомірним державним регулюванням та свавільним втручанням. У сучасному правопорядку фундаментальні права переважно не розуміються як необмежені можливості особи, проте сама можливість обмеження не означає свободи законодавця встановлювати будь-які винятки. Втручання повинно мати правову основу, переслідувати легітимну мету та відповідати вимогам необхідності й пропорційності. Отже, норма про обмеження є не лише дозволом державі діяти, але й нормативною конструкцією її самообмеження [7, с. 141-150].

Саме принцип пропорційності надає таким нормам особливого функціонального змісту. Р. Алексі показує, що у ситуації зіткнення принципів необхідне юридично структуроване співвідношення конкуруючих вимог. Для законодавства у сфері прав людини це означає, що обмежувальна норма повинна оцінюватися не за фактом суспільно корисної мети, а за тим, чи є обраний засіб придатним, необхідним і співмірним. Таким чином, пропорційність перетворюється на нормативний механізм дисциплінування публічної влади.

В умовах надзвичайних правових режимів відповідна проблема набуває особливої гостроти. Безпекова необхідність може об’єктивно вимагати тимчасового посилення державного втручання, однак надзвичайна ситуація не скасовує саму нормативну природу правової держави. Обмеження повинні

залишатися юридично визначеними, необхідними, пропорційними, контрольованими та пов’язаними з обставинами, які обґрунтовують їх застосування. Інакше виняткова норма поступово може трансформуватися у звичайний спосіб публічного управління [20]. Звідси випливає необхідність особливої нормативної реверсивності тимчасових обмежень, тобто їх здатності припиняти дію або повертатися до звичайного правового режиму після зникнення відповідних підстав.

Ще однією характерною рисою норм у сфері прав людини є їх універсалізуюча спрямованість. Вони повинні гарантувати юридичні можливості не залежно від політичної, соціальної чи іншої привабливості конкретного носія права. Саме ця характеристика відрізняє фундаментальне право від ситуативної привілеї. Якщо процесуальні гарантії визнаються лише щодо осіб, суспільна поведінка яких схвалюється більшістю, вони втрачають характер фундаментальних гарантій. Нормативна система прав людини тому покликана деперсоналізувати юридичну оцінку і створити загальну міру, яка застосовується незалежно від соціальної близькості, статусу або впливу особи [80, с. 185-196].

Це безпосередньо пов’язано із забороною дискримінації. Норми рівності не тільки встановлюють однаковий формальний статус, але й вимагають оцінювати обґрунтованість різного ставлення. Водночас рівність не означає механічної ідентичності правового регулювання. У різних фактичних ситуаціях може виникати необхідність диференційованого підходу, якщо він має об’єктивне і розумне виправдання. Таким чином, нормативне забезпечення рівності потребує одночасно загальності юридичної міри та чутливості до реальних відмінностей.

Суттєвою особливістю норм прав людини є також їх інтерпретаційний потенціал. Абстрактність конституційних формулювань неминуче означає, що їх зміст конкретизується у процесі правозастосування. Судове тлумачення при цьому не повинно довільно створювати нове право поза нормативною системою, але воно здатне виявляти зміст фундаментальної норми у нових фактичних обставинах. Саме тому права людини є водночас стабілізуючими і динамічними нормативними конструкціями. Їх фундаментальна ціннісна основа зберігається, тоді як

конкретний спосіб застосування може розвиватися відповідно до зміни суспільних відносин і технологій [170].

Особливо показовим є цифровий вимір. Традиційні права на приватність, рівність, свободу вираження поглядів, справедливу процедуру та захист персональних даних набувають нового змісту в умовах алгоритмічного управління та цифровізації публічних послуг. Це не обов'язково потребує створення принципово нового каталогу фундаментальних прав у кожній технологічній ситуації. Часто достатньо адаптувати існуючі нормативні принципи до нових форм державної діяльності [143, с. 504]. Водночас така адаптація потребує додаткових процедурних норм щодо прозорості автоматизованого рішення, виправлення даних, можливості людського перегляду та визначення відповідального суб'єкта.

Функціональне призначення норм у сфері прав людини, отже, значно ширше за регулювання конкретної поведінки. Передусім вони виконують установчу функцію, оскільки визначають базове правове становище особи та людиноцентричну спрямованість держави. Наступною є регулятивна функція, через яку встановлюються юридичні можливості, обов'язки та допустимі моделі поведінки. Обмежувальна функція полягає у встановленні меж публічної влади. Гарантійна забезпечує створення механізмів реалізації та захисту права. Процедурна організовує юридично справедливий спосіб прийняття рішень. Охоронна передбачає реакцію на порушення. Відновлювальна спрямована на поновлення правового становища [105, с. 33]. Інтерпретаційна забезпечує орієнтацію правозастосування на фундаментальні принципи, а правокоригувальна дозволяє використовувати права людини як критерій перегляду дефектного законодавства та практики.

Не менш важливою є легітимаційна функція. Нормативна система прав людини визначає умови, за яких державне втручання може вважатися юридично виправданим. Легітимність у цьому контексті не тотожна політичній популярності рішення. Навіть підтримане більшістю втручання повинно відповідати фундаментальним правовим вимогам. Саме через норми прав людини влада повинна переводити суспільну або політичну доцільність у форму юридично

обґрунтованого рішення. Відсутність такого нормативного обґрунтування перетворює державну силу на владний факт, а не на правомірне здійснення публічної компетенції [160, с. 12].

Важливою є також превентивна функція. Чітко сформульовані права, обмеження компетенції, процедури та механізми контролю не тільки забезпечують реакцію на вже допущене порушення, але й знижують ймовірність його виникнення. Посадова особа, яка знає межі власної компетенції та необхідність мотивувати рішення, функціонує в іншому нормативному середовищі, ніж суб'єкт необмеженої дискреції. Саме тому ефективна система прав людини повинна бути орієнтована не лише на постфактум захист, а й на попередження неправомірного втручання [140, с. 194].

Норми у сфері прав людини виконують і правосоціалізаційну функцію. Послідовне нормативне закріплення та однакове застосування принципів гідності, рівності, свободи і процедурної справедливості поступово формує у суспільстві уявлення про належні межі поведінки держави та інших осіб. Водночас негативний ефект виникає тоді, коли декларативні норми систематично не відповідають практиці. Саме така невідповідність здатна формувати правовий цинізм, оскільки громадянин засвоює не текст проголошеного стандарту, а фактичну модель його реалізації. Тому нормативна якість прав людини невіддільна від практики застосування [130, с. 183-197].

У цьому контексті особливого значення набуває відповідність між правонаділяючими, процедурними та гарантійними нормами. Право, яке проголошено без процедури, є нормативно незавершеним; процедура без реального механізму захисту може залишитися формальністю; механізм захисту без спроможної інституції не гарантує результату. Саме тому ефективність нормативного регулювання прав людини доцільно оцінювати не за кількістю приписів, а за функціональною завершеністю нормативного комплексу.

На цій підставі пропонується ввести категорію нормативної забезпеченості прав людини. Під нею доцільно розуміти такий стан правового регулювання, за якого визнане право отримує достатній та внутрішньо узгоджений комплекс

правонаділяючих, зобов’язувальних, компетенційних, процедурних, гарантійних, охоронних і відновлювальних норм, необхідних для його реального здійснення, захисту та поновлення. Зазначена категорія дозволяє відрізнити формальну нормативну наявність права від його юридичної функціональності [72, с. 17-18]. Конституційна декларація може бути нормативно високою за юридичною силою, але недостатньою за механізмом реалізації, якщо законодавство не встановлює необхідної процедури або компетентного суб’єкта.

Нормативна забезпеченість має не кількісний, а функціональний характер. Велика кількість правових актів не свідчить автоматично про високий рівень захисту. Надмірне регулювання може, навпаки, зробити реалізацію права складнішою, якщо норми дублюються, суперечать одна одній або встановлюють непропорційні процедурні бар’єри. Саме тому достатність нормативного забезпечення слід оцінювати за тим, чи здатна особа реально визначити зміст права, скористатися ним, зрозуміти межі допустимого державного втручання та отримати ефективний захист [88, с. 59-63].

Запропонована категорія безпосередньо пов’язана із сформульованою у попередньому підпункті праволюдинною спроможністю держави. Якщо праволюдинна спроможність характеризує здатність держави загалом перетворювати фундаментальні права на реально доступні та захищені можливості, то нормативна забезпеченість розкриває правотворчий вимір такої спроможності. Держава не може ефективно гарантувати право, якщо нормативна конструкція залишає невизначеними обов’язки органу, процедуру реалізації, межі обмеження або спосіб відновлення. Саме тому якість норм у сфері прав людини є одним із ключових критеріїв людиноцентричної якості державного розвитку.

При цьому нормативна забезпеченість повинна поєднуватися з нормативною стриманістю. Права людини не потребують максимально детального державного регулювання кожної сфери особистої автономії. Надмірна юридизація може сама створювати обмеження свободи. Завдання законодавця полягає у визначенні достатньої нормативної рамки, яка гарантує право, запобігає свавіллю та забезпечує захист, але не перетворює кожну форму автономної поведінки на об’єкт

адміністративного контролю [104, с. 1254-1265]. Отже, людиноцентрична правотворчість повинна поєднувати нормативну достатність із повагою до простору неврегульованої свободи.

Саме тому функціональна оцінка норми у сфері прав людини повинна включати декілька взаємопов'язаних критеріїв: відповідність фундаментальним правовим принципам; юридичну визначеність; доступність; системну узгодженість; пропорційність; наявність процедурних гарантій; можливість ефективного захисту; рівність застосування; інституційну реалізованість. Відсутність одного з цих елементів може істотно послабити загальний правозахисний ефект. Наприклад, формально якісна норма може бути практично недієвою через відсутність компетентного органу, а ефективна процедура може бути несправедливою, якщо законодавство закріплює дискримінаційну матеріальну вимогу [163, с. 396].

З огляду на це норма права у сфері прав людини може бути визначена як формально визначений, системно пов'язаний із фундаментальними принципами правовий припис, що встановлює або конкретизує юридичні можливості особи, відповідні обов'язки та межі діяльності інших суб'єктів, компетенцію і процедури публічної влади, гарантії, способи захисту та правові наслідки порушення з метою реального забезпечення людської гідності, свободи, рівності та автономії [134, с. 196-199]. Таке визначення дозволяє відмовитися від вузького розуміння відповідних норм виключно як нормативних положень, що проголошують права. Їх зміст охоплює весь юридичний цикл існування права, починаючи з його визнання і завершуючи відновленням у разі порушення.

Отже, норми права у сфері прав людини становлять особливий функціональний комплекс у структурі правової системи. Їх специфіка визначається підвищеною аксіологічною значущістю, конституційною пріоритетністю, багаторівневістю нормативного регулювання, поєднанням негативних і позитивних обов'язків держави, особливою роллю принципів, процедур та гарантій, а також спрямованістю на юридичне обмеження публічної влади. Їх не можна оцінювати лише з позиції формальної чинності або технічної

досконалості. Критерієм їх правової якості є здатність забезпечувати реальне існування фундаментального права та створювати належну нормативну основу для його здійснення і захисту [82, с. 194].

Таким чином, права людини набувають реального державотворчого значення саме через нормативну систему, яка переводить цінності гідності, свободи та рівності у конкретні юридичні можливості, державні обов'язки, межі компетенції, процедури та гарантії. Норма права у цій сфері одночасно забезпечує свободу особи і юридично дисциплінує владу, дозволяє державі здійснювати необхідне регулювання і встановлює межі такого регулювання, створює можливість реалізувати право та механізм виправлення порушення. Саме функціональна єдність установчих, правонаділяючих, зобов'язувальних, заборонних, компетенційних, процедурних, гарантійних, охоронних і відновлювальних норм визначає реальний рівень нормативного забезпечення прав людини та перетворює їх з декларативної цінності на системоутворювальний елемент правової держави.

1.3. Заохочувальні норми права і правове заохочення у сфері забезпечення прав людини

Забезпечення прав людини традиційно пов'язується з юридичними заборонами, позитивними обов'язками держави, процедурами захисту, юридичною відповідальністю та відновленням порушеного правового становища. Такий підхід є закономірним, оскільки саме примусова забезпеченість правових приписів тривалий час розглядалася як одна з основних характеристик права. Водночас сучасний людиноцентричний правопорядок не може функціонувати виключно за допомогою обмежувальних та охоронних засобів. Реальний рівень забезпечення прав людини залежить також від того, наскільки правова система здатна підтримувати добровільну правомірну поведінку, громадянську ініціативу, професійну доброчесність, повідомлення про порушення, правозахисну активність

та інші форми поведінки, які виходять за межі пасивного невчинення правопорушення. Саме у цій площині заохочувальні норми права та правове заохочення набувають самостійного значення як елементи нормативного забезпечення прав людини. Їх функція полягає не у заміні юридичних обов'язків або відповідальності позитивною винагородою, а у створенні додаткових правових стимулів для такої поведінки, яка сприяє реальному здійсненню, захисту або відновленню прав людини. Відповідно, правове заохочення повинно розглядатися як допоміжний, але функціонально значущий елемент людиноцентричної правової політики держави.

У загальнотеоретичному аспекті заохочення належить до системи правових стимулів, за допомогою яких право впливає на мотивацію суб'єкта не через загрозу несприятливих наслідків, а через можливість отримання позитивного юридично значущого результату. Саме ця риса відрізняє заохочувальний механізм від примусу. Якщо заборона та санкція орієнтують поведінку шляхом визначення меж неприпустимого та негативних наслідків їх порушення, заохочувальна норма формує нормативну модель бажаної або суспільно корисної поведінки та пов'язує її реалізацію з позитивним правовим наслідком [47, с. 27]. Такий наслідок може мати матеріальний, організаційний, процедурний, статусний, компенсаційний або інший характер. Водночас у сфері прав людини категорія позитивного наслідку повинна розумітися значно ширше за класичне уявлення про винагороду. Юридичне заохочення може проявлятися у створенні додаткових гарантій захисту, звільненні від певного негативного наслідку, компенсації ризиків, полегшенні доступу до правової процедури, забезпеченні конфіденційності або наданні іншої правової переваги, без якої суспільно корисна правозахисна поведінка могла б бути надмірно ризикованою для суб'єкта [90].

Саме тому правове заохочення у сфері прав людини не можна зводити до простої винагороди за правомірність. Дотримання фундаментальних прав інших осіб є юридичним обов'язком держави та відповідних суб'єктів, а не поведінкою, яка повинна кожного разу оплачуватися або особливо винагороджуватися. Держава не може створювати модель, за якої посадова особа виконує обов'язок не

дискримінувати, не застосовувати свавільний примус або забезпечувати належну процедуру лише за умови отримання додаткової вигоди. Така конструкція суперечила б самій природі фундаментальних прав, оскільки перетворювала б їх забезпечення з обов'язкової юридичної вимоги на факультативно заохочувану поведінку. Правомірною сферою заохочення є насамперед поведінка, яка виходить за межі мінімального юридичного обов'язку, містить елемент добровільної ініціативи, додаткової відповідальності або особистого ризику та об'єктивно сприяє більш ефективному захисту прав людини. Саме таке розмежування між обов'язковою правомірністю та заохочуваною правовою активністю є принциповим для формування концепції заохочення у правозахисній сфері [166, с. 239].

Заохочувальна норма права при цьому має власну юридичну структуру. На відміну від класичної регулятивної конструкції, у якій правовий наслідок може полягати у виникненні обов'язку або відповідальності, заохочувальна норма пов'язує визначену правом добровільну поведінку з можливістю або обов'язком застосування позитивного правового наслідку. Умовно у її структурі можна виокремити нормативно визначену підставу заохочення, вимоги до поведінки суб'єкта, умови її правової оцінки, компетентного суб'єкта прийняття рішення, процедуру та конкретний позитивний юридичний наслідок [102, с. 81-96]. Саме така структура має особливе значення у сфері прав людини, де заохочення повинно бути захищеним від дискреційного фаворитизму. Якщо держава формально декларує підтримку суспільно корисної поведінки, але не встановлює критеріїв, процедури та правових наслідків, відповідне заохочення може перетворитися на інструмент персонального схвалення або політичної лояльності.

У науковій літературі заохочувальні норми аналізувалися переважно у контексті трудового, адміністративного, кримінального, кримінально-виконавчого та інших галузей права, в яких позитивний юридичний стимул використовується для підтримки соціально корисної поведінки. Зокрема, у кримінально-правовій сфері заохочувальні конструкції пов'язуються з добровільною відмовою, сприянням розкриттю правопорушення, відшкодуванням шкоди або іншою

позитивною посткримінальною поведінкою [70, с. 28]. В адміністративно-правовій та службовій сферах заохочення може використовуватися для визнання належного виконання обов'язків або особливо результативної діяльності. Водночас механічне перенесення таких моделей у сферу прав людини було б методологічно помилковим. Людиноцентрична специфіка потребує іншого основного критерію: заохочувальна конструкція повинна оцінюватися з позиції того, чи сприяє вона реальному розширенню можливостей захисту прав, чи не створює нерівності, чи не формує залежності фундаментального права від державного схвалення і чи не підміняє обов'язкову діяльність держави факультативними позитивними стимулами [79, с. 53].

У зв'язку із цим доцільно відмежувати правове заохочення у сфері прав людини від привілею. Привілей створює особливе правове становище окремої особи або групи порівняно з іншими суб'єктами, тоді як заохочення повинно бути пов'язане з об'єктивно визначеною поведінкою та бути потенційно доступним кожному, хто відповідає встановленим критеріям. Саме загальність критеріїв відрізняє правомірне стимулювання від персонального сприяння. Якщо позитивний правовий наслідок залежить не від заздалегідь визначених умов, а від особистого ставлення посадової особи, політичної належності або неформального статусу суб'єкта, такий механізм суперечить принципу рівності та не може розглядатися як належне правове заохочення. У правозахисній сфері ця вимога набуває особливої ваги, оскільки стимулювання має посилювати універсальність правової міри, а не створювати нові форми вибірковості [56, с. 944].

Необхідно також відмежовувати заохочення від гарантії. Гарантія спрямована на забезпечення реальності уже визнаного права і за загальним правилом не ставиться у залежність від додаткової суспільно корисної поведінки його носія. Наприклад, право особи на судовий захист не є заохоченням за належну поведінку, а становить фундаментальну юридичну гарантію. Водночас у конкретних нормативних механізмах гарантійні та заохочувальні елементи можуть взаємодіяти. Особливо виразно це проявляється у захисті викривачів, правозахисників та інших осіб, які здійснюють суспільно значущу діяльність і

внаслідок цього можуть зазнавати підвищених ризиків [97, с. 198]. Додаткова конфіденційність, захист від переслідування, компенсаційний механізм або спеціальний захист трудових прав одночасно забезпечують права конкретного суб'єкта і створюють стимул для інших осіб не відмовлятися від суспільно корисної поведінки через страх негативних наслідків.

Саме механізм захисту викривачів є одним із найбільш показових сучасних прикладів правового заохочення, пов'язаного із забезпеченням прав людини. Повідомлення про корупцію або інші суспільно небезпечні порушення здатне сприяти захисту широкого спектра публічних та індивідуальних інтересів, однак для самого викривача така поведінка може створювати значні професійні, соціальні та матеріальні ризики. Якщо правова система лише закликає особу повідомляти про порушення, але не захищає її від негативних наслідків, фактичний стимул до такої поведінки залишається слабким [31]. Саме тому сучасне українське законодавство передбачає комплекс прав і гарантій викривача, включаючи конфіденційність, захист від негативних заходів впливу, правову допомогу, можливість відшкодування витрат та у передбачених законом випадках право на винагороду. Важливо, що закон прямо говорить про впровадження механізмів заохочення і формування культури повідомлення про можливі факти корупційних правопорушень [47, с. 31]. Це демонструє, що позитивне правове стимулювання вже використовується українською правовою системою як інструмент підтримки поведінки, важливої для доброчесності та захисту публічного інтересу.

Разом із тим винагорода викривачу не повинна сприйматися як єдина або навіть головна форма заохочення. Матеріальний стимул є лише одним з елементів значно ширшого механізму. У багатьох випадках для суб'єкта значно важливішою є впевненість у тому, що він не втратить роботу, не стане об'єктом дискримінаційного ставлення, не буде незаконно притягнутий до відповідальності та матиме доступ до правового захисту. Саме тому правове заохочення може мати захисно-компенсаційний характер. Держава не обіцяє вигоду за будь-яке повідомлення, а зменшує юридичні та соціальні ризики, пов'язані із суспільно

корисною поведінкою. Такий підхід є більш сумісним із природою прав людини, оскільки не комерціалізує громадянську доброчесність, а створює безпечне нормативне середовище для її прояву [150, с. 9-17].

Ця обставина дозволяє розмежувати пряме та опосередковане правове заохочення. Пряме передбачає позитивний наслідок, який безпосередньо надається особі у зв'язку з визначеною поведінкою, наприклад встановлену законом винагороду. Опосередковане полягає у створенні таких нормативних умов, які знижують витрати або ризики правомірної активності, забезпечують захист, полегшують доступ до процедури чи іншим способом підвищують готовність суб'єкта діяти [45]. У правозахисній сфері саме опосередковане заохочення часто має більш стійкий ефект, оскільки підтримує внутрішню правову мотивацію, не зводячи суспільно корисну поведінку до очікування матеріальної вигоди.

Не менш важливим напрямом є заохочення правозахисної діяльності. Правозахисники, громадські організації, професійні спільноти та інші суб'єкти можуть відігравати істотну роль у виявленні порушень, наданні допомоги, документуванні фактів, громадському контролі та формуванні правової політики. Міжнародний підхід до захисту правозахисників виходить не тільки з необхідності утримуватися від неправомірного втручання у їхню діяльність, але й із позитивного обов'язку держави створювати безпечне та сприятливе середовище для її здійснення. У такому випадку заохочення набуває не форми винагороди за конкретний акт, а форми інституційної підтримки правомірної суспільної активності [41, с. 148]. Йдеться про можливість вільно об'єднуватися, отримувати інформацію, звертатися до державних органів, здійснювати моніторинг, брати участь у консультаціях та використовувати механізми юридичного захисту без неправомірного переслідування.

Саме тут проявляється принципова особливість правового заохочення у сфері прав людини: позитивний стимул не обов'язково означає надання суб'єкту додаткового блага. У певних випадках найбільш ефективним стимулом є усунення необґрунтованого ризику. Особа, яка бачить, що правозахисна або громадська

активність не тягне незаконного переслідування, а у випадку порушення її прав існує дієвий механізм захисту, отримує нормативний сигнал, що така поведінка визнається правом легітимною та суспільно важливою. Таким чином, охоронна гарантія одночасно може виконувати стимулювальну функцію [65].

До правозахисно орієнтованого заохочення можна віднести і створення умов для громадської участі. Участь у публічних консультаціях, місцевих ініціативах, громадському контролі або інших демократичних процедурах не повинна стимулюватися шляхом матеріальної винагороди за політичну активність, оскільки це створювало б ризик спотворення автономії громадянина. Однак право може істотно впливати на готовність суб'єктів брати участь через доступність процедур, своєчасне інформування, зручність подання пропозицій, обов'язок органу надати мотивовану відповідь та реальну можливість побачити результат власної участі. У цьому контексті сама якість правової процедури може мати заохочувальний ефект [14, с. 18]. Якщо громадянин переконується, що його участь не є формальністю, він отримує позитивний досвід взаємодії з правом, який збільшує ймовірність подальшої правової активності.

Такий підхід дозволяє говорити про процедурно-заохочувальну властивість правового регулювання. Її зміст полягає у здатності належно побудованої правової процедури підвищувати мотивацію суб'єкта до реалізації прав та участі у правовому житті без надання йому спеціальної матеріальної винагороди. Зрозумілість, доступність, передбачуваність та реальний зворотний зв'язок зменшують транзакційні й психологічні витрати правової активності. Натомість надмірно складна, довготривала або формальна процедура фактично створює негативний стимул навіть тоді, коли саме право формально гарантоване. Отже, стимулювальний потенціал у сфері прав людини може міститися не лише у спеціальних заохочувальних нормах, але й у способі побудови загального нормативного механізму [22].

Особливе значення має правове стимулювання професійної діяльності, спрямованої на підвищений рівень захисту прав людини. Йдеться, зокрема, про підтримку професійної доброчесності, правничої допомоги, pro bono діяльності,

правопросвітницьких ініціатив та інших форм діяльності, у межах яких спеціальні знання добровільно використовуються для розширення доступу до правових механізмів. Водночас і тут необхідно чітко відмежовувати базовий професійний обов'язок від додатково заохочуваної поведінки. Суддя не повинен отримувати особливу винагороду за неупередженість, оскільки це базова вимога його статусу. Адвокат не може розглядати збереження професійної таємниці як факультативну заслугу [71, с. 14]. Проте правова система може створювати стимули для участі професійних спільнот у правопросвітницьких, благодійних або інших ініціативах, які виходять за межі мінімально необхідного стандарту професійної поведінки.

Водночас правове заохочення у сфері прав людини не повинно сприяти надмірній державній залежності громадянського суспільства. Якщо організації отримують підтримку лише за умови політичної лояльності або уникнення критики публічної влади, такий механізм перестає бути правовим заохоченням і перетворюється на інструмент контролю. Тому підтримка правозахисної діяльності повинна ґрунтуватися на прозорих, загальних та політично нейтральних критеріях. Особливо важливо, щоб держава не визначала цінність правозахисної діяльності залежно від того, чи є відповідні висновки зручними для чинної влади. Саме здатність підтримувати автономне громадянське середовище, включаючи його право на критику, є показником правової зрілості держави [108].

Політична нейтральність є одним із ключових принципів застосування заохочувальних норм у правозахисній сфері. Держава не може використовувати позитивні правові стимули для винагородження політичної підтримки, відмови від критики чи ідеологічної лояльності. Така практика не лише суперечила б рівності, але й створювала б ризик деформації фундаментальних політичних прав. Свобода вираження поглядів, об'єднання та участі передбачає можливість займати різні, у тому числі опозиційні, позиції. Саме тому заохочення може стосуватися форми правомірної участі, суспільної корисності або додаткового внеску у захист прав, але не змісту політичної позиції як такої [132, с. 147-149].

Не менш важливим є принцип правової визначеності. Суб'єкт повинен мати можливість заздалегідь встановити, яка поведінка визнається заохочуваною, які

умови необхідно виконати, який орган приймає рішення та який саме позитивний юридичний наслідок може настати. Невизначена конструкція «може бути заохочений за заслуги» без чітких критеріїв створює широке поле для вибіркового застосування. Особливо небезпечно це у сферах, пов'язаних із реалізацією фундаментальних прав, оскільки позитивна дискреція так само може створювати нерівність, як і каральна. Саме тому заохочувальна норма потребує не меншої нормативної якості, ніж норма, яка встановлює обмеження або відповідальність [85, с. 116].

З принципом правової визначеності безпосередньо пов'язана рівність. Позитивний правовий стимул не повинен надаватися вибірково суб'єктам, які перебувають в однаковому правовому становищі. Якщо держава встановлює винагороду, компенсацію, гарантію або іншу перевагу, критерії повинні бути загальними, об'єктивними і перевірюваними. Водночас рівність не виключає диференціації. Особи, які несуть додатковий ризик у зв'язку із захистом прав інших, можуть обґрунтовано потребувати спеціальних гарантій [144, с. 462]. Така диференціація не становить привілею, якщо має правомірну мету та перебуває у розумному співвідношенні з особливістю відповідної ситуації.

Пропорційність також повинна бути застосована до заохочувальних механізмів. Надмірно велика матеріальна винагорода може деформувати мотивацію, стимулювати недобросовісну поведінку або створити несправедливе співвідношення між суспільною цінністю дії та отриманим благом. З іншого боку, суто символічний механізм, який не компенсує реальних ризиків або витрат суб'єкта, може бути фактично неефективним. Отже, позитивний стимул повинен бути достатнім для підтримки бажаної правомірної поведінки, але не створювати непропорційної переваги [6].

Особливе питання становить співвідношення зовнішнього стимулу та внутрішньої мотивації. У сфері прав людини надмірна залежність від матеріальних винагород може бути проблематичною, оскільки захист гідності, прав інших осіб і доброчесність мають також виразний ціннісний вимір. Якщо особа здійснює правозахисну дію виключно через очікування матеріальної вигоди, позитивний

ефект може бути ситуативним та припинитися після зникнення стимулу. Саме тому правове заохочення повинно не підміняти внутрішню правову мотивацію, а підтримувати її [128, с. 267-275]. Найбільш стійкою є модель, за якої позитивний стимул зменшує ризики та визнає суспільну значущість діяльності, але основним мотивом залишається усвідомлення цінності права та відповідальності.

У цьому аспекті правове заохочення безпосередньо взаємодіє з правовою культурою. Послідовна підтримка правозахисної поведінки сигналізує суспільству, які форми правової активності держава визнає значущими. Якщо повідомлення про порушення супроводжується реальним захистом, громадський контроль не тягне переслідування, а правова ініціатива отримує належний процедурний розгляд, формується позитивний досвід взаємодії з правом. Якщо ж формально проголошена підтримка не захищає особу від негативних наслідків, виникає протилежний ефект [40]. Отже, правове заохочення має також соціалізаційну функцію, оскільки здатне впливати на суспільні уявлення про правомірну активність.

Особливого значення набуває захист осіб, які сприяють виявленню системних порушень прав людини. В окремих професійних та інституційних середовищах формальна корпоративна солідарність може створювати негативний стимул до замовчування порушень. Особа, яка повідомляє про неправомірну практику, ризикує зазнати професійної ізоляції, переслідування або інших негативних наслідків. Саме тому гарантії протидії репресаліям мають стимулювальний характер. Вони не надають особі необґрунтованої переваги, а нейтралізують специфічний ризик, який виникає у зв’язку з правозахисно значущою поведінкою. Такий механізм є особливо показовим прикладом того, як гарантія та заохочення можуть функціонально поєднуватися [11, с. 271].

Водночас будь-який механізм захисту викривача або іншого суб’єкта повинен передбачати баланс із правами осіб, яких стосується повідомлення. Правове заохочення не може означати автоматичного визнання будь-якої заяви достовірною або усунення презумпції невинуватості. Заохочувальна політика повинна підтримувати добросовісне повідомлення, водночас залишаючи

встановлення фактичних обставин компетентній процедурі [4, с. 13-14]. Саме це відрізняє правову модель від публічного схвалення будь-якого звинувачення. Людиноцентричний підхід вимагає захищати і суб'єкта, який добросовісно повідомляє про порушення, і права особи, щодо якої здійснюється перевірка.

Ця теза дозволяє сформулювати принцип правозахисного балансу правового заохочення. Його зміст полягає в тому, що позитивне стимулювання поведінки, спрямованої на забезпечення одних прав та публічних інтересів, не повинно без належного юридичного обґрунтування зменшувати гарантії інших осіб. Заохочення не може бути правовим, якщо його реалізація сама створює свавільне втручання у фундаментальні права [84, с. 258-268]. Таким чином, правове стимулювання повинно залишатися частиною загальної системи верховенства права та підкорятися тим самим вимогам законності, рівності, пропорційності та справедливої процедури.

Важливе значення має й компенсаційна функція заохочення. Деякі види правозахисно значущої поведінки можуть вимагати від особи часу, професійних ресурсів або створювати фінансові ризики. Якщо відповідна діяльність має виразну суспільну користь, право може передбачати механізми компенсації витрат, не перетворюючи їх на прибуткову винагороду. Такий підхід особливо важливий для розмежування підтримки й комерціалізації правозахисної активності. Компенсація усуває або зменшує негативний наслідок добровільної поведінки, тоді як винагорода створює додатковий позитивний результат. Обидві конструкції можуть мати стимулювальний ефект, але їх правова природа відрізняється [23, с. 122].

З огляду на це доцільно виділяти матеріальні, компенсаційні, процедурні, гарантійні, організаційні, статусні та символічні форми правового заохочення. Матеріальна форма передбачає прямо визначене майнове благо. Компенсаційна спрямована на відшкодування витрат або негативних наслідків суспільно корисної поведінки. Процедурна створює сприятливі умови для реалізації правомірної ініціативи. Гарантійна полягає у спеціальному захисті від переслідування або інших ризиків. Організаційна забезпечує можливості участі, доступу до

інформації, взаємодії з компетентними органами [135, с. 262-265]. Статусна може передбачати юридично значуще визнання особливого внеску, якщо воно встановлюється за об’єктивними критеріями. Символічне визнання саме по собі може не створювати істотних майнових наслідків, проте здатне формувати позитивний суспільний стандарт поведінки.

Особливо обережно слід ставитися до статусних та символічних заохочень у сфері прав людини. Вони мають позитивний соціалізаційний потенціал, однак за відсутності прозорих критеріїв можуть перетворюватися на засіб селективного державного визнання «зручної» громадянської активності. Саме тому державна відзнака правозахисної або громадської діяльності повинна бути максимально віддалена від оцінювання політичної лояльності суб’єкта. Інакше символічний інструмент, покликаний формувати правову культуру, може мати протилежний ефект [76, с. 174-184].

Важливо враховувати й те, що заохочення може бути нормативно закріпленим без формулювання як самостійна «заохочувальна норма». Наприклад, законодавство, яке захищає особу від звільнення через добросовісне повідомлення про порушення, формально насамперед встановлює заборону для роботодавця, але функціонально водночас стимулює повідомлення. Отже, структурна класифікація правових норм і функціональна оцінка їх впливу не завжди збігаються [29]. У сфері прав людини це особливо важливо, оскільки стимулювальний ефект може виникати з комплексу гарантійних, процедурних та охоронних норм.

Саме тому доцільно розмежовувати заохочувальні норми у вузькому та широкому значеннях. У вузькому значенні ними є приписи, які прямо пов’язують суспільно корисну поведінку з позитивним юридичним наслідком. У широкому функціональному значенні до заохочувального нормативного середовища можуть бути віднесені також приписи, що усувають необґрунтовані ризики, забезпечують захист від репресалій, спрощують доступ до участі або створюють інші правові умови, які підвищують готовність суб’єкта до правозахисно значущої поведінки. Такий підхід дозволяє адекватніше відобразити специфіку людиноцентричного правового стимулювання [145, с. 100-114].

Правове заохочення може відігравати особливу роль у сфері доступу до правосуддя. Безпосередня реалізація права на судовий захист не повинна залежати від позитивного стимулу, оскільки це фундаментальна гарантія. Водночас держава може створювати стимули для надання безоплатної або соціально орієнтованої правничої допомоги, розвитку правничих клінік, медіації, правопросвітницьких ініціатив та інших механізмів, які розширюють реальний доступ людини до права [33]. У цьому випадку заохочення спрямоване не на носія фундаментального права, який нібито повинен «заслужити» доступ до захисту, а на підтримку суб'єктів і практик, які роблять цей захист більш доступним.

Аналогічний підхід доцільний у сфері забезпечення рівності. Позитивні заходи, спрямовані на подолання фактичних бар'єрів для певних груп, не слід автоматично ототожнювати із заохоченням, оскільки їх метою може бути досягнення реальної рівності, а не винагородження певної поведінки. Водночас окремі стимули можуть використовуватися для підтримки добровільних практик інклюзивності, доступності або недискримінації понад мінімально обов'язковий нормативний стандарт [156, с. 21]. Саме розмежування між юридичним обов'язком забезпечити рівність та додатково стимульованою суспільно корисною практикою дозволяє уникнути змішування гарантій прав із заохочувальним механізмом.

Правове стимулювання має потенціал і у сфері корпоративної відповідальності за права людини. Сучасна держава не є єдиним суб'єктом, діяльність якого може істотно впливати на права. Великі приватні структури, роботодавці та цифрові платформи здатні створювати значні ризики для приватності, рівності, свободи вираження поглядів, трудових та інших прав. Базові вимоги щодо недопущення порушень повинні мати обов'язковий характер там, де цього потребує закон. Проте держава може також підтримувати добровільне запровадження підвищених стандартів належної обачності, прозорості, доступності або захисту працівників, якщо відповідні стимули не перетворюються на спосіб уникнення обов'язкового регулювання. Заохочення в цьому випадку може доповнювати, але не заміняти юридичну відповідальність бізнесу [87, с. 276-279].

Саме принцип додатковості повинен бути одним із фундаментальних для правового заохочення у сфері прав людини. Позитивний стимул доповнює нормативний обов'язок там, де необхідно підтримати більш високий рівень добровільної правомірної поведінки, але не може використовуватися замість встановлення мінімально необхідних правових гарантій. Держава не має права обмежуватися заохоченням роботодавців до недискримінації, якщо водночас відсутня юридична заборона дискримінаційної поведінки [44, с. 30-31]. Так само не можна замінити ефективне розслідування порушень символічною підтримкою правозахисних організацій. Отже, стимулювальна модель є допоміжною щодо фундаментального гарантійного механізму.

У цьому контексті правове заохочення має бути підпорядковане визначеній у попередньому підпункті нормативній забезпеченості прав людини. Заохочувальні норми є одним із можливих елементів такого забезпечення, але лише тоді, коли вони функціонально доповнюють правонаділяючі, зобов'язувальні, процедурні, гарантійні, охоронні та відновлювальні приписи. Самостійно правовий стимул не здатний забезпечити право, якщо відсутні основні юридичні механізми його реалізації. Саме тому заохочення слід включати у загальну нормативну архітектуру прав людини, а не розглядати як автономну альтернативу традиційним засобам правового регулювання [58, с. 137].

Важливе значення має інституційна спроможність застосовувати заохочувальні норми. Формально якісна норма не матиме необхідного результату, якщо особа не довіряє компетентному органу, не знає про наявність механізму або очікує негативних наслідків незалежно від законодавчих гарантій. Особливо це характерно для повідомлення про порушення [176]. Право може встановити конфіденційність та захист від переслідування, але якщо інституційна практика не забезпечує їх реально, стимулювальний ефект швидко втрачається. Отже, у правозахисній сфері заохочення має особливо сильну залежність від відповідності нормативного припису реальній практиці.

Саме тому оцінювання ефективності правового заохочення не повинно зводитися до кількості наданих винагород або застосованих заходів підтримки.

Значно важливішим є встановлення того, чи змінилася поведінкова готовність суб'єктів користуватися відповідним механізмом, чи зменшився страх негативних наслідків, чи підвищилася результативність виявлення порушень, чи не виникли зловживання та чи зберігається внутрішня мотивація правомірної активності. Фактична кількість звернень сама по собі не є достатнім показником, оскільки вона може збільшуватися і через погіршення загального стану прав людини. Потрібна комплексна оцінка взаємозв'язку стимулу, поведінки та правозахисного результату [8, с. 17-19].

Заохочувальні механізми повинні також передбачати можливість контролю та оскарження. Відмова у застосуванні передбаченої законом винагороди, компенсації або спеціальної гарантії може безпосередньо впливати на правове становище особи. Тому рішення компетентного органу не повинно бути суто дискреційним і остаточним. Саме процедура, мотивованість і можливість перевірки забезпечують перетворення заохочення з акту адміністративної прихильності на повноцінний правовий механізм [15, с. 284-286].

Не менш важливо уникати надмірного розширення сфери правового стимулювання. Держава не повинна намагатися регулювати за допомогою винагород усі соціально бажані прояви поведінки. Надмірна кількість позитивних стимулів здатна послабити автономну мотивацію, створити складну систему привілеїв та перетворити добровільну громадянську активність на залежність від державного ресурсу [142, с. 245]. У сфері прав людини така небезпека особливо значна, оскільки людиноцентрична держава повинна залишати широкий простір автономної суспільної ініціативи. Саме тому заохочувальне втручання повинно бути функціонально обґрунтованим та застосовуватися передусім там, де існує очевидна суспільна користь і водночас особливі бар'єри або ризики для відповідної поведінки.

Заохочення набуває особливої актуальності в умовах війни та інших кризових ситуацій, коли захист прав може вимагати від громадян, професійних спільнот та громадських організацій підвищеного рівня відповідальності. Водночас кризова ситуація не повинна використовуватися для створення

селективних систем державного схвалення громадянської поведінки. Позитивне стимулювання волонтерської, правозахисної або іншої суспільно корисної активності має залишатися юридично визначеним, рівним і політично нейтральним. Особливо важливо не перетворювати заохочення на прихований інструмент примусу, коли формально добровільна поведінка фактично стає соціально чи адміністративно обов'язковою [93, с. 107-108].

Це дозволяє сформулювати принцип автономності заохочуваної поведінки. Правове заохочення у сфері прав людини має стосуватися поведінки, вибір якої залишається добровільним і не ставить реалізацію фундаментального права самого суб'єкта у залежність від прийняття державою бажаної для неї моделі поведінки. Людина не повинна отримувати доступ до базового права лише в обмін на політичну, громадську або іншу активність. Інакше позитивний стимул перетворюється на умовність права та суперечить його універсальності [59, с. 113-118].

Правове заохочення має також інформаційну функцію. Нормативно визначаючи певну поведінку як таку, що заслуговує на підтримку, право передає суспільству ціннісний сигнал. Механізм захисту викривачів, наприклад, демонструє, що повідомлення про добросовісно виявлене порушення не розглядається як нелояльність до установи, а визнається правомірною формою захисту публічного інтересу [39]. Аналогічно підтримка правозахисної та правопросвітницької діяльності сигналізує про суспільну значущість активного використання права. Саме у цій площині заохочувальні норми здатні впливати не лише на окремий акт поведінки, але й на формування правової культури.

Необхідно враховувати і превентивний потенціал заохочення. Особа, яка знає про наявність захищеного каналу повідомлення, може своєчасно інформувати про порушення ще до того, як воно набуде системного або незворотного характеру. Аналогічно громадська участь на ранньому етапі підготовки рішення здатна виявити ризик непропорційного втручання у права до прийняття нормативного акта. Отже, правове заохочення може не лише реагувати на вже допущене

порушення, але й посилювати превентивну спроможність правової системи [96, с. 57-58].

У цьому аспекті важливим є зв’язок заохочення з визначеною у 1.1 праволюдинною спроможністю держави. Держава, яка лише встановлює заборони порушувати права, але не створює умов для виявлення порушень, правозахисної участі та громадського контролю, використовує переважно реактивну модель. Інтеграція стимулювальних механізмів дозволяє поступово переходити до превентивної та партнерської моделі, в якій громадяни, професійні спільноти і громадянське суспільство стають не лише потенційними потерпілими або заявниками, але й учасниками системи забезпечення прав [122, с. 392].

Водночас держава не повинна перекладати на громадян власні правозахисні обов’язки. Наявність активного громадянського суспільства, викривачів або правозахисників не звільняє публічні інституції від обов’язку самостійно запобігати порушенням, здійснювати контроль, розслідувати неправомірну поведінку та забезпечувати ефективний захист. Заохочення суспільної активності повинно доповнювати, а не компенсувати інституційну слабкість держави. Саме ця межа має принципове значення для людиноцентричної моделі.

На нашу думку, правове заохочення у сфері забезпечення прав людини доцільно визначати як юридично врегульований спосіб позитивного стимулювання добровільної та суспільно значущої правомірної поведінки, що сприяє реалізації, захисту, відновленню або попередженню порушень прав людини і здійснюється шляхом надання передбачених законом матеріальних, компенсаційних, процедурних, гарантійних, організаційних чи інших позитивних правових наслідків на засадах рівності, правової визначеності, пропорційності, політичної нейтральності та поваги до автономії особи [34]. Таке визначення дозволяє охопити не лише класичну винагороду, але й значно ширший спектр стимулювальних правових засобів.

Відповідно, заохочувальну норму права у сфері забезпечення прав людини можна визначити як формально визначений правовий припис, який встановлює умови суспільно значущої добровільної поведінки, спрямованої на сприяння

реалізації або захисту прав людини, та пов’язує її здійснення з передбаченим позитивним юридичним наслідком чи спеціальною правовою гарантією. Відмінною рисою такої норми є те, що вона не примушує суб’єкта до додаткової активності, а створює юридичну мотивацію для її добровільного здійснення [124, с. 170].

Для оцінки якості відповідного механізму доцільно враховувати щонайменше декілька критеріїв: добровільність поведінки; її реальний зв’язок із забезпеченням прав людини; нормативну визначеність підстав заохочення; рівність доступу до позитивного наслідку; пропорційність стимулу; політичну нейтральність; наявність процедури; можливість контролю та оскарження; неприпустимість підміни фундаментальних державних обов’язків; збереження автономії суб’єкта. Лише сукупність відповідних критеріїв дозволяє відрізнити правове заохочення від адміністративної прихильності, привілею або політично мотивованого розподілу позитивних благ [125, с. 59].

На підставі проведеного аналізу пропонується використовувати категорію правозахисної стимулювальної спроможності права. Під нею доцільно розуміти здатність нормативної системи підтримувати добровільну правомірну поведінку суб’єктів, яка сприяє реалізації, захисту та відновленню прав людини або запобіганню їх порушенням, без перетворення фундаментальних прав на умовне благо, без підміни юридичних обов’язків держави та без порушення рівності й автономії особи [113, с. 161]. Така категорія дозволяє оцінювати заохочувальні механізми не за самим фактом існування позитивного стимулу, а за їх реальним внеском у функціонування системи прав людини.

Правозахисна стимулювальна спроможність права є вищою там, де правова система не лише формально закликає суб’єктів до активності, але й забезпечує безпечні, доступні та передбачувані умови її здійснення. Вона знижується, якщо заохочувальна норма має декларативний характер, критерії залишаються невизначеними, позитивний наслідок залежить від необмеженої дискреції або особа фактично не захищена від негативної реакції. Саме тому стимулювальний

потенціал повинен оцінюватися у зв'язку з реальною інституційною практикою [123, с. 448-450].

Запропонована категорія доповнює нормативну забезпеченість прав людини, сформульовану у попередньому підпункті. Нормативна забезпеченість характеризує повноту та внутрішню узгодженість правонаділяючих, зобов'язувальних, компетенційних, процедурних, гарантійних, охоронних і відновлювальних норм. Правозахисна стимулювальна спроможність розкриває інший аспект, а саме здатність правової системи підтримувати активну добровільну поведінку, яка посилює функціонування відповідного нормативного комплексу. У сукупності ці категорії дозволяють перейти від статичного розуміння гарантування прав до динамічної моделі, у якій право не лише захищає особу у разі порушення, але й створює середовище, сприятливе для активного використання правозахисних механізмів [75, с. 27-28].

У більш широкому державотворчому вимірі правове заохочення сприяє переходу від патерналістської моделі прав людини до моделі співвідповідальної правової участі. Патерналістська модель передбачає, що держава є майже єдиним активним суб'єктом забезпечення прав, тоді як людина переважно очікує захисту. Сучасний людиноцентричний порядок не зменшує відповідальності держави, але визнає також значення правової активності громадян, професійних спільнот та громадянського суспільства. Заохочення може підтримувати саме цю активність, якщо не перетворює її на обов'язкову службу державі.

Таким чином, заохочувальні норми права у сфері прав людини мають допоміжне, але важливе функціональне значення. Вони не створюють самі фундаментальні права, не можуть замінити юридичні гарантії та не звільняють державу від її обов'язків. Їх призначення полягає у підтримці тих добровільних форм правової поведінки, які сприяють більш ефективній реалізації, захисту, відновленню прав або попередженню порушень [185, с. 516]. Заохочення може набувати матеріальної, компенсаційної, процедурної, гарантійної, організаційної чи іншої правової форми, однак у кожному випадку повинно відповідати

принципам правової визначеності, рівності, пропорційності, політичної нейтральності, добровільності та автономії особи.

Отже, людиноцентрична правова держава повинна поєднувати три основні способи нормативного впливу у сфері прав людини. Перший полягає у встановленні прав та позитивних обов'язків держави, другий у забороні порушень і застосуванні охоронно-відновлювальних механізмів, третій у підтримці добровільної правозахисно значущої активності. Відсутність стимулювальної складової не робить систему прав людини юридично неможливою, однак може обмежувати її превентивний, громадянський і соціалізаційний потенціал. Саме тому правове заохочення повинно розглядатися як функціонально додатковий засіб, здатний посилювати нормативну забезпеченість та праволюдинну спроможність держави [10, с. 68].

Узагальнюючи проведене дослідження, можна стверджувати, що специфіка правового заохочення у сфері прав людини полягає у принциповому зміщенні його мети. Воно спрямоване не на винагородження особи за те, що вона користується власними фундаментальними правами, і не на стимулювання держави виконувати обов'язки, які вже мають безумовний характер. Його належним предметом є добровільна правова активність, що створює додаткову суспільну цінність для системи захисту прав людини. Саме за такого розуміння заохочувальні норми органічно включаються у людиноцентричну модель правового регулювання і перетворюються із периферійного юридичного інструменту на один із засобів підтримання активного, превентивного та самокоригувального характеру правозахисної системи.

Висновки до розділу 1

Проведене дослідження теоретико-правового змісту прав людини як основи існування держави дозволяє дійти висновку, що права людини не можуть розглядатися лише як окремий правовий інститут або сукупність нормативно

закріплених можливостей особи. Їх значення має системоутворювальний характер, оскільки саме через права людини визначаються ціннісна орієнтація держави, межі публічної влади, допустимість державного втручання, спрямованість правового регулювання та якість інституційних механізмів захисту особи. У сучасній правовій державі людина виступає не пасивним адресатом владних приписів, а автономним носієм прав, повага до яких визначає юридично допустиму модель діяльності держави. Відповідно, правова держава характеризується не лише наявністю законодавства та системи органів влади, а передусім здатністю підпорядковувати свою діяльність принципам людської гідності, свободи, рівності, правової визначеності, пропорційності та ефективного юридичного захисту.

Обґрунтовано, що права людини доцільно розуміти як засновані на людській гідності, універсальні та невідчужувані нормативно визнані можливості особи, які забезпечують її свободу, автономію, рівність, участь у суспільному житті та одночасно встановлюють юридично обов’язкові межі і позитивні обов’язки державної влади. Таке розуміння дозволяє поєднати природно-правову і позитивістську традиції, оскільки первинність прав щодо державної волі не заперечує необхідності їх нормативного закріплення та ефективного інституційного забезпечення. На цій підставі запропоновано категорію праволюдинної спроможності держави, під якою слід розуміти здатність державної організації перетворювати визнані права людини з нормативно проголошених стандартів на реально доступні та захищені правові можливості через якісне законодавство, ефективні інституції, справедливі процедури, судовий захист та юридичне самообмеження публічної влади. Саме рівень такої спроможності дозволяє оцінювати фактичну, а не лише формальну людиноцентричність держави.

Встановлено, що права людини безпосередньо впливають на структуру та напрями розвитку держави. Необхідність забезпечення судового захисту обумовлює функціонування незалежного суду, право на інформацію потребує прозорих механізмів діяльності публічної влади, принцип рівності вимагає

ефективних засобів протидії дискримінації, а право на належну процедуру передбачає юридичне структурування адміністративної дискреції. Права людини виконують також правокоригувальну функцію, оскільки виступають критерієм оцінювання законодавства, адміністративної практики та діяльності державних інституцій. Правова держава у цьому аспекті визначається не абсолютною відсутністю порушень, а здатністю виявляти їх, забезпечувати незалежний перегляд, поновлювати порушене право та змінювати дефектну практику.

Дослідження норм права у сфері прав людини засвідчило, що їх зміст не може бути зведений до норм, які безпосередньо проголошують конкретне право. Нормативне забезпечення прав людини утворює функціонально пов’язану систему установчих, правонаділяючих, зобов’язувальних, заборонних, компетенційних, процедурних, гарантійних, охоронних та відновлювальних норм. Саме їх взаємодія перетворює фундаментальне право з абстрактної декларації на реально здійсненну юридичну можливість. Особливого значення набувають процедурні та гарантійні норми, оскільки вони визначають порядок реалізації прав, межі здійснення владних повноважень, можливість оскарження та механізми відновлення порушеного правового становища. Встановлено також, що чим інтенсивнішим є потенційний вплив державного повноваження на фундаментальне право, тим вищими повинні бути вимоги до нормативної визначеності, мотивування рішення, процедурних гарантій і незалежного контролю.

На цій підставі обґрунтовано категорію нормативної забезпеченості прав людини, яка характеризує такий стан правового регулювання, за якого визнане право отримує достатній, внутрішньо узгоджений та функціонально завершений комплекс норм, необхідних для його реалізації, захисту і відновлення. Нормативна забезпеченість не визначається кількістю прийнятих нормативно-правових актів, оскільки надмірне, суперечливе або процедурно складне регулювання може, навпаки, ускладнювати реалізацію права. Тому її належний рівень має оцінюватися за критеріями правової визначеності, системної узгодженості, доступності, пропорційності, рівності, процедурної завершеності та ефективності правового захисту.

Аналіз заохочувальних норм права дозволив встановити, що забезпечення прав людини не вичерпується системою юридичних обов'язків, заборон та відповідальності. Право може також підтримувати добровільну суспільно значущу поведінку, яка сприяє реалізації, захисту, відновленню прав людини або попередженню їх порушень. Водночас правове заохочення у цій сфері повинно мати чіткі межі. Держава не може винагороджувати суб'єктів за виконання тих обов'язків, які вже мають імперативний характер, а реалізація фундаментального права не може залежати від «зразкової» поведінки його носія. Належним предметом заохочення є добровільна правова активність, яка виходить за межі мінімального юридичного обов'язку і створює додатковий позитивний ефект для системи захисту прав людини.

Правове заохочення у сфері забезпечення прав людини запропоновано розуміти як юридично врегульований спосіб позитивного стимулювання добровільної та суспільно значущої правомірної поведінки, що сприяє реалізації, захисту, відновленню прав або попередженню їх порушень. Воно може мати матеріальну, компенсаційну, процедурну, гарантійну чи організаційну форму, однак у кожному випадку повинно відповідати принципам добровільності, рівності, правової визначеності, пропорційності, політичної нейтральності та автономії особи. Особливе значення мають такі форми стимулювання, як захист викривачів від переслідування, підтримка правозахисної діяльності, створення доступних процедур громадської участі та інших механізмів, які зменшують ризики активної правомірної поведінки.

У зв'язку із цим обґрунтовано категорію правозахисної стимулювальної спроможності права, яка характеризує здатність нормативної системи підтримувати добровільну правомірну активність суб'єктів, спрямовану на реалізацію, захист та відновлення прав людини, без підміни фундаментальних обов'язків держави та без перетворення прав на умовне благо. Заохочувальні механізми повинні мати допоміжний характер і доповнювати, а не замінювати юридичні гарантії, судовий захист та відповідальність за порушення прав людини.

Узагальнення результатів розділу дозволило встановити внутрішній зв’язок між праволюдинною спроможністю держави, нормативною забезпеченістю прав людини та правозахисною стимулювальною спроможністю права. Перша категорія характеризує загальну здатність державної організації забезпечувати реальність фундаментальних прав, друга розкриває якість нормативної основи такого забезпечення, третя відображає спроможність правової системи підтримувати добровільну активність, що посилює правозахисний механізм. У сукупності вони дозволяють перейти від статичного розуміння прав людини як нормативного каталогу до функціональної моделі їх впливу на державу.

Отже, основним результатом першого розділу є висновок про конститутивний характер взаємозв’язку між правами людини та державою. Права людини визначають не лише правове становище особи, а й юридично допустимі межі, функції та напрями розвитку самої державної організації. Через них встановлюються вимоги до законодавства, здійснення владної дискреції, справедливості процедур, судового захисту та інституційної відповідальності. Саме тому людиноцентричність держави повинна оцінюватися не за широтою формально проголошеного каталогу прав, а за здатністю всієї нормативної та інституційної системи забезпечувати їх реальність, захищати особу від свавілля, відновлювати порушене право та підтримувати правомірну правозахисну активність.

РОЗДІЛ 2
ПРАВОВА ПОЛІТИКА І КУЛЬТУРА В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВИ НА ЗАСАДАХ ПРАВ ЛЮДИНИ

2.1. Правова політика держави у сфері прав людини: завдання та інструменти реалізації

Перехід від нормативного визнання прав людини до їх реального забезпечення безпосередньо пов’язаний із характером правової політики держави, оскільки саме на рівні цілеспрямованої державно-правової діяльності визначаються пріоритети розвитку законодавства, напрями інституційних перетворень, способи реалізації позитивних обов’язків, механізми попередження порушень та засоби відновлення порушених прав. Якщо нормативна система визначає юридично допустимі межі державної діяльності, то правова політика забезпечує цілеспрямований вибір способів, за допомогою яких відповідні нормативні вимоги реалізуються у практичній діяльності держави. Саме тому правова політика у сфері прав людини не може розглядатися як другорядний або спеціалізований напрям, обмежений діяльністю окремих правозахисних органів. Права людини стосуються законодавчої, виконавчої та судової діяльності, функціонування правоохоронної системи, соціальної політики, цифровізації, освіти, охорони здоров’я, безпеки, місцевого самоврядування та інших сфер, у яких рішення публічної влади безпосередньо або опосередковано впливають на правове становище особи. Відповідно, людиноцентрична правова політика повинна мати наскрізний характер і забезпечувати інтеграцію прав людини у весь цикл формування, прийняття, реалізації та оцінювання державно-правових рішень.

У загальнотеоретичному розумінні правова політика характеризує стратегічно організовану діяльність держави у правовій сфері, спрямовану на визначення цілей правового розвитку, вибір засобів їх досягнення, удосконалення законодавства та правозастосування, розвиток юридичних інституцій і забезпечення належного функціонування правової системи. Однак у контексті

прав людини таке визначення потребує суттєвого уточнення [169]. Держава не має абсолютної свободи у визначенні цілей правової політики, оскільки відповідні цілі обмежуються конституційними принципами, фундаментальними правами та міжнародно-правовими зобов'язаннями. Політична доцільність не може сама по собі виправдовувати рішення, що заперечує сутність фундаментального права або створює свавільне втручання у сферу особистої автономії. Звідси випливає принципова відмінність правової політики у сфері прав людини від звичайної управлінської стратегії: її мета та інструменти мають одночасно відповідати критеріям ефективності й фундаментальним правовим обмеженням [77, с. 422].

Правову політику держави у сфері прав людини доцільно визначати як системну, цілеспрямовану, засновану на Конституції, принципі верховенства права та міжнародних правозахисних стандартах діяльність органів публічної влади щодо визначення пріоритетів, формування нормативних, інституційних, процедурних та організаційних механізмів визнання, реалізації, охорони, захисту і відновлення прав людини, а також попередження їх порушень. Таке визначення дозволяє акцентувати на декількох її характеристиках. Передусім правова політика має бути системною, а не сукупністю ситуативних реакцій на окремі порушення. Вона повинна мати нормативну основу та залишатися юридично обмеженою. Її предмет охоплює не лише захист уже порушеного права, але й створення умов для його реалізації та запобігання порушенням. Нарешті, її результативність має оцінюватися не кількістю прийнятих нормативних актів або затверджених програм, а реальними змінами у можливості людини користуватися своїми правами [146, с. 135].

Методологічно важливо розмежовувати політику у сфері прав людини та правову політику держави, засновану на правах людини. Перше поняття у вузькому значенні може охоплювати спеціальні заходи щодо протидії дискримінації, захисту окремих категорій осіб, забезпечення доступу до правосуддя або виконання міжнародних правозахисних зобов'язань. Друге передбачає значно ширший підхід, відповідно до якого права людини стають критерієм усієї правотворчої та правозастосовної діяльності. Для

людиноцентричної держави саме друга модель є концептуально виправданою. Економічна, соціальна, інформаційна, безпекова, міграційна або цифрова політика може мати власні галузеві цілі, проте способи їх досягнення повинні оцінюватися з позиції впливу на фундаментальні права [148, с. 157-158]. Отже, правозахисний вимір не є ізольованим сектором державної політики, а має бути інтегрованим критерієм її правової якості.

Центральним завданням відповідної політики є забезпечення переходу від формального визнання прав до можливості їх фактичної реалізації. Розрив між нормативним проголошенням і практикою є однією з найбільш складних проблем будь-якої правової системи. Конституційне закріплення широкого каталогу прав саме по собі не гарантує, що людина зможе ними скористатися. Причинами можуть бути недосконаліть законодавства, надмірна складність процедур, недостатня інституційна спроможність, відсутність доступної правничої допомоги, дискримінаційні практики, невиконання судових рішень або недостатня поінформованість громадян [172]. Правова політика повинна виявляти відповідні розриви та спрямовувати державні ресурси не лише на створення нових норм, але й на усунення причин, через які вже існуючі права залишаються недостатньо ефективними.

У цьому контексті першим системним завданням правової політики є забезпечення належної якості законодавства у сфері прав людини. Людиноцентричність правового регулювання не визначається кількістю нормативно-правових актів. Надмірна нормативна мінливість, суперечливість, складність або нечіткість законодавства здатні самі створювати перешкоди для реалізації прав [61, с. 175]. Особа повинна мати можливість із достатнім рівнем передбачуваності встановити зміст власного правового становища, порядок реалізації права та можливі наслідки своїх дій. Особливо високими повинні бути вимоги до законодавства, яке дозволяє публічній владі втручатися у фундаментальні права. У таких випадках закон має визначати не лише компетенцію органу, але й підстави, межі, процедуру, строки та механізми

контролю. Отже, якість правотворчості безпосередньо перетворюється на елемент правозахисної політики.

Другим завданням є забезпечення інституційної спроможності держави виконувати власні правозахисні обов'язки. Навіть досконала нормативна модель не забезпечує право автоматично, якщо орган, відповідальний за її реалізацію, не має необхідних повноважень, професійних ресурсів, незалежності або належних процедур. Правова політика повинна тому охоплювати не тільки законодавчу модернізацію, але й інституційний дизайн [74, с. 23-24]. Особливе значення мають незалежність та ефективність суду, функціонування конституційного контролю, діяльність омбудсмана, система безоплатної правничої допомоги, професійність публічної адміністрації, спроможність правоохоронних органів діяти відповідно до правозахисних стандартів та наявність механізмів відповідальності посадових осіб. Права людини у цьому аспекті впливають на саму архітектуру держави, оскільки необхідність їх забезпечення визначає вимоги до організації та функціонування державних інституцій.

Третім завданням є попередження порушень. Реактивна модель, за якої держава починає діяти лише після порушення права, не може вважатися достатньою. Ефективна правова політика повинна мати превентивну спрямованість та виявляти системні ризики ще до того, як вони трансформуються у масові або повторювані порушення. Такий підхід потребує аналізу законопроєктів, адміністративних практик, статистики звернень, судової практики, висновків контрольних органів, рекомендацій міжнародних інституцій та інформації громадянського суспільства. Якщо однакові порушення регулярно виникають у діяльності певного органу або внаслідок застосування конкретної норми, завдання держави полягає не лише у вирішенні кожної індивідуальної справи, а й у зміні системної причини проблеми [83, с. 265-269].

У зв'язку із цим правова політика у сфері прав людини повинна ґрунтуватися на доказовості. Правотворче рішення не може формуватися лише на підставі політичної інтуїції або формального виконання плану законодавчої діяльності. Необхідно встановлювати характер проблеми, коло осіб, на яких вона впливає,

можливі альтернативи регулювання, очікувані наслідки та ризики для фундаментальних прав. Доказовість не усуває політичного вибору, але робить його більш раціональним та контрольованим [164, с. 30-39]. Особливе значення вона має у випадках обмеження прав, коли держава повинна обґрунтувати не лише бажаність певної мети, але й необхідність конкретного засобу її досягнення.

Четвертим завданням є забезпечення ефективного відновлення порушених прав. Правова політика не може оцінюватися виключно за здатністю держави проголошувати стандарти або запобігати порушенням. Важливим показником є її здатність реагувати тоді, коли порушення вже відбулося. Це передбачає доступ до незалежного суду або іншого компетентного органу, розумні строки розгляду, належне мотивування рішень, можливість отримання правничої допомоги, виконання остаточного рішення та відповідну форму відшкодування або поновлення права. Саме відновлювальна здатність правової системи демонструє, наскільки держава готова визнавати власні помилки та коригувати їх юридичними засобами [89, с. 919-920].

П’ятим завданням є забезпечення рівності у доступі до прав. Формально однаковий нормативний статус не завжди означає однакову можливість користуватися юридичними механізмами. Територіальні, економічні, інформаційні, фізичні, цифрові та інші бар’єри можуть істотно впливати на реальну доступність прав. Тому правова політика повинна враховувати фактичне становище різних соціальних груп, не перетворюючи при цьому диференційовану підтримку на необґрунтовані привілеї. Людиноцентричний підхід передбачає не механічну однаковість заходів, а забезпечення реальної можливості особи скористатися правом [16, с. 271].

Окремим завданням є формування правозахисної орієнтації публічного управління. Для більшості громадян держава проявляється не через конституційний текст, а через повсякденну взаємодію з адміністративними органами, судами, поліцією, органами соціального захисту, закладами освіти, місцевим самоврядуванням та іншими інституціями. Саме у таких взаємодіях формується практичне уявлення про реальність прав людини [120, с. 56]. Ввічливе

ставлення саме по собі не замінює законності, однак законне рішення, прийняте без можливості особи бути вислуханою, без належного пояснення або з очевидною адміністративною байдужістю, також послаблює людиноцентричність держави. Тому правова політика повинна включати стандарти належної адміністративної процедури, мотивування, доступності інформації та професійної відповідальності.

Важливим завданням є також інтеграція прав людини у політику безпеки. Держава має фундаментальний обов'язок захищати населення, територіальну цілісність і конституційний лад, особливо в умовах збройної агресії. Водночас безпекова необхідність не усуває вимог права. Саме у кризових умовах особливого значення набувають законність, пропорційність, тимчасовість обмежень, контроль за дискреційними повноваженнями та недопущення перетворення виняткових заходів на постійний спосіб управління. Людиноцентрична правова політика повинна тому забезпечувати не протиставлення прав людини і безпеки, а юридично обґрунтоване узгодження відповідних цінностей [155, с. 518-521].

Досягнення зазначених завдань передбачає використання системи взаємопов'язаних інструментів. Першим серед них є правотворчий інструментарій, що охоплює прийняття, зміну та скасування нормативно-правових актів, систематизацію законодавства, усунення нормативних прогалин і колізій, імплементацію міжнародних стандартів та приведення законодавства у відповідність до конституційних вимог. Однак правотворчість має розглядатися не як самоціль. Прийняття нового закону не може автоматично вважатися успішною реалізацією правової політики [68, с. 93]. Закон є лише одним із засобів, результативність якого залежить від можливості його практичного виконання.

Саме тому особливого значення набуває оцінювання впливу правового регулювання на права людини. Перед прийняттям рішення необхідно встановити, які права воно може зачіпати, характер можливого втручання, групи, для яких наслідки можуть бути найбільш істотними, наявність менш обмежувальних альтернатив та необхідні гарантії. Така оцінка повинна здійснюватися не тільки щодо актів, які формально мають «правозахисну» назву. Податкове, цифрове, безпекове, містобудівне, соціальне або екологічне рішення також може істотно

впливати на фундаментальні права. Саме тому оцінка правозахисного впливу має бути наскрізним інструментом правової політики [13, с. 34].

Інституційні інструменти охоплюють створення та удосконалення органів і механізмів, відповідальних за забезпечення прав. Особливу роль відіграють суди, органи конституційної юрисдикції, омбудсман, механізми правничої допомоги, контрольні та антикорупційні інституції. Однак ефективність інституції визначається не фактом її формального створення. Необхідно оцінювати незалежність, доступність, професійну спроможність, достатність ресурсів, прозорість та реальний вплив її рішень [116, с. 24]. Створення нової установи без усунення дублювання компетенцій або забезпечення необхідної спроможності може збільшити інституційну складність, не покращивши фактичного захисту прав.

Самостійним інструментом виступають адміністративні процедури. Значна частина прав людини реалізується без звернення до суду, у процесі звичайної взаємодії з органами публічної адміністрації. Саме тому порядок розгляду заяв, доступ до матеріалів, право бути вислуханим, вимога мотивувати рішення, дотримання строків та можливість адміністративного оскарження мають безпосередній правозахисний зміст. Якісна процедура одночасно попереджає порушення та зменшує потребу у подальшому судовому втручанні. У цьому сенсі належне адміністрування повинно розглядатися як один із базових інструментів правової політики у сфері прав людини [174].

Важливу групу становлять судові та квазісудові інструменти. Судовий контроль забезпечує перевірку законності та обґрунтованості державного втручання, а конституційний контроль дозволяє оцінювати саме законодавство на відповідність фундаментальним правам. При цьому правова політика має враховувати не лише формальну можливість звернення до суду, але й фактичну доступність такого захисту. Висока вартість, надмірна тривалість, складність процедури або невиконання рішення можуть фактично нейтралізувати право на судовий захист. Саме тому доступ до правосуддя є не окремою технічною

проблемою судової системи, а складовою державної політики у сфері прав людини.

До інструментів правової політики необхідно віднести й бюджетно-фінансові засоби. Реалізація значної кількості прав потребує ресурсів, тому проголошення правозахисних пріоритетів без належного фінансового забезпечення може залишатися декларативним. Це особливо стосується доступу до правничої допомоги, судової системи, соціальних прав, реабілітаційних програм, доступності середовища та діяльності правозахисних інституцій. Водночас обмеженість ресурсів є об'єктивним фактором, що потребує визначення пріоритетів. Саме тут права людини виконують функцію нормативного орієнтира бюджетної політики, вимагаючи прозорості, недискримінаційності та обґрунтованості відповідних рішень [60, с. 7-8].

Інформаційні та освітні інструменти також є необхідною складовою правової політики. Право, про існування або механізм реалізації якого людина не знає, може залишатися практично недоступним. Водночас правове інформування не повинно зводитися до формального оприлюднення нормативних актів. Держава має забезпечувати зрозуміле пояснення процедур, доступ до достовірної правової інформації та можливість отримати необхідну консультацію. Особливого значення це набуває для осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах або стикаються з новими юридичними проблемами [112, с. 23]. Правопросвітницька діяльність у цьому контексті є не факультативним додатком, а інструментом перетворення формального права на доступну юридичну можливість.

Правова політика у сфері прав людини повинна використовувати також інструменти громадської участі. Держава не завжди здатна самостійно ідентифікувати всі правові бар'єри та наслідки власних рішень. Громадські консультації, експертні обговорення, звернення, петиції, діяльність громадських рад, правозахисних організацій та професійних спільнот створюють додаткові канали отримання інформації про реальні потреби та проблеми. Водночас участь не повинна мати декоративного характеру. Якщо пропозиції збираються, але орган влади не пояснює, яким чином вони були враховані або чому відхилені, процедура

поступово втрачає довіру. Тому повноцінний механізм участі передбачає не тільки можливість висловитися, але й мотивований зворотний зв'язок [12, с. 59-61].

Громадська участь має також коригувальне значення. Правозахисні організації, професійні спільноти, наукові установи та громадяни можуть виявляти проблеми, які залишаються недостатньо видимими для державного апарату. Проте експертна або громадська участь не повинна розмивати юридичну відповідальність органу, який приймає рішення. Остаточне владне рішення залишається компетенцією відповідного суб'єкта публічної влади, а отже, саме він повинен нести відповідальність за його правомірність. Людиноцентрична модель передбачає поєднання відкритості до суспільної аргументації з чіткістю інституційної відповідальності.

Самостійним інструментом є моніторинг реалізації правової політики. Традиційна практика оцінювання державної діяльності часто концентрується на процесуальних показниках: кількості прийнятих актів, проведених заходів, створених установ або реалізованих програм. Для політики у сфері прав людини цього недостатньо. Необхідно оцінювати фактичні результати: чи зменшилася кількість системних порушень, чи став захист доступнішим, чи скоротилися строки процедур, чи виконуються рішення, чи усунено дискримінаційні бар'єри, чи здатна людина реально скористатися передбаченим механізмом [74, с. 23-24]. Саме орієнтація на результат дозволяє відрізнити формальне виконання політики від реального покращення правозахисного середовища.

У зв'язку із цим важливим інструментом є аналіз правових потреб населення. Держава традиційно схильна формувати політику виходячи зі структури власних інституцій, тоді як людина сприймає правову систему через конкретну проблему. Для неї первинним є не питання, до компетенції якого органу належить справа, а можливість зрозуміти проблему, отримати допомогу та досягти справедливого результату. Людиноцентрична правова політика повинна тому зміщувати фокус від інституційної зручності до реального правового шляху людини. Саме дослідження правових потреб дозволяє встановлювати, на якому етапі виникають

основні бар’єри та які групи мають найменшу спроможність ними користуватися [59, с. 116-120].

Цифровізація формує окрему групу інструментів правової політики. Електронні послуги, цифрові реєстри, автоматизовані процедури та використання штучного інтелекту здатні скорочувати адміністративні витрати, підвищувати доступність і зменшувати ризики неформального впливу. Водночас технологічна ефективність не є самостійним критерієм правомірності. Цифровий інструмент повинен оцінюватися з позиції приватності, захисту персональних даних, рівності, недискримінації, доступності для осіб із різним рівнем цифрової компетентності, можливості виправлення помилки та оскарження автоматизованого рішення [109]. Правова політика не повинна допускати виникнення технологічної безвідповідальності, коли юридично значущий результат фактично існує, але неможливо встановити суб’єкта, відповідального за його обґрунтованість.

У сфері прав людини особливого значення набуває узгодженість різних інструментів. Прийняття якісного закону не забезпечить результату без відповідної адміністративної процедури; процедура залишиться неефективною без підготовлених посадових осіб; судове рішення не матиме належного правозахисного значення без його виконання; правопросвітницька кампанія не сформує довіру, якщо фактична практика органу суперечить інформації, яку держава повідомляє громадянам. Саме тому правова політика повинна бути внутрішньо координованою. Її нормативний, інституційний, процедурний, фінансовий, освітній та контрольний компоненти мають бути спрямовані на досягнення спільного правозахисного результату [136, с. 174-187].

Водночас координація не повинна означати надмірної централізації. Забезпечення прав людини є спільним завданням багатьох органів, кожен із яких має власну компетенцію та відповідальність. Надмірне зосередження політики в одному координуючому центрі може створити ілюзію, що права людини є функцією спеціального органу, а не загальною вимогою до всієї державної діяльності. Тому необхідною є модель розподіленої правозахисної відповідальності, за якої стратегічні цілі є узгодженими, але кожна інституція

інтегрує правозахисні стандарти у власну діяльність і відповідає за результати у межах своєї компетенції.

Суттєвою проблемою правової політики є її часовий горизонт. Права людини можуть бути предметом короткострокових політичних рішень, однак формування ефективних інституцій та сталої практики потребує тривалого часу. Постійна зміна пріоритетів після зміни політичного керівництва здатна руйнувати інституційну наступність [112, с. 21]. Тому фундаментальні правозахисні орієнтири повинні мати надполітичний характер, що не виключає зміни конкретних інструментів. Політичні сили можуть пропонувати різні способи вирішення соціальних проблем, але фундаментальні права, верховенство права та юридична обмеженість державної влади не повинні залежати від ситуативної політичної кон'юнктури.

Для України відповідне питання має особливе значення у зв'язку з європейською інтеграцією. Наближення законодавства до європейських стандартів створює потужний нормативний імпульс для розвитку правової системи, однак формальне запозичення правових конструкцій не гарантує їх результативності. Необхідно забезпечувати інституційну та практичну здатність реалізовувати нові стандарти. Саме тому європейська інтеграція у сфері прав людини повинна означати не лише нормативне наближення, але й трансформацію правотворчої, адміністративної та судової практики. Інакше виникає ризик формальної європеїзації, за якої юридичні тексти відповідають сучасним стандартам, але фактична практика залишається незмінною [106, с. 111-122].

В умовах війни до правової політики висуваються додаткові вимоги. Держава одночасно повинна забезпечувати оборону, безпеку населення, функціонування інституцій та максимально можливе збереження фундаментальних правових гарантій. Воєнний стан об'єктивно змінює допустимі межі певних обмежень, однак не скасовує принципу юридичної обмеженості влади. Особливого значення набуває перевірка необхідності тимчасових заходів, їх відповідності реальним безпековим потребам, наявності процедур контролю та припинення після зникнення підстав [16, с. 268-276]. Правова політика повинна також завчасно готувати механізми повернення від виняткового до звичайного

правового режиму, оскільки демократична правова держава не може допустити нормалізації надзвичайних обмежень після припинення обставин, якими вони були виправдані.

Повоєнне відновлення також слід розглядати як правозахисне завдання. Відбудова інфраструктури, повернення та інтеграція населення, вирішення питань житла, власності, соціального захисту, ветеранів, постраждалих від війни, доступу до правосуддя та відшкодування шкоди створюватимуть значний комплекс правових потреб. Якщо відповідні процеси будуть організовані виключно як економічні або адміністративні програми, без оцінювання їх впливу на права людини, можуть виникати нові форми нерівності та виключення. Тому права людини повинні бути інтегровані у саму методологію відновлення держави [5, с. 3-6].

Не менш важливим є співвідношення правової політики та правової культури. Політика здатна змінювати нормативне середовище, інституційні процедури та стандарти професійної діяльності, а через них впливати на ставлення суспільства до права. Послідовна практика рівного застосування норм, мотивовані рішення, ефективний захист і реальна можливість оскарження формують переконання у функціональності права значно сильніше, ніж декларативні правопросвітницькі кампанії [151, с. 183-185]. Водночас суспільна правова культура впливає на саму політику через рівень вимог до влади, готовність використовувати юридичні механізми, громадський контроль та сприйняття реформ. Отже, між правовою політикою і правовою культурою існує взаємний зв’язок, який має бути врахований при формуванні держави на засадах прав людини.

У цьому контексті необхідно критично оцінювати політику, яка орієнтується переважно на кількість прийнятих законів. Законодавчий активізм може створювати видимість реформування, не змінюючи реального становища людини. Більше того, постійна зміна нормативних правил здатна знижувати правову визначеність і ускладнювати користування правами. Тому людиноцентрична правова політика повинна зміщувати акцент із виробництва нормативних актів на

якість правового результату [95, с. 271]. Іноді більш ефективним рішенням є не прийняття нового закону, а забезпечення виконання вже чинного, спрощення процедури, усунення інституційного бар'єра або зміна неправильної адміністративної практики.

Це дозволяє сформулювати принцип правозахисної результативності правової політики, відповідно до якого її ефективність повинна визначатися ступенем фактичного покращення можливостей особи реалізувати, захистити та відновити свої права, а не формальним обсягом нормативної, програмної чи організаційної діяльності держави. Зазначений принцип змінює сам підхід до оцінювання державної діяльності. Наприклад, створення нового електронного сервісу є позитивним результатом лише тоді, коли він реально підвищує доступність права, а не створює додатковий цифровий бар'єр. Прийняття правозахисної стратегії має значення тоді, коли її цілі забезпечені відповідальними суб'єктами, ресурсами, показниками результату та механізмами моніторингу [76, с. 85].

На підставі викладеного доцільно запропонувати категорію праволюдинної орієнтованості правової політики держави. Під нею слід розуміти таку якісну характеристику формування та реалізації правової політики, за якої права людини виступають не окремим предметом державної діяльності, а наскрізним критерієм визначення її цілей, вибору нормативних та інституційних інструментів, оцінювання допустимості обмежень, розподілу відповідальності та визначення фактичної результативності прийнятих рішень [186, с. 656]. Такий підхід дозволяє відрізнити політику, яка лише містить окремі правозахисні заходи, від політики, структура якої сама побудована відповідно до прав людини.

Праволюдинна орієнтованість передбачає, що на всіх основних етапах політичного та правового циклу повинно ставитися питання про вплив рішення на людину. На етапі визначення проблеми необхідно встановити, які права та групи осіб вона зачіпає; під час розроблення рішення оцінити альтернативи і можливі ризики; на етапі прийняття забезпечити законність, прозорість та належну участь; у процесі реалізації створити доступну процедуру; після впровадження оцінити

фактичні наслідки та за необхідності скоригувати політику. Таким чином, права людини інтегруються не лише у зміст кінцевого рішення, але й у сам спосіб його вироблення [126, с. 238].

Запропонована категорія логічно продовжує положення першого розділу. Праволюдинна спроможність держави характеризує загальну здатність державної організації забезпечувати реальність прав; нормативна забезпеченість прав людини визначає якість правового регулювання; правозахисна стимулювальна спроможність права відображає здатність підтримувати активну правомірну поведінку. Праволюдинна орієнтованість правової політики, своєю чергою, характеризує діяльнісний механізм, за допомогою якого відповідні нормативні та інституційні можливості перетворюються на послідовний напрям державного розвитку [99, с. 114]. У такій системі правова політика стає сполучною ланкою між фундаментальним правовим статусом людини та практичною діяльністю державних інституцій.

Разом із тим праволюдинна орієнтованість не означає абсолютизації індивідуального інтересу та заперечення загального блага. Держава зобов'язана забезпечувати безпеку, громадський порядок, економічну стабільність, соціальну солідарність та інші легітимні публічні інтереси. Принципова відмінність людиноцентричної моделі полягає у способі досягнення відповідних цілей. Публічний інтерес не може використовуватися як абстрактне виправдання будь-якого втручання. Держава повинна юридично обґрунтувати необхідність обраного засобу, врахувати вплив на права та забезпечити належні гарантії. Саме така вимога перетворює права людини з декларативної цінності на реальний критерій державної політики [135, с. 252].

Отже, правова політика держави у сфері прав людини становить системний механізм практичної реалізації людиноцентричної моделі державності. Її завданнями є забезпечення якості законодавства, інституційної спроможності, доступності прав, попередження порушень, ефективного відновлення, рівності, належного публічного управління та узгодження безпеки з фундаментальними правовими гарантіями. Для їх реалізації використовується комплекс правотворчих,

інституційних, процедурних, судових, фінансових, інформаційних, освітніх, цифрових, партисипативних і моніторингових інструментів, які повинні функціонувати не ізольовано, а як взаємопов'язана система [55].

У підсумку правову політику держави у сфері прав людини необхідно оцінювати не за декларативною прихильністю до правозахисної риторики та не за кількістю прийнятих нормативних актів, а за тим, наскільки її реалізація змінює фактичне становище людини. Саме здатність перетворити фундаментальні правові принципи на доступні процедури, спроможні інституції, передбачувану практику, ефективний захист та механізми правової самокорекції визначає реальну якість людиноцентричної держави. За такого підходу права людини перестають бути лише об'єктом окремого напряму державної діяльності та набувають значення наскрізного критерію правової політики, через який визначаються допустимі цілі, засоби та результати розвитку держави.

2.2. Правова культура як чинник становлення державності, орієнтованої на права людини

Формування державності, орієнтованої на права людини, не може бути забезпечене виключно шляхом прийняття нормативно-правових актів, інституційного реформування або проголошення відповідних стратегічних пріоритетів. Навіть найбільш досконала нормативна модель залишається функціонально обмеженою, якщо вона не підтримується певним типом правового мислення, правових установок, професійної поведінки та суспільного ставлення до права. Саме тому правова культура набуває значення одного з визначальних чинників становлення людиноцентричної державності. Вона забезпечує внутрішнє сприйняття правових принципів, визначає ступінь готовності суб'єктів дотримуватися права не лише під впливом державного примусу, впливає на характер реалізації владних повноважень та формує суспільні очікування щодо допустимих меж поведінки держави. У цьому аспекті права людини виступають

не тільки нормативно закріпленими можливостями, але й культурно засвоєними стандартами ставлення до особи. Якщо суспільство та державний апарат не сприймають гідність, свободу, рівність і недискримінацію як обов'язкові критерії правомірної поведінки, формальне нормативне закріплення відповідних принципів не забезпечує їх повної реалізації [84, с. 504-516].

Правова культура у широкому теоретичному значенні охоплює систему правових знань, цінностей, установок, моделей поведінки, оцінок та практик, які характеризують ставлення особи, соціальних груп і державних інституцій до права. Вона не зводиться до знання законодавства, оскільки обізнаність із нормативними приписами сама по собі не визначає характер поведінки суб'єкта. Особа може добре знати зміст правової норми, але сприймати її як формальну перешкоду, яку допустимо обійти заради досягнення бажаного результату. Навпаки, високий рівень правової культури передбачає внутрішнє визнання права як легітимної форми організації суспільних відносин, повагу до прав інших осіб, готовність використовувати юридичні процедури та несприйняття свавілля як нормального способу вирішення конфлікту [103, с. 161-172]. Саме ціннісно-поведінковий компонент дозволяє розглядати правову культуру не як суму знань, а як характеристику якості взаємодії людини, суспільства та держави у правовому просторі.

У контексті прав людини правова культура набуває особливого змісту, оскільки центральним об'єктом правової оцінки стає людина як автономний носій гідності та прав. Такий підхід принципово відрізняється від державоцентричної правової культури, у межах якої право сприймається переважно як інструмент управління, підтримання порядку та реалізації владної волі. Людиноцентрична модель передбачає, що право одночасно організовує діяльність держави і встановлює її межі. Відповідно, високий рівень правової культури держави проявляється не у безумовній лояльності громадян до будь-якого владного рішення, а у здатності суспільства вимагати правового обґрунтування такого рішення, використовувати механізми оскарження та сприймати контроль за владою як нормальний елемент правопорядку [73, с. 139].

Звідси випливає необхідність розрізняти правову культуру особи, правову культуру суспільства та професійну правову культуру представників державної влади. Правова культура особи характеризує рівень правового усвідомлення, ставлення до власних і чужих прав, готовність використовувати правові механізми та дотримуватися юридичних обов'язків. Правова культура суспільства відображає домінуючі уявлення про справедливість, допустимість владного втручання, цінність прав, ставлення до суду, закону, державних інституцій та юридичних процедур [55]. Професійна правова культура посадових осіб визначає характер практичного здійснення державної влади та особливо важлива для реалізації прав людини, оскільки саме через дії конкретного службовця, судді, поліцейського, прокурора, соціального працівника або іншого представника публічної влади абстрактна правова норма набуває фактичного змісту.

Професійна правова культура публічної влади має безпосередній вплив на якість людиноцентричної державності. Одна й та сама норма може застосовуватися формально правильно, але з істотно різними наслідками залежно від професійного мислення суб'єкта правозастосування. Посадова особа, яка сприймає громадянина передусім як підконтрольного адресата владного рішення, буде схильна використовувати компетенцію інакше, ніж посадова особа, яка розглядає себе як носія публічного обов'язку щодо забезпечення прав. Саме тому правова культура визначає спосіб використання дискреційних повноважень, які неможливо повністю врегулювати нормативно. У межах людиноцентричної моделі дискреція повинна використовуватися не як простір вільного адміністративного розсуду, а як юридично обмежена можливість вибору найбільш обґрунтованого та пропорційного рішення [73, с. 141-142].

Правова культура має особливе значення у тих сферах, де закон неминуче містить оціночні поняття та залишає простір для професійного судження. Саме тут виявляється різниця між формальним дотриманням закону та його праволюдинним застосуванням. Високий рівень професійної правової культури передбачає здатність посадової особи враховувати не лише буквальний зміст норми, але й її мету, фундаментальні принципи та вплив рішення на права людини.

Це не означає свободи ігнорувати закон заради суб’єктивного уявлення про справедливість [3, с. 17-18]. Навпаки, йдеться про вміння тлумачити та застосовувати право у системному зв’язку з конституційними принципами та фундаментальними правами.

Особливе місце у структурі правової культури посідає повага до людської гідності. Якщо права людини є юридичними формами захисту автономії та свободи особи, то гідність виступає одним із основних ціннісних орієнтирів правової культури. Визнання гідності означає неприпустимість ставлення до людини виключно як до об’єкта адміністративного управління, статистичної одиниці або засобу досягнення державної мети. Саме ця установка повинна визначати характер взаємодії публічної влади з громадянином. Вона проявляється у необхідності вислухати особу, пояснити рішення, забезпечити доступ до процедури, уникати принизливого поводження та враховувати її правове становище. У цьому сенсі культура поваги до гідності є не абстрактною моральною вимогою, а практичним орієнтиром публічного управління [43, с. 20-30].

Не менш важливим елементом є культура рівності. Формальна заборона дискримінації не гарантує відсутності стереотипів та упереджень у правозастосовній практиці. Посадова особа може формально діяти в межах закону, але застосовувати його вибірково або по-різному оцінювати схожі ситуації залежно від соціального статусу, походження, майнового становища чи інших характеристик особи. Саме тому правова культура повинна включати внутрішнє сприйняття рівності як загальної міри правового ставлення [159, с. 386-391]. Це передбачає не тільки недопущення прямої дискримінації, але й готовність оцінювати фактичні наслідки формально нейтральних рішень.

Важливою характеристикою людиноцентричної правової культури є також культура аргументації. Державне рішення не повинно сприйматися як правомірне лише тому, що воно прийняте компетентним органом. У правовій державі влада має пояснювати підстави власних рішень та демонструвати їх юридичну обґрунтованість. Саме вимога мотивування формує інший тип відносин між державою та людиною. Особа перестає бути пасивним адресатом наказу та

отримує можливість зрозуміти логіку рішення, оцінити його та за необхідності оскаржити. Отже, культура аргументації сприяє перетворенню влади з одностороннього командного механізму на юридично підзвітну діяльність [62, с. 95-96].

З культурою аргументації безпосередньо пов’язана культура юридичної відповідальності. У суспільствах із низьким рівнем правової культури помилка державного органу нерідко сприймається як така, яку необхідно приховати або виправдати з міркувань корпоративної солідарності. Людиноцентрична модель потребує іншого підходу, за якого визнання порушення та його виправлення не розглядаються як прояв слабкості держави [2, с. 376]. Навпаки, здатність інституції визнавати власну помилку, скасовувати неправомірне рішення та компенсувати негативні наслідки є проявом зрілості правової держави. Саме така установка формує культуру інституційної самокорекції.

Правова культура суспільства також визначає реальну спроможність громадян захищати власні права. Формально доступний механізм захисту може використовуватися недостатньо, якщо у суспільстві домінує переконання у його безрезультатності або якщо звернення до суду чи скарга на посадову особу сприймаються як безперспективні. У такому випадку виникає розрив між юридичною можливістю та реальною поведінкою. Саме довіра до права впливає на готовність особи користуватися правовими механізмами. При цьому довіра не повинна розумітися як безкритична віра у державні інституції. Зріла правова культура передбачає раціональну довіру, засновану на передбачуваності процедур, можливості перевірки рішень та реальній відповідальності [94, с. 86].

Правова культура тісно пов’язана із правовою активністю. Людиноцентрична державність не може існувати за умови повної пасивності громадян, оскільки права потребують не лише державного забезпечення, але й готовності особи їх реалізовувати, відстоювати та використовувати передбачені законом механізми. Правова активність може проявлятися у зверненні до суду, участі у громадських консультаціях, використанні права на інформацію, поданні петицій, діяльності громадських організацій, повідомленні про порушення або

участі у публічному контролі [136, с. 234-237]. Саме через таку активність суспільство створює постійний зворотний зв’язок для держави та виявляє проблеми, які можуть залишатися непомітними для адміністративної системи.

Разом із тим правова активність не повинна ототожнюватися з конфліктністю щодо держави. У людиноцентричній моделі оскарження рішення є нормальною правовою процедурою, а не проявом нелояльності. Саме ця культурна установка має фундаментальне значення для правової державності. Якщо громадянин боїться використовувати механізми захисту через можливі негативні наслідки, формальні права втрачають значну частину практичного змісту. Високий рівень правової культури передбачає сприйняття юридичної незгоди, критики та контролю як звичайних способів функціонування правової системи [168].

Правова культура відіграє також важливу роль у забезпеченні незалежності суду. Незалежність не може бути забезпечена виключно нормативними гарантіями статусу судді. Вона потребує професійної культури самого суддівського корпусу, готовності протистояти зовнішньому та внутрішньому впливу, культури мотивованого рішення та суспільного розуміння ролі суду як незалежного арбітра. Якщо суд сприймається лише як продовження виконавчої або політичної влади, його правозахисна функція істотно послаблюється. Саме тому становлення людиноцентричної державності неможливе без формування культури судової незалежності та поваги до судової процедури [44, с. 30-31].

Водночас незалежність суду не означає його відсутності підзвітності. Високий рівень професійної правової культури передбачає поєднання незалежності у прийнятті рішення із вимогами доброчесності, аргументованості, прозорості та дисциплінарної відповідальності. Саме така модель дозволяє уникнути двох крайнощів: політичного контролю над судом та корпоративної закритості суддівської системи. Людиноцентрична державність потребує суду, який одночасно захищений від неправомірного впливу та відкритий до юридичної оцінки власної діяльності.

Важливим чинником є культура дотримання судових рішень. Якщо органи державної влади формально визнають судову систему, але фактично ігнорують

рішення, які є для них незручними, принцип верховенства права втрачає практичне значення. Саме виконання судового рішення демонструє, чи сприймає держава себе юридично обмеженою [57, с. 160]. У цьому сенсі правова культура публічної адміністрації проявляється не тільки у правильному застосуванні законодавства, але й у готовності підкорятися незалежному юридичному контролю.

Правова культура безпосередньо впливає і на якість правотворчості. Законодавець із високою правовою культурою повинен сприймати конституційні права не як перешкоду для політичного рішення, а як нормативну межу та орієнтир. Це означає необхідність оцінювати можливі наслідки законопроєкту для прав людини, забезпечувати достатню визначеність норм, уникати надмірних обмежень та враховувати принцип пропорційності. Саме тому культура правотворчості є важливою складовою загальної правової культури держави [184, с. 249-262].

Особливо небезпечною для людиноцентричної державності є культура формального легалізму. Вона проявляється у переконанні, що будь-яке рішення є правомірним, якщо воно має формальну нормативну підставу. Такий підхід ігнорує змістовний вимір верховенства права та може використовуватися для виправдання непропорційних або несправедливих рішень. Правова культура, орієнтована на права людини, вимагає оцінювати не тільки формальну компетенцію, але й спосіб її реалізації, мету втручання, пропорційність та вплив на фундаментальні права.

Протилежною небезпекою є правовий нігілізм, за якого закон та правові процедури сприймаються як другорядні порівняно з політичною, економічною чи особистою доцільністю. Правовий нігілізм може проявлятися як у поведінці громадян, так і у діяльності посадових осіб. Особливо небезпечним є інституційний правовий нігілізм, коли сама держава демонструє вибіркове ставлення до встановлених нею правил [99, с. 193-194]. У такій ситуації складно очікувати високого рівня правової культури суспільства, оскільки поведінка державних інституцій формує потужний зразок правового ставлення.

Саме тому правова культура має виразний взаємний характер. Держава впливає на суспільну правову культуру через якість законодавства, практику публічного управління, судову систему та поведінку посадових осіб. Суспільство, своєю чергою, впливає на державу через рівень правових вимог, громадський контроль, використання процедур захисту та участь у формуванні політики. Якщо громадяни толерують вибіркове застосування права, корупційні практики або порушення прав певних груп, політична система отримує менше стимулів для правового самовдосконалення. Якщо ж суспільні очікування включають вимогу аргументованості, рівності та підзвітності, правова культура стає чинником інституційного розвитку.

Правова культура має також значення для реалізації позитивних обов'язків держави. Формальне розуміння відповідальності може обмежуватися вимогою не втручатися у права людини. Людиноцентричне правове мислення передбачає усвідомлення того, що у певних ситуаціях держава повинна активно створювати умови для реалізації права. Це особливо важливо щодо доступу до правосуддя, протидії дискримінації, захисту осіб у вразливому становищі та запобігання системним порушенням [51]. Саме професійна правова культура визначає, чи буде посадова особа сприймати позитивний обов'язок як реальну юридичну вимогу, а не як факультативну соціальну доброзичливість.

Водночас людиноцентрична правова культура не повинна перетворюватися на надмірний патерналізм. Визнання позитивних обов'язків держави не означає заперечення автономії особи. Надмірне втручання, яке обґрунтовується прагненням «захистити» людину від її власного вибору, також може порушувати фундаментальні права. Саме тому високий рівень правової культури передбачає здатність розрізняти необхідний захист та необґрунтоване патерналістське втручання [56, с. 944-946].

Особливе значення має правова культура у сфері безпеки. В умовах загроз державні інституції та суспільство можуть бути схильними розглядати права людини як другорядну цінність порівняно з необхідністю швидкого реагування. Однак саме кризові обставини демонструють реальний рівень правової культури.

Якщо тимчасові обмеження сприймаються як виняткові, пропорційні та контрольовані заходи, правова система зберігає людиноцентричну орієнтацію [127, с. 81-95]. Якщо ж безпекова риторика автоматично виправдовує будь-яке втручання, виникає ризик нормалізації надзвичайних практик.

Для України це має особливу актуальність у зв'язку з тривалою збройною агресією та функціонуванням держави в умовах воєнного стану. Суспільна готовність до значних обмежень може бути об'єктивно вищою через безпекові потреби, однак саме в таких умовах необхідно підтримувати культуру юридичного обґрунтування владних рішень. Правова культура повинна забезпечувати розуміння того, що ефективність оборони та повага до фундаментальних прав не є взаємовиключними характеристиками держави. Навпаки, здатність зберігати правові межі навіть у кризових умовах є одним із показників стійкості демократичної державності [69].

Не менш важливим є післявоєнний вимір правової культури. Відновлення України потребуватиме не лише матеріальної реконструкції, але й подальшого зміцнення правових інституцій та довіри до них. Масштабні питання власності, компенсацій, соціального захисту, реінтеграції, повернення населення та відповідальності за порушення створюватимуть значну кількість складних правових ситуацій. Від того, чи будуть вони вирішуватися на засадах прозорості, рівності та справедливої процедури, залежатиме не лише ефективність відновлення, але й характер майбутньої державності [103, с. 485-493].

Правова культура тісно пов'язана з європейською інтеграцією. Наближення законодавства до стандартів Європейського Союзу та Ради Європи є необхідним, але недостатнім процесом. Формальна імплементація норм без відповідної зміни адміністративних, судових та професійних практик може створити розрив між текстом законодавства і реальним правопорядком. Саме правова культура визначає здатність держави не просто запозичувати правові стандарти, а інтегрувати їх у повсякденне функціонування інституцій.

Особливо важливим є формування культури прав людини у системі публічної служби. Професійна підготовка державних службовців повинна

включати не лише знання компетенції та процедур, але й розуміння фундаментальних правових принципів [25]. Працівник публічної адміністрації повинен усвідомлювати, що його діяльність є формою реалізації державного обов'язку перед людиною. Це змінює сам характер бюрократичної взаємодії: громадянин перестає сприйматися як прохач, а адміністративна послуга не може трактуватися як прояв доброї волі посадової особи.

Не менш важливим є формування правової культури правоохоронних органів. Саме у цій сфері держава використовує найбільш інтенсивні форми примусу, тому правозахисний стандарт професійної поведінки має особливе значення. Законність застосування сили, повага до процесуальних гарантій, недопущення дискримінації, належне поводження із затриманими та здатність діяти під судовим контролем є не лише питаннями знання законодавства. Вони відображають глибину професійного сприйняття прав людини як межі владних повноважень [46, с. 12-13].

Правова культура має також інформаційний вимір. Суспільне ставлення до прав людини значною мірою залежить від того, яким чином вони представлені у публічному дискурсі. Якщо права систематично описуються як інструмент, що захищає лише порушників закону або перешкоджає державі діяти ефективно, формується спрощене та конфліктне уявлення про їх природу. Людиноцентрична правова культура потребує усвідомлення того, що права є універсальними гарантіями, які захищають кожного саме тому, що державна влада потенційно здатна помилятися або діяти надмірно.

У цьому аспекті особливого значення набуває правова освіта. Її завдання не повинно обмежуватися засвоєнням переліку прав та нормативних положень. Необхідно формувати здатність мислити правовими категоріями, розуміти співвідношення прав і обов'язків, оцінювати допустимість владного втручання, використовувати юридичні процедури та поважати права інших осіб. Саме така освіта створює передумови для активної, а не пасивної правосвідомості [72, с. 18].

Водночас правова освіта буде малоефективною, якщо практична діяльність держави суперечить цінностям, які вона декларує. Особа значною мірою засвоює

правову культуру через досвід взаємодії з інституціями. Якщо закон проголошує рівність, але громадянин регулярно стикається з вибірковим застосуванням правил, практичний досвід буде сильнішим за освітній зміст. Саме тому формування правової культури вимагає узгодженості правової освіти та інституційної практики.

Ця обставина дозволяє сформулювати принцип культурно-інституційної узгодженості людиноцентричної державності. Його зміст полягає у тому, що цінності прав людини повинні одночасно відображатися у правових знаннях і переконаннях суб'єктів, нормативному регулюванні та реальній практиці державних інституцій. Якщо хоча б один із цих елементів системно суперечить іншим, людиноцентрична модель набуває декларативного характеру. Висока правова культура не може існувати автономно від якісних інституцій, так само як формально досконалі інституції не здатні повністю компенсувати відсутність відповідних професійних та суспільних установок [152].

Правова культура виконує також легітимаційну функцію. Стабільність правової держави залежить не лише від можливості примусового виконання норм, але й від того, чи сприймають громадяни правовий порядок як обґрунтований і справедливий. Водночас така легітимація не означає некритичного схвалення держави. Навпаки, людиноцентричний правопорядок є легітимним саме тому, що дозволяє законно критикувати владу, оскаржувати її рішення та вимагати їх перегляду [135, с. 262-267]. Правова культура, яка визнає право на незгоду, забезпечує більш стійку легітимність, ніж культура безумовного підкорення.

Необхідно також враховувати, що правова культура може бути внутрішньо суперечливою. У межах одного суспільства можуть одночасно існувати високий рівень підтримки абстрактної ідеї прав людини та низька готовність захищати права непопулярних груп. Саме ставлення до прав тих осіб, із якими більшість не ідентифікує себе, є важливим тестом зрілості правової культури. Універсальність прав означає, що їх застосування не залежить від суспільної симпатії до конкретного носія [121, с. 12].

Особливим показником правової культури є ставлення до процедурних прав. У суспільному дискурсі процедури нерідко сприймаються як бюрократичні перешкоди для досягнення очевидно правильного результату. Однак саме процедурні гарантії зменшують ризик помилки та свавілля. Презумпція невинуватості, право бути вислуханим, можливість оскарження та вимога незалежного розгляду мають особливу цінність саме у ситуаціях, коли суспільство переконане у необхідності швидкого результату. Правова культура проявляється у здатності визнавати цінність процедури навіть тоді, коли вона ускладнює досягнення популярної мети [131, с. 327].

Суттєве значення має також культура компромісу та правового вирішення конфліктів. У плюралістичному суспільстві неминуче існують різні інтереси, цінності та уявлення про справедливість. Право створює процедури, у межах яких такі конфлікти можуть вирішуватися без переходу до насильства або свавільного домінування сильнішої сторони. Відповідно, готовність визнавати юридично встановлену процедуру та результати незалежного розгляду є важливою характеристикою зрілої правової культури.

Правова культура має значення і для протидії корупції. Корупційна поведінка є не лише порушенням конкретних юридичних заборон, але й проявом специфічної антиправової культури, у межах якої формальні правила підміняються персональними зв’язками, неформальними домовленостями та вибірковим доступом до державних ресурсів [15, с. 21]. Саме тому антикорупційна політика не може бути ефективною виключно через посилення санкцій. Вона потребує зміни професійних стандартів, культури доброчесності, захисту викривачів та суспільної нетерпимості до привілейованого обходу правил.

У цьому контексті правове заохочення, досліджене у попередньому розділі, може виконувати допоміжну культуротворчу функцію. Захист викривачів, підтримка правозахисної активності, створення ефективних процедур громадської участі формують сигнал про те, які види поведінки держава визнає правомірними та суспільно значущими. Водночас заохочення не може замінити внутрішню правову мотивацію. Стійка людиноцентрична культура формується тоді, коли

правомірна поведінка підтримується не лише зовнішнім стимулом, а й усвідомленням її цінності [17, с. 365].

Правова культура тісно взаємодіє з правовою політикою держави. Правова політика формує нормативні та інституційні умови, а правова культура визначає спосіб їх фактичного використання. Якщо політика не враховує культурні установки, навіть якісний інструмент може бути реалізований формально. Водночас сама політика здатна поступово змінювати культуру через послідовні практики прозорості, підзвітності, аргументованості та рівного застосування права. Таким чином, між правовою політикою і культурою існує взаємозалежність, у межах якої кожна з них може як посилювати, так і послаблювати людиноцентричний характер державності.

Саме тому становлення державності, орієнтованої на права людини, потребує одночасної трансформації нормативної, інституційної та культурної складових. Неможливо сформувати людиноцентричну державу лише шляхом зміни законодавства, якщо правозастосовувачі продовжують діяти відповідно до старих командно-адміністративних установок. Так само зміна професійної культури має обмежений ефект, якщо нормативна система створює стимули до свавільної поведінки або не забезпечує відповідальності. Саме поєднання відповідних елементів створює стійку модель державності [129, с. 192-204].

На нашу думку, правову культуру державності, орієнтованої на права людини, доцільно визначати як сформовану на індивідуальному, суспільному та інституційному рівнях систему правових знань, цінностей, установок і моделей поведінки, у межах якої людська гідність, свобода, рівність, справедлива процедура, юридична обмеженість влади та ефективний захист сприймаються як реальні стандарти правового життя та визначають характер взаємодії особи і держави. Таке визначення дозволяє поєднати когнітивний, аксіологічний, поведінковий та інституційний компоненти правової культури та безпосередньо пов’язати їх із процесом формування державності [102, с. 79].

Для характеристики ролі правової культури у такому процесі доцільно використати категорію правокультурної людиноцентричності держави. Під нею

пропонується розуміти якісну властивість державної організації, що проявляється у стійкому відтворенні цінностей прав людини у правосвідомості, професійній діяльності, правозастосуванні, публічному управлінні та суспільній взаємодії. Йдеться не про існування окремих правозахисних практик, а про те, наскільки права людини інтегровані у звичайний спосіб функціонування держави та суспільства.

Правокультурна людиноцентричність є вищою там, де посадова особа сприймає межі власної компетенції як нормальний елемент професійної діяльності, судовий контроль не трактується як втручання у роботу адміністрації, громадська критика не розглядається як нелояльність, а звернення особи за захистом не створює для неї додаткового ризику [185, с. 514-520]. Її низький рівень проявляється у ситуаціях, коли формально проголошені права постійно поступаються неформальним практикам, корпоративній солідарності, політичній доцільності або адміністративній зручності.

Запропонована категорія логічно продовжує сформульовану у попередньому підпункті праволюдинну орієнтованість правової політики. Праволюдинна орієнтованість характеризує спрямованість державних рішень та інструментів, тоді як правокультурна людиноцентричність відображає глибину засвоєння відповідних принципів у практиці та правосвідомості. Політика може досить швидко змінити закон або створити нову процедуру, але культура визначає, чи стане нова модель реальною повсякденною практикою [126, с. 56-59].

Водночас правокультурну людиноцентричність не слід розглядати як статичний стан, який одного разу досягається і надалі автоматично відтворюється. Правова культура змінюється під впливом політичних криз, війни, технологічного розвитку, економічної нестабільності, суспільних конфліктів та інституційних трансформацій [42, с. 24]. Саме тому держава повинна постійно підтримувати відповідні правові стандарти через освіту, професійну підготовку, якість публічного управління, ефективну відповідальність та демонстрацію власної правової послідовності.

Одним із найбільш складних сучасних викликів є цифровізація публічної влади. Перехід значної кількості процедур в електронну форму змінює характер взаємодії громадянина з державою. Цифрова процедура може бути швидкою та технічно ефективною, але водночас недостатньо людиноцентричною, якщо особа не розуміє логіки автоматизованого рішення, не може виправити помилкові дані або не має реального доступу до альтернативного способу отримання послуги. Саме тому цифрова правова культура повинна включати повагу до приватності, прозорість алгоритмічних рішень, доступність та збереження можливості людського перегляду [14, с. 22].

Правова культура виступає також важливим фактором стійкості держави. Держава, у якій виконання права залежить виключно від загрози примусу, потребує значно більших ресурсів контролю. Натомість внутрішнє сприйняття правових правил зменшує залежність правопорядку від постійного зовнішнього примусу. У цьому сенсі високий рівень правової культури сприяє інституційній стабільності, оскільки значна частина правомірної поведінки відтворюється добровільно.

Разом із тим стійкість не повинна ототожнюватися з відсутністю конфліктів. Людиноцентрична держава може мати високий рівень судових спорів, громадської критики або оскаржень саме тому, що її громадяни активно використовують правові механізми. Значно небезпечнішою може бути зовнішня стабільність, заснована на страху, байдужості або переконанні у безрезультатності захисту [18, с. 194-195]. Тому при оцінюванні правової культури необхідно враховувати не кількість конфліктів, а спосіб їх правового вирішення.

У підсумку правова культура виконує у становленні державності, орієнтованої на права людини, аксіологічну, регулятивну, поведінкову, легітимаційну, правосоціалізаційну, превентивну та інституційно-коригувальну функції. Вона визначає, наскільки фундаментальні принципи, закріплені у законодавстві, реально відтворюються у поведінці громадян та посадових осіб. Саме через правову культуру права людини переходять із нормативного тексту у повсякденну практику держави.

Отже, правова культура є не допоміжним елементом людиноцентричної державності, а однією з умов її реального існування. Права людини можуть бути повноцінною основою державного розвитку лише за умови, що вони сприймаються як обов'язковий стандарт не тільки законодавцем або судом, але й усією системою публічного управління та суспільством [16, с. 415]. Стійка державність, орієнтована на права людини, формується там, де повага до гідності, рівності, правової процедури, юридичної відповідальності та обмеженості влади перестає бути винятковою правозахисною вимогою і стає звичайною культурною нормою функціонування держави.

2.3. Правове виховання як засіб формування поваги до прав людини в суспільстві

Становлення державності, заснованої на правах людини, передбачає не лише формування відповідної правової політики та високого рівня правової культури, але й існування системного механізму відтворення правових цінностей у свідомості та поведінці наступних поколінь, професійних спільнот, представників публічної влади і суспільства загалом. Таким механізмом виступає правове виховання, значення якого не може бути зведене до поширення інформації про чинне законодавство або ознайомлення громадян із каталогом конституційних прав. Право набуває стійкого регулятивного значення тоді, коли його основні цінності не лише відомі суб'єкту, але й внутрішньо визнаються ним як належні критерії поведінки. Саме тому повага до прав людини є результатом не тільки нормативного закріплення відповідних гарантій, але й тривалого соціального процесу, у межах якого формується уявлення про людську гідність, рівність, свободу, юридичну відповідальність, межі допустимої поведінки та неприпустимість свавілля. Правове виховання у такій системі виконує роль сполучної ланки між нормативним рівнем прав людини і правовою культурою

суспільства, оскільки забезпечує трансляцію закладених у праві цінностей у правосвідомість, повсякденну поведінку та професійну практику.

У традиційній юридичній літературі правове виховання нерідко визначалося як цілеспрямована діяльність держави, освітніх установ, громадських організацій та інших суб'єктів, спрямована на формування правових знань, переконань, установок і правомірної поведінки. Таке визначення зберігає методологічну цінність, однак у контексті прав людини потребує уточнення. Формування правомірної поведінки саме по собі ще не означає формування культури прав людини [120, с. 15]. Особа може дотримуватися правового припису через страх покарання, конформізм, соціальний контроль або прагнення уникнути несприятливих наслідків, не визнаючи при цьому внутрішньої цінності права. Людиноцентричне правове виховання має іншу мету, оскільки спрямовується не лише на зовнішню відповідність поведінки нормі, але й на формування переконання у правомірності та цінності самої вимоги поважати гідність, свободу та права іншої особи. Саме ця внутрішня ціннісна складова відрізняє правове виховання від суто дисциплінарного формування слухняності [181, с. 83].

Зазначене розмежування має принципове значення для сучасної правової держави. Авторитарна модель також може бути зацікавлена у високій дисципліні, знанні громадянами встановлених правил та їх готовності виконувати владні приписи, однак такі характеристики не свідчать автоматично про високий рівень правової культури. Людиноцентрична державність потребує іншого типу правового суб'єкта, здатного не тільки виконувати юридичні обов'язки, але й усвідомлювати власні права, поважати права інших осіб, критично оцінювати діяльність публічної влади, користуватися процедурами оскарження та брати участь у правовому житті суспільства. Правове виховання тому не повинно формувати безумовну покірність державі [16, с. 410-423]. Його метою є виховання автономного правового суб'єкта, для якого право виступає одночасно мірою свободи, взаємної відповідальності та критерієм оцінювання владної діяльності.

У цьому аспекті суттєвою є відмінність між правовим інформуванням, правовою освітою і правовим вихованням. Правове інформування забезпечує

доступ суб'єкта до відомостей про зміст правових норм, його права, обов'язки, процедури та юридичні механізми. Правова освіта передбачає систематичне набуття знань, умінь і компетентностей, необхідних для розуміння права та використання юридичних механізмів. Правове виховання охоплює більш глибокий рівень, оскільки спрямоване на формування ціннісного ставлення до права, стійких переконань і готовності діяти відповідно до них [63, с. 96-99]. У реальній практиці ці процеси тісно взаємодіють і не повинні штучно відокремлюватися, однак їх функціональна відмінність має важливе значення. Людина може отримати інформацію про заборону дискримінації, знати відповідні нормативні положення та навіть правильно відтворювати їх зміст, але водночас зберігати дискримінаційні установки. Саме тому виховний компонент спрямовується на перетворення правового знання на переконання та поведінкову орієнтацію.

У міжнародному підході до освіти у сфері прав людини ця особливість відображається через поєднання знань, навичок, установок та практичної здатності діяти на захист прав. Людина повинна не тільки знати зміст фундаментальних прав, але й розуміти механізми їх захисту, бути здатною розпізнати порушення, сформулювати правову позицію, взаємодіяти з іншими особами на основі поваги та використовувати доступні юридичні процедури. Важливою є також здатність визнавати універсальність прав, тобто поширювати повагу до них не лише на себе або близькі соціальні групи, але й на осіб, із поглядами, поведінкою чи способом життя яких суб'єкт може не погоджуватися [54]. Саме цей аспект дозволяє оцінити глибину правового виховання, оскільки формальне схвалення прав людини є значно простішим, ніж готовність визнавати їх за непопулярними особами та меншинами.

Правове виховання у сфері прав людини доцільно визначити як системний, безперервний і цілеспрямований процес формування правових знань, ціннісних орієнтацій, переконань, практичних компетентностей і моделей поведінки, заснованих на визнанні людської гідності, свободи, рівності, невідчужуваності прав, юридичної обмеженості публічної влади та особистої відповідальності за повагу до прав інших осіб. Таке визначення дозволяє уникнути звуження

правового виховання до передавання нормативної інформації та водночас підкреслює його діяльнісний характер [54]. Його кінцевим результатом має бути не особа, яка може назвати свої права, а суб'єкт, здатний користуватися ними, поважати права інших, захищати власне правове становище правовими засобами та визнавати допустимість аналогічної активності інших осіб.

Структура правового виховання у сфері прав людини має включати когнітивний, аксіологічний, емоційно-психологічний, компетентнісний і поведінковий компоненти. Когнітивний компонент охоплює знання про природу прав людини, їх систему, юридичні гарантії, механізми захисту, компетенцію державних органів та відповідні процедури. Аксіологічний компонент полягає у визнанні гідності, свободи, рівності, справедливості та правової автономії як цінностей, що мають самостійне значення. Емоційно-психологічний компонент пов'язаний із несприйняттям приниження, дискримінації, насильства і свавілля та формуванням здатності співвідносити юридичну проблему з реальним становищем іншої людини. Компетентнісний компонент передбачає здатність практично користуватися правовими інструментами [186, с. 311-319]. Поведінковий компонент проявляється у готовності діяти правомірно, захищати власні права, поважати права інших та використовувати легальні способи вирішення конфліктів.

Особливого значення набуває співвідношення правового виховання та людської гідності. Гідність не повинна подаватися лише як одне із прав серед інших, оскільки вона виконує фундаментальну ціннісну функцію у системі прав людини. Виховання поваги до гідності означає формування установки, відповідно до якої жодна людина не може бути зведена виключно до її соціального статусу, політичної позиції, професії, поведінкової помилки або належності до певної групи. Навіть особа, яка вчинила правопорушення, не втрачає фундаментального правового статусу та не може бути позбавлена основоположних гарантій поза межами, визначеними правом. Саме тому правове виховання повинно протидіяти спрощеній моделі, у якій права визнаються лише за «гідними» членами суспільства. Ідея універсальності прав набуває реального значення лише тоді, коли

суб’єкт визнає людську гідність незалежно від власної емоційної оцінки конкретної людини [44, с. 29-31].

Не менш важливим завданням є формування культури свободи. Свобода у правовій державі не повинна інтерпретуватися як відсутність будь-яких обмежень або необмежена можливість реалізовувати власну волю. Правове виховання має формувати розуміння свободи як автономії, що реалізується у правовому просторі та співіснує зі свободою інших осіб. Саме звідси випливає необхідність поєднання прав із відповідальністю, однак таке поєднання не повинно використовуватися для заперечення самого права. Поширене твердження про те, що права існують лише для осіб, які належним чином виконують обов’язки, суперечить фундаментальній природі прав людини. Юридичні обов’язки є необхідним елементом правопорядку, проте невиконання конкретного обов’язку не позбавляє особу її людської гідності та всього комплексу невідчужуваних прав [113, с. 141]. Саме таке розуміння має бути предметом правового виховання.

Важливим напрямом є виховання поваги до рівності та недискримінації. Тут недостатньо повідомити про існування юридичної заборони дискримінації. Необхідно формувати здатність розпізнавати приховані форми нерівного ставлення, усвідомлювати вплив стереотипів на поведінку та відрізняти правомірну диференціацію від необґрунтованого нерівного поводження. Правове виховання повинно також долати уявлення, відповідно до якого захист прав меншості суперечить інтересам більшості [28]. Навпаки, універсальність прав людини означає встановлення такого мінімального юридичного стандарту, який не може залежати від чисельності, популярності або політичного впливу відповідної групи. Саме здатність суспільства визнавати права тих, хто не належить до більшості, є одним із показників реальної культури прав людини.

Правове виховання повинно охоплювати також культуру правової процедури. У суспільній свідомості процедура нерідко сприймається як другорядна формальність порівняно з необхідністю досягти «правильного» результату. Однак саме процедура створює гарантії від свавілля, поспішних висновків і помилкових рішень. Право особи бути вислуханою, презумпція

невинуватості, доступ до матеріалів справи, право на захист, незалежний розгляд і можливість оскарження мають цінність не лише для тих, кого суспільство вважає невинними. Їхня фундаментальна функція полягає у тому, що вони застосовуються до кожного і не залежать від попередньої суспільної оцінки особи. Тому виховання поваги до прав людини повинно включати розуміння того, що справедлива процедура є самостійним правовим благом [48, с. 42].

Значення правового виховання особливо виразно проявляється у формуванні ставлення до державної влади. У людиноцентричному правопорядку громадянин повинен усвідомлювати, що законна вимога до держави обґрунтувати рішення, надати інформацію або забезпечити можливість оскарження не є проявом нелояльності. Правове виховання має формувати здатність відрізняти повагу до держави від безумовного підкорення будь-якому її рішенню. Влада заслуговує на правову повагу настільки, наскільки сама діє відповідно до права. Такий підхід не руйнує державний авторитет, а надає йому правову основу. Довіра, що базується на прозорості, аргументованості та можливості контролю, є значно стійкішою, ніж слухняність, сформована страхом або переконанням у безальтернативності владного рішення [113, с. 168-179].

Правове виховання тому має формувати активну, а не лише адаптивну правосвідомість. Адаптивний суб’єкт намагається зрозуміти, як поводитися, щоб не порушити встановлені правила. Активний правовий суб’єкт додатково здатний використовувати право для захисту, участі у публічних справах, оскарження неправомірних рішень і формування правових змін. Для державності, орієнтованої на права людини, саме другий тип є більш значущим, оскільки створює постійний суспільний зворотний зв’язок. Громадянин стає не лише адресатом правового регулювання, але й учасником правового життя, здатним впливати на його якість [150, с. 51].

Водночас активна правосвідомість не повинна перетворюватися на переконання, що будь-яке особисте бажання є правом або що посилання на права людини автоматично звільняє від юридичних обов’язків. Правове виховання має формувати здатність розрізняти суб’єктивне бажання, законний інтерес та

юридичне право, розуміти можливість правомірного обмеження окремих прав та співвідносити власну свободу з правами інших осіб [14, с. 27]. Саме тому якісне правове виховання повинно бути інтелектуально складнішим за просту риторику про «знання своїх прав». Воно потребує навчання аргументації, пошуку балансу, розуміння принципу пропорційності та готовності визнавати межі власної правової позиції.

Суттєву роль у цьому процесі відіграє сім'я як первинне середовище соціалізації. Саме у повсякденних міжособистісних відносинах дитина вперше стикається з категоріями дозволеного, справедливого, рівного ставлення, відповідальності та поваги до особистих меж. Формальне викладання прав людини у школі матиме обмежений ефект, якщо у найближчому соціальному середовищі домінує модель, за якої сильніший завжди правий, думка молодшого не має значення, а приниження використовується як нормальний спосіб дисциплінування. Тому правове виховання об'єктивно починається раніше, ніж системне вивчення права. Це свідчить про необхідність розглядати його як комплексний соціальний процес, у якому беруть участь не лише державні освітні установи [107].

Особливе місце належить закладам загальної середньої освіти. Школа є першим інституційним середовищем, у якому дитина тривалий час взаємодіє з формальними правилами, владними повноваженнями, процедурами, оцінюванням і колективом. Саме тому школа може формувати правову культуру не лише змістом навчального предмета, але й власною організацією. Неможливо переконливо навчати поваги до гідності у середовищі, де допускається систематичне приниження учнів. Неможливо формувати уявлення про участь, якщо думка учнів не має жодного значення у питаннях, що безпосередньо їх стосуються. Неможливо виховувати повагу до справедливої процедури, якщо правила застосовуються вибірково [144, с. 295-308]. Отже, сама освітня інституція повинна практично відтворювати принципи, про які навчає.

З цього випливає принципова теза про необхідність виховання не лише про права людини, але й через права людини. Перша модель концентрується на змісті, поняттях, документах і механізмах захисту. Друга вимагає, щоб сам освітній

процес був організований із повагою до гідності, свободи думки, рівності, участі та справедливої процедури. Якщо зміст і спосіб виховання суперечать один одному, практичний досвід суб'єкта здебільшого матиме сильніший вплив за декларативний навчальний матеріал [162, с. 158-168]. Саме тому авторитарний стиль педагогічної взаємодії погано сумісний із формуванням культури прав людини, навіть якщо навчальна програма формально містить відповідний матеріал.

Третім важливим напрямом є виховання для прав людини, тобто формування готовності діяти. Знання про механізм звернення не має повної практичної цінності, якщо особа не здатна ним скористатися. Тому правове виховання повинно включати практичні компетентності: уміння визначити юридичну проблему, знайти достовірну інформацію, сформулювати звернення, розпізнати компетентний орган, скористатися адміністративним або судовим механізмом, аргументовано відстоювати позицію та взаємодіяти з іншими суб'єктами. Таке розуміння істотно розширює традиційну модель правового виховання і наближає її до сучасної концепції освіти у сфері прав людини [91].

На рівні вищої освіти правове виховання повинно диференціюватися залежно від майбутньої професійної діяльності. Для студентів юридичних спеціальностей знання прав людини має бути інтегроване не лише у спеціальні курси, але й у викладання конституційного, адміністративного, кримінального, цивільного, трудового та інших галузей права. Правозахисний вимір не повинен сприйматися як окрема дисципліна, що існує паралельно з «основним» правом. Майбутній юрист має вміти бачити фундаментальні права у конкретному правовідношенні та оцінювати галузеву норму у світлі конституційних принципів. Саме така інтеграція формує професійне правове мислення, орієнтоване не тільки на технічне застосування норми, але й на її функціональне призначення у системі захисту людини [72, с. 13].

Особливі вимоги повинні висуватися до підготовки майбутніх державних службовців, працівників правоохоронних органів, суддівського корпусу, педагогів, медичних працівників, соціальних працівників та інших професій,

діяльність яких безпосередньо впливає на реалізацію фундаментальних прав. Для таких суб'єктів загальна інформація про права людини є недостатньою. Потрібне професійно орієнтоване правове виховання, яке моделює реальні ситуації використання владних або професійних повноважень. Поліцейський повинен не просто знати абстрактне право на свободу, а розуміти його значення під час конкретного затримання. Державний службовець має усвідомлювати зміст рівності у процесі прийняття адміністративного рішення [66]. Суддя повинен бути здатним застосовувати принципи пропорційності та справедливої процедури у конкретній справі. Саме професійна конкретизація забезпечує перехід від загального знання до практичної культури.

Правове виховання представників публічної влади має також долати небезпечну установку на інституційну перевагу держави над людиною. Посадова особа не повинна сприймати реалізацію права громадянином як прохання про адміністративну послугу або прояв залежності від доброї волі органу. У сфері публічного права компетенція органу існує не заради самого органу, а для виконання визначеної законом публічної функції. Саме тому виховання професійної правової культури має формувати сервісне та відповідальне розуміння публічної влади без зниження її необхідного авторитету. Людиноцентричність не означає виконання кожної вимоги особи, але передбачає обов'язок розглянути її відповідно до закону, вислухати аргументи, мотивувати рішення та забезпечити можливість його перевірки [94, с. 85].

Окремого значення набуває безперервність правового виховання. Воно не може завершуватися після школи або університету, оскільки право, суспільні відносини, технологічні форми комунікації та правові ризики постійно змінюються. Особа протягом життя стикається з новими правовими ситуаціями, пов'язаними з працею, сімейними відносинами, власністю, цифровими сервісами, соціальним забезпеченням, адміністративними процедурами, судовим захистом. Відповідно, правове виховання повинно мати характер безперервного суспільного процесу та охоплювати формальну, неформальну й інформальну складові [63, с. 99]. Особливу роль у цьому відіграють правопросвітницькі програми, громадські

організації, правничі клініки, система безоплатної правничої допомоги, професійні об’єднання та медіа.

Водночас необхідно уникати надмірної державної монополізації правового виховання. Якщо держава одноосібно визначає, що саме громадянин повинен вважати «правильною» правовою позицією, виникає ризик підміни правового виховання ідеологічною соціалізацією. Людиноцентрична модель передбачає плюралізм суб’єктів, можливість критичного обговорення законодавства та державної практики, участь громадянського суспільства, наукової спільноти, професійних організацій і незалежних медіа. Повага до права не означає заборони його критики. Навпаки, правове виховання має навчати відрізняти конструктивну правову критику від правового нігілізму. Суб’єкт може вважати конкретний закон несправедливим, виступати за його зміну та водночас визнавати необхідність діяти у правовому полі [102, с. 34-48].

Саме критичний компонент є одним із показників зрілого правового виховання. Якщо його метою є лише запам’ятовування норм та переконання у безумовній правильності чинного законодавства, формується формалістична правосвідомість. Право є динамічною системою, яка може містити недоліки, колізії, прогалини та норми, що потребують перегляду [82, с. 195]. Людиноцентричне виховання повинно формувати здатність оцінювати закон через фундаментальні принципи, розуміти механізми конституційного контролю, законодавчих змін і судового захисту. Такий підхід не знижує повагу до права, а навпаки, переводить її з рівня безумовного підкорення у рівень свідомої правової відповідальності.

Це дозволяє розмежувати повагу до права та правовий конформізм. Повага ґрунтується на усвідомленні нормативної цінності права, його ролі у захисті свободи та організації справедливого співжиття. Конформізм означає пристосування до встановлених правил незалежно від їх змісту. Для державності, заснованої на правах людини, правовий конформізм є недостатнім, оскільки у критичних ситуаціях він може сприяти пасивному прийняттю свавільного державного рішення. Правове виховання має тому формувати не просто

законослухняність, а правову принциповість, тобто готовність дотримуватися права і водночас використовувати передбачені ним способи протидії неправомірним рішенням [94, с. 84].

Не менш складним є питання співвідношення правового виховання та патріотичного виховання. Для демократичної держави ці напрями не повинні протиставлятися. Повага до держави може бути стійкою лише тоді, коли вона не потребує заперечення прав особи [153]. Праволюдинна модель патріотизму ґрунтується не на безумовному схваленні будь-яких дій публічної влади, а на відповідальності за спільну політичну і правову спільноту, готовності її захищати, удосконалювати та вимагати від державних інституцій відповідності конституційним принципам. Громадянин, який оскаржує незаконне рішення, не обов'язково діє проти держави. Навпаки, у правовій державі така активність може сприяти усуненню дефектної практики та підвищенню якості самої державності [19, с. 202].

В умовах війни це питання набуває особливої складності. Збройна агресія об'єктивно посилює суспільну потребу у солідарності, безпеці та державній стійкості. Водночас правове виховання повинно зберігати фундаментальне розуміння прав людини як основи тієї моделі державності, яку суспільство захищає. Саме у кризових ситуаціях особливо важливо розуміти межі допустимого обмеження прав, значення законності, тимчасовості надзвичайних заходів, відповідальності публічної влади та неприпустимості перенесення виняткової логіки на звичайне правове життя. Це дає можливість поєднувати суспільну стійкість із збереженням правового характеру держави [10, с. 69-70].

Післявоєнний період також вимагатиме значного посилення правового виховання. Відновлення держави відбуватиметься в умовах значної кількості правових конфліктів, пов'язаних із майном, компенсаціями, поверненням населення, соціальним захистом, статусом осіб, які постраждали від війни, реінтеграцією, відповідальністю та відновленням справедливості. За таких умов суспільство потребуватиме не лише нових нормативних механізмів, але й здатності вирішувати конфлікти правовими засобами [182, с. 119-128]. Високий

рівень правового виховання знижуватиме ризик того, що складні соціальні суперечності трансформуватимуться у недовіру до права або прагнення до позаправового вирішення спорів.

Окремим викликом для сучасного правового виховання є цифрове середовище. Значна частина інформації про право та права людини сьогодні отримується не з офіційних джерел чи системної освіти, а через соціальні мережі, цифрові медіа та короткі інформаційні повідомлення. Це створює одночасно нові можливості та ризики [14, с. 22]. Доступ до правової інформації суттєво розширився, однак зросла кількість спрощених, маніпулятивних та неправдивих інтерпретацій. Саме тому сучасне правове виховання має включати навички правової інформаційної грамотності, здатність перевіряти джерело, відрізняти норму права від суб'єктивної інтерпретації, розпізнавати маніпулятивне використання правозахисної риторики та працювати з офіційними правовими ресурсами.

Особливого значення набуває формування розуміння прав людини у цифровому просторі. Молоді покоління значну частину соціальної взаємодії здійснюють онлайн, тому питання приватності, захисту персональних даних, цифрової репутації, свободи вираження, недискримінації та відповідальності у мережі повинні стати повноцінною складовою правового виховання. Права людини не припиняють існування у цифровому середовищі, однак способи їх реалізації та порушення можуть істотно змінюватися [78, с. 78-79]. Саме тому правове виховання повинно бути здатним адаптувати фундаментальні принципи до нових соціально-технологічних умов, не зводячи їх до механічного запам'ятовування застарілих прикладів.

Важливою проблемою є співвідношення свободи вираження поглядів і культури відповідальної комунікації. Виховання поваги до прав людини не може ґрунтуватися на придушенні дискусії або вимозі підтримувати лише суспільно схвалювані погляди. Свобода вираження має фундаментальне значення саме тому, що захищає можливість висловлювати непопулярні позиції. Водночас правове виховання повинно формувати розуміння меж свободи, відповідальності за

конкретні протиправні форми поведінки та різниці між критикою позиції й посяганням на гідність або права особи. Саме культура аргументованої незгоди є важливим результатом людиноцентричного правового виховання [181, с. 104].

Правове виховання виконує суттєву превентивну функцію. Воно здатне попереджати порушення прав не через страх санкції, а через формування внутрішньої установки на неприпустимість відповідної поведінки. Такий механізм має особливу цінність, оскільки державний контроль ніколи не може охопити всі соціальні взаємодії. Значна кількість випадків дискримінації, приниження, порушення приватності або зловживання владними можливостями виникає у ситуаціях, де зовнішній контроль є слабким або відсутнім. Саме внутрішня правова культура суб'єкта в таких умовах стає основним регулятором поведінки. Правове виховання тому зменшує залежність правопорядку від постійного примусу [103, с. 288].

Одночасно воно виконує захисну функцію, оскільки особа, яка розуміє власне правове становище, краще здатна розпізнати порушення та своєчасно звернутися за захистом. Необізнаність може спричиняти ситуацію, коли людина роками сприймає протиправне поводження як нормальне або не знає про наявність доступного механізму допомоги. Саме тому правове виховання має безпосередній зв'язок із реальною доступністю прав [155, с. 135]. Норма може бути юридично досконалою, проте її практична цінність знижується, якщо потенційний носій не здатний ідентифікувати юридичну проблему та скористатися передбаченою процедурою.

Окремо слід виділити комунікативну функцію правового виховання. Спільне розуміння базових правових категорій створює основу для суспільного діалогу. Якщо суб'єкти вкладають принципово різний зміст у поняття свободи, рівності, дискримінації, права, обов'язку або відповідальності, правова дискусія швидко трансформується в обмін несумісними оцінками. Системне правове виховання створює мінімальну спільну мову, яка дозволяє аргументувати позиції та вирішувати розбіжності у правовій площині [15, с. 5].

Правове виховання виконує також інтегративну функцію. У плюралістичному суспільстві можуть існувати істотні світоглядні, мовні, регіональні, культурні та політичні відмінності. Права людини формують мінімальний нормативний простір, у межах якого різні групи можуть співіснувати без необхідності поділяти однакові переконання щодо всіх суспільних питань. Виховання поваги до цього спільного правового мінімуму має особливу державотворчу цінність, оскільки дозволяє будувати єдність не на примусовій однаковості, а на взаємному визнанні правових меж [156, с. 326].

Ще однією функцією є легітимаційна. Громадянин, який розуміє логіку правових інститутів та механізмів, здатний більш усвідомлено оцінювати їх діяльність. Легітимність у цьому випадку не означає автоматичного схвалення держави, а ґрунтується на розумінні того, чому певні процедури існують, які цінності вони захищають і яким чином їх можна змінити або оскаржити. Саме усвідомлена правова довіра є більш стійкою, ніж довіра, що базується на відсутності інформації або політичній лояльності [110].

Водночас правове виховання може виконувати свою функцію лише за умови узгодженості з реальною практикою держави. Це одна з найважливіших закономірностей у цій сфері. Якщо держава систематично навчає громадян принципу рівності, але сама застосовує норми вибірково, виховний ефект руйнується. Якщо у навчальних матеріалах наголошується на праві на справедливий суд, а особа у реальному житті стикається з недоступністю правосуддя або невиконанням остаточного рішення, практичний досвід формує сильніше уявлення про право, ніж теоретичне навчання [79, с. 252]. Тому інституційна поведінка держави сама є одним із найпотужніших засобів правового виховання.

З цього випливає, що держава здійснює правовиховний вплив не лише тоді, коли проводить спеціальні освітні заходи. Кожне адміністративне рішення, поліцейська дія, судовий процес, відповідь на звернення або процедура надання публічної послуги формує у громадянина певне уявлення про право. Послідовна, передбачувана і поважна практика демонструє, що юридичні правила мають

значення. Вибірковість, формалізм або безвідповідальність створюють протилежний виховний ефект і можуть сприяти розвитку правового нігілізму. Отже, правовиховна функція держави реалізується значно ширше за систему освіти [139, с. 99].

Саме правовий нігілізм є одним із основних негативних явищ, на подолання якого має спрямовуватися правове виховання. Його не слід розуміти лише як незнання закону або свідоме порушення норм. Правовий нігілізм може проявлятися у переконанні, що юридичні процедури не мають значення, судового захисту не варто шукати, закон застосовується лише до слабких, а успішне вирішення проблеми залежить переважно від особистих зв'язків [58, с. 134-141]. Такі установки є особливо руйнівними для людиноцентричної державності, оскільки позбавляють фундаментальні права практичного соціального підґрунтя. Правове виховання повинно протидіяти їм не пропагандистськими твердженнями про досконаліть державних інституцій, а демонстрацією реальних механізмів, формуванням компетентності та створенням успішного досвіду правової взаємодії.

Не менш небезпечним є правовий інфантилізм, коли особа визнає важливість права, але сприймає його реалізацію як виключну відповідальність держави та не готова використовувати власні юридичні можливості. Людиноцентрична модель не передбачає перекладання державних обов'язків на громадянина, однак права потребують певної міри суб'єктної активності. Саме тому правове виховання має формувати спроможність особи діяти, не створюючи при цьому хибного уявлення, що потерпілий сам відповідає за невиконання державою її обов'язків. Баланс між державною відповідальністю та особистою правовою активністю є важливою методологічною умовою [132, с. 154-158].

Системне правове виховання повинно враховувати вікові, професійні та соціальні особливості аудиторії. Однакова форма роботи не може бути ефективною для дітей, студентів, державних службовців, літніх людей чи професійних юристів. Для дітей основними мають бути практичні моделі справедливості, взаємної поваги та безпечної участі. Для молоді важливими є

питання цифрових прав, свободи вираження, участі та недискримінації. Для професійних груп необхідні ситуаційні моделі, безпосередньо пов’язані з їхньою компетенцією. Для широкого населення ключове значення має практична доступність інформації про захист прав. Отже, диференціація правовиховного впливу є умовою його результативності [87, с. 278-279].

Методи правового виховання також повинні відповідати його людиноцентричній меті. Суто лекційна модель, орієнтована на пасивне запам’ятовування, має обмежений потенціал для формування поведінкових компетентностей. Більш ефективними є аналіз практичних ситуацій, дискусії, моделювання правових процедур, навчальні судові процеси, робота з реальними або адаптованими правовими кейсами, діяльність правничих клінік, участь у громадських ініціативах. Такі форми дозволяють суб’єкту не просто почути про право, а пережити ситуацію аргументації, вибору, відповідальності та захисту.

Водночас правове виховання має уникати моралізаторської форми. Права людини не повинні подаватися як набір правильних гасел, із якими учасник зобов’язаний погодитися без дискусії. Такий підхід може створити зовнішню декларативну згоду, але не забезпечує внутрішнього переконання. Значно продуктивнішим є аналіз складних ситуацій, у яких права різних суб’єктів вступають у напружене співвідношення, існують легітимні публічні інтереси та немає очевидної відповіді [101, с. 209]. Саме така робота формує навички юридичного мислення, аргументації та пропорційності.

Оцінювання результативності правового виховання також не повинно зводитися до перевірки кількості проведених заходів або рівня запам’ятовування нормативних положень. Реальний результат проявляється у зміні установок, підвищенні спроможності використовувати правові механізми, зменшенні толерантності до дискримінації і свавілля, готовності вирішувати конфлікти правовими способами та зростанні відповідальності за права інших. Вимірювання таких змін є складнішим, однак саме вони характеризують ефективність правовиховної діяльності [139, с. 251]. Формальна кількість лекцій, інформаційних

кампаній або розповсюджених матеріалів сама по собі не свідчить про формування культури прав людини.

У цьому контексті доцільно сформулювати принцип правовиховної відповідності, відповідно до якого зміст, методи та інституційне середовище правового виховання повинні відповідати тим цінностям прав людини, які воно покликане формувати. Не можна виховувати повагу до свободи шляхом придушення будь-якої аргументованої незгоди, повагу до рівності через принизливу ієрархічну взаємодію або культуру участі у середовищі, де учасник позбавлений будь-якого голосу. Саме єдність змісту і способу виховання забезпечує його ціннісну достовірність [9, с. 10].

Принцип правовиховної відповідності має ширший державотворчий зміст. Якщо держава декларує права людини як основу власного розвитку, її освітні, адміністративні та професійні практики повинні відтворювати відповідну модель. Правове виховання у такому випадку перестає бути окремим напрямом просвітницької діяльності і стає способом відтворення людиноцентричного характеру держави. Кожне нове покоління не просто отримує інформацію про чинне право, а засвоює певне уявлення про допустимі межі влади, належну поведінку та способи вирішення конфліктів.

Разом із тим для цього підпункту недоцільно створювати ще одну громіздку самостійну категорію, яка конкурувала б із уже сформульованими у дослідженні поняттями праволюдинної спроможності держави та правокультурної людиноцентричності. Правове виховання логічніше розглядати як один із механізмів формування останньої. Якщо правокультурна людиноцентричність характеризує стан, за якого цінності прав людини стійко відтворюються у суспільній і професійній практиці, то правове виховання є цілеспрямованим процесом, через який відповідний стан формується та підтримується [41, с. 144-148].

У цьому зв’язку можна виділити декілька рівнів правовиховного впливу. Перший, індивідуальний, пов’язаний із формуванням знань, установок та практичної правової компетентності конкретної особи. Другий, груповий, охоплює

професійні, освітні та інші спільноти, у яких формуються специфічні стандарти правової поведінки. Третій, інституційний, стосується організаційної культури державних та недержавних установ. Четвертий, суспільний, проявляється у загальному ставленні до прав, свободи, рівності, судового захисту та меж державної влади [120, с. 69]. Ефективне правове виховання потребує взаємодії всіх зазначених рівнів, оскільки зміни лише на одному з них мають обмежену стійкість.

Особливо складним є інституційний рівень. Посадова особа може мати високий індивідуальний рівень правової культури, однак працювати у середовищі, де неформальні організаційні установки заохочують іншу поведінку. Якщо у державному органі фактично винагороджується швидкість досягнення результату незалежно від дотримання процедури, індивідуальне навчання правам людини матиме обмежений ефект [43, с. 40-54]. Тому професійне правове виховання повинно супроводжуватися зміною внутрішніх процедур, критеріїв оцінювання діяльності, управлінських практик та відповідальності. Саме організаційна культура здатна або підтримувати, або нейтралізувати результат індивідуального навчання.

Звідси випливає тісний зв’язок правового виховання з правовою політикою, дослідженою у підпункті 2.1. Політика визначає стратегічні цілі та створює інституційні умови, тоді як правове виховання забезпечує здатність суб’єктів діяти відповідно до них. Правова реформа, яка не супроводжується поясненням її змісту, професійною підготовкою та зміною установок, ризикує залишитися формальною. З іншого боку, виховна діяльність не може компенсувати дефектну політику. Неможливо переконливо виховувати повагу до прав людини, якщо сама нормативна або інституційна система систематично їх порушує. Саме взаємна відповідність політики, культури та виховання є умовою стійкої людиноцентричної трансформації [119].

Правове виховання має безпосередній зв’язок і з правозахисною стимулювальною спроможністю права. Заохочувальні механізми здатні підтримувати суспільно значущу правову активність, однак вони не повинні формувати поведінку виключно через очікування зовнішньої винагороди. Стійкий

правопорядок потребує поєднання зовнішніх стимулів із внутрішньою правовою мотивацією. Саме правове виховання забезпечує формування останньої. Особа повідомляє про порушення не лише через можливу винагороду, а тому, що сприймає відповідну поведінку як правомірну та суспільно відповідальну; державний службовець дотримується належної процедури не лише через страх дисциплінарного стягнення, а тому, що визнає її правозахисну цінність [124, с. 15-22].

Для України правове виховання є також складовою європейської інтеграції. Йдеться не тільки про необхідність ознайомлення громадян із правом Європейського Союзу або практикою європейських інституцій, а про глибшу трансформацію правового мислення. Європейські правові стандарти не можуть бути стійко інтегровані виключно шляхом нормативного запозичення [76, с. 177-182]. Вони потребують професійного засвоєння принципів верховенства права, пропорційності, належного врядування, недискримінації, ефективного судового захисту та підзвітності влади. Саме тому правове виховання виступає культурною передумовою повноцінної правової інтеграції.

Українська модель правового виховання повинна також враховувати власний досвід суспільної трансформації. Перехід від державоцентричного уявлення про право до людиноцентричної моделі не відбувається одномоментно після зміни Конституції або прийняття нових законів. Окремі патерналістські, авторитарні та формалістичні установки можуть зберігатися у професійній та суспільній свідомості значно довше. Правове виховання у цьому контексті виконує трансформаційну функцію, оскільки поступово змінює саме уявлення про співвідношення людини та держави. Громадянин перестає сприймати право як те, що влада дозволила йому робити, а посадова особа повинна перестати сприймати надане повноваження як особисту владну перевагу [58, с. 134].

Правове виховання має також сприяти формуванню культури конституціоналізму. Конституція повинна сприйматися не як символічний політичний документ і не лише як акт найвищої юридичної сили, а як практичний нормативний орієнтир для держави і громадянина. Усвідомлення значення

конституційних прав, принципу верховенства права, поділу влади, судового контролю та юридичного обмеження державних інституцій формує фундамент для стійкої правової державності [85, с. 118-119]. Саме конституційна культура дозволяє суспільству оцінювати поточну політику не тільки через її популярність або короткострокову ефективність, але й через відповідність фундаментальним правовим принципам.

Не менш важливим результатом правового виховання повинна стати культура відповідальності за права інших. У публічному дискурсі права людини часто сприймаються індивідуалістично, як набір вимог до держави або інших осіб. Однак стійка культура прав передбачає усвідомлення взаємності правового простору. Кожен користується свободою у суспільстві, де аналогічну свободу мають інші. Саме тому повага до чужої приватності, гідності, власності, свободи переконань і права на справедливу процедуру є не менш важливим показником правової вихованості, ніж здатність відстоювати власний інтерес.

При цьому не слід ототожнювати правове виховання з уніфікацією моральних переконань. Люди можуть мати різні світоглядні, релігійні, політичні та етичні позиції. Права людини не вимагають однакового ставлення до всіх соціальних явищ, але вимагають визнання юридичних меж взаємодії. Особа може критично ставитися до переконань іншої людини, однак не заперечувати її право їх мати у межах, установлених законом [122, с. 393]. Саме ця здатність співіснувати з незгодою є одним із ключових результатів зрілого правового виховання.

Поряд із цим правове виховання має сприяти формуванню нетерпимості до свавілля, а не до людини. Це принципове розмежування. Правова культура передбачає негативну оцінку порушення, дискримінації, корупції або зловживання владою, але така оцінка не повинна трансформуватися у заперечення гідності самого порушника. Саме право відрізняється від помсти тим, що встановлює процедуру, пропорційність і межі відповідальності. Отже, правове виховання повинно формувати здатність одночасно вимагати юридичної відповідальності та зберігати повагу до фундаментального статусу особи [146, с. 172-178].

У результаті можна виділити основні напрями правового виховання у сфері прав людини: формування знань про права та механізми їх захисту; виховання поваги до людської гідності, свободи і рівності; розвиток правової активності; формування культури справедливої процедури; розвиток здатності до аргументованого правового діалогу; подолання дискримінаційних установок; формування професійної відповідальності представників публічної влади; розвиток цифрової правової грамотності; виховання поваги до прав непопулярних груп; формування готовності використовувати правові способи вирішення конфліктів [137, с. 36-45]. Взаємодія цих напрямів створює не просто обізнаного громадянина, а правового суб'єкта, здатного функціонувати у людиноцентричному правопорядку.

На нашу думку, результативність правового виховання у сфері прав людини доцільно оцінювати за переходом від правової поінформованості до правової переконаності та від правової переконаності до правомірної активності. Перший рівень характеризує здатність особи розуміти зміст власного правового статусу. Другий означає внутрішнє визнання основних правових цінностей. Третій проявляється у реальній поведінці, здатності користуватися юридичними механізмами, поважати права інших та діяти відповідально. Саме третій рівень дозволяє говорити про завершеність правовиховного впливу, хоча він не може бути остаточним або незмінним [12, с. 61].

У цьому контексті правове виховання доцільно розглядати як процес формування праволюдинної правової суб'єктності. Йдеться про здатність особи усвідомлювати себе носієм невідчужуваних прав, визнавати аналогічний статус інших осіб, самостійно використовувати правові механізми та взаємодіяти з державою не як пасивний об'єкт управління, а як повноцінний суб'єкт права. Цю конструкцію доцільно використовувати не як нову автономну центральну категорію дисертації, а як характеристику результату правового виховання. Вона дозволяє показати, що кінцевою метою відповідного процесу є не накопичення юридичних знань, а формування певного типу правової особистості.

Праволюдинна правова суб’єктність має безпосереднє державотворче значення. Держава, орієнтована на права людини, потребує не лише інституцій, здатних поважати та захищати права, але й громадян, спроможних ними користуватися. Якщо суспільство не використовує судовий захист, не вимагає мотивування рішень, толерує дискримінацію або погоджується з вибірковим застосуванням права, навіть формально досконала система поступово втрачає людиноцентричну спрямованість. Активний правовий суб’єкт, навпаки, підтримує постійну підзвітність держави та сприяє її правовій самокорекції [120, с. 40].

Саме тому правове виховання не є периферійним соціальним напрямом, відокремленим від процесів державотворення. Воно формує людський та культурний фундамент функціонування правових інституцій [111]. Законодавець, суддя, державний службовець, адвокат, поліцейський, виборець, громадський активіст спочатку проходять процес правової соціалізації, у межах якого формується їх ставлення до права і держави. Якість майбутньої державності значною мірою залежить від того, які моделі правового мислення відтворюються суспільством.

Правове виховання водночас не може самостійно вирішити всі проблеми реалізації прав людини. Було б методологічно неправильно пояснювати системні порушення лише недостатнім рівнем правової свідомості населення або посадових осіб. Якщо закон створює надмірну дискрецію, судовий захист є неефективним або інституція не має необхідних ресурсів, виховна робота не усуне відповідних структурних причин. Саме тому правове виховання повинно діяти у взаємозв’язку з нормативним, інституційним і політичним реформуванням. Воно здатне посилювати належні правові механізми, але не може підміняти їх [85, с. 117-118].

Це положення особливо важливе для уникнення перенесення відповідальності з держави на громадянина. Заклики «краще знати свої права» не можуть використовуватися для виправдання того, що держава не створила доступної процедури або не виконала позитивного обов’язку [116, с. 290-292]. Правова обізнаність особи підвищує її захисну спроможність, але саме держава зберігає відповідальність за належне нормативне та інституційне забезпечення

прав. Людиноцентрична модель повинна тому поєднувати розвиток суб'єктної активності громадян із посиленням відповідальності публічної влади.

У взаємозв'язку з попередніми положеннями розділу правове виховання виступає механізмом реалізації праволюдинної орієнтованості правової політики та одночасно засобом формування правокультурної людиноцентричності держави. Правова політика визначає стратегічну спрямованість, правова культура характеризує фактичний стан правових установок і практик, а правове виховання забезпечує їх цілеспрямоване формування та відтворення. Саме такий взаємозв'язок дозволяє розглядати три підпункти другого розділу як єдину концептуальну систему, а не як ізольовані напрями дослідження [86, с. 22].

Отже, правове виховання у сфері прав людини має бути системним, безперервним, практично орієнтованим та ціннісно узгодженим процесом, який охоплює формальне, неформальне й інформальне середовище. Його результатом повинно бути не механічне засвоєння каталогу прав, а формування особи, здатної усвідомлювати власну гідність, визнавати рівну гідність інших, користуватися правовими механізмами, критично та аргументовано взаємодіяти з владою і вирішувати соціальні конфлікти юридичними засобами. Саме тому зміст правового виховання має охоплювати знання про права людини, виховання через практичне дотримання відповідних принципів та формування здатності діяти для їх реалізації й захисту [154].

Узагальнюючи викладене, можна стверджувати, що правове виховання є одним із ключових механізмів перетворення прав людини з нормативно проголошеної цінності на стійкий стандарт суспільної поведінки. Його державотворча функція полягає у формуванні такого типу правового суб'єкта та професійної культури публічної влади, за яких повага до гідності, свободи, рівності, справедливої процедури і юридичної обмеженості влади відтворюється у повсякденних соціальних практиках. Державність, орієнтована на права людини, не може бути стабільною, якщо її правові цінності залишаються лише у тексті Конституції та законів. Вона набуває стійкості тоді, коли ці цінності засвоюються

суспільством, відтворюються державними інституціями та стають звичайною моделлю правової взаємодії людини і держави.

Висновки до розділу 2

Проведене дослідження правової політики і правової культури в контексті формування держави на засадах прав людини дозволяє дійти висновку, що людиноцентрична державність не виникає автоматично внаслідок нормативного проголошення широкого каталогу прав і свобод. Її становлення потребує системного поєднання стратегічно орієнтованої правової політики, належного рівня правової культури та цілеспрямованого правового виховання. Саме взаємодія цих елементів забезпечує перехід від формального визнання прав людини до їх фактичного відтворення у правотворчості, правозастосуванні, діяльності публічної адміністрації, професійній поведінці посадових осіб і суспільних практиках. У такій моделі права людини виступають не окремим напрямом державної діяльності, а наскрізним критерієм визначення цілей, засобів і результатів функціонування держави.

Встановлено, що правова політика держави у сфері прав людини має розглядатися як системна і цілеспрямована діяльність публічної влади щодо формування нормативних, інституційних, процедурних та організаційних умов для реалізації, захисту, відновлення і попередження порушень прав людини. Її ефективність не може оцінюватися лише за кількістю прийнятих нормативно-правових актів, створених інституцій або затверджених програм. Визначальним критерієм є фактичне покращення можливостей особи реалізувати своє право, отримати доступ до належної процедури, оскаржити неправомірне рішення та домогтися реального відновлення порушеного правового становища. Саме тому обґрунтовано принцип правозахисної результативності правової політики, відповідно до якого оцінювання державної діяльності має здійснюватися за її реальним правозахисним ефектом, а не за формальними показниками активності.

У межах дослідження встановлено, що основними завданнями правової політики у сфері прав людини є забезпечення якості законодавства, правової визначеності, інституційної спроможності держави, ефективного судового захисту, попередження системних порушень, рівності у доступі до прав, належного публічного управління та узгодження безпекових інтересів із фундаментальними правовими гарантіями. Реалізація таких завдань потребує використання комплексу правотворчих, інституційних, процедурних, судових, фінансових, інформаційних, освітніх, цифрових, партисипативних та моніторингових інструментів. При цьому вони повинні діяти не ізольовано, а як взаємопов'язана система. Нормативне рішення без належної процедури, інституція без достатньої спроможності або судовий захист без виконання рішення не можуть забезпечити повноцінної реалізації прав людини.

На цій основі запропоновано категорію праволюдинної орієнтованості правової політики держави, під якою слід розуміти таку якісну характеристику формування та реалізації державної політики, за якої права людини виступають наскрізним критерієм визначення її цілей, допустимості засобів, меж державного втручання та оцінювання результативності. Такий підхід дозволяє відрізнити правову політику, що лише містить окремі правозахисні заходи, від політики, у якій права людини інтегровані у весь цикл вироблення державного рішення. Праволюдинна орієнтованість передбачає оцінювання впливу кожного суттєвого рішення на правовий статус особи, наявність обґрунтованих і пропорційних обмежень, доступних процедур та механізмів корекції негативних наслідків.

Доведено, що правова культура є одним із ключових чинників становлення державності, орієнтованої на права людини, оскільки саме вона визначає, наскільки фундаментальні правові цінності реально засвоюються суспільством і представниками публічної влади. Формально досконале законодавство не гарантує належного результату, якщо у правозастосуванні домінують формалізм, правовий нігілізм, адміністративна зверхність, вибіркове застосування норм або толерантність до свавілля. Людиноцентрична правова культура передбачає внутрішнє визнання людської гідності, свободи, рівності, справедливої процедури,

юридичної обмеженості влади та відповідальності як реальних стандартів правової поведінки.

Встановлено, що правова культура має багаторівневий характер і проявляється на індивідуальному, суспільному та професійно-інституційному рівнях. Особливо важливою є професійна правова культура представників публічної влади, оскільки саме через їхні рішення абстрактна правова норма набуває конкретного змісту для людини. Високий рівень такої культури проявляється у правомірному використанні дискреції, повазі до гідності особи, мотивуванні рішень, рівному ставленні, готовності підкорятися судовому контролю та визнавати і виправляти власні помилки. Це дозволило сформулювати категорію правокультурної людиноцентричності держави, що характеризує ступінь стійкого відтворення цінностей прав людини у правосвідомості, професійній діяльності, правозастосуванні та повсякденній взаємодії людини з державою.

Обґрунтовано, що правова культура не може формуватися виключно через нормативне регулювання. Вона потребує цілеспрямованого правового виховання, яке має розглядатися як безперервний процес формування не лише правових знань, але й ціннісних орієнтацій, переконань, практичних компетентностей і моделей поведінки. Правове виховання у сфері прав людини повинно бути спрямоване на формування автономного правового суб’єкта, здатного усвідомлювати власні права, визнавати рівний правовий статус інших осіб, використовувати юридичні механізми захисту, критично оцінювати діяльність публічної влади та вирішувати соціальні конфлікти правовими засобами.

Важливим результатом дослідження стало розмежування правового інформування, правової освіти та правового виховання. Правове інформування забезпечує доступ до відомостей про зміст норм і процедур, правова освіта формує системні знання та компетентності, тоді як правове виховання спрямоване на внутрішнє засвоєння правових цінностей та їх перетворення на стійку поведінкову орієнтацію. Саме тому його результатом повинна бути не лише правова поінформованість, а правова переконаність і правомірна активність. У цьому

контексті правове виховання розглянуто як механізм формування праволюдинної правової суб'єктності, тобто здатності особи усвідомлювати себе носієм невідчужуваних прав, визнавати аналогічний статус інших та відповідально взаємодіяти з державою у правовому просторі.

Встановлено також, що ефективне правове виховання повинно здійснюватися не лише про права людини, але й через права людини та для прав людини. Це означає поєднання знань про права із організацією самого освітнього і професійного середовища на засадах гідності, рівності, участі, справедливої процедури та формуванням практичної готовності діяти на захист прав. На цій основі сформульовано принцип правовиховної відповідності, відповідно до якого зміст, методи та інституційне середовище правового виховання мають відповідати тим правовим цінностям, які воно покликане формувати. В іншому випадку декларативні виховні цілі нейтралізуються практичним досвідом особи.

Узагальнення положень підрозділів 2.1–2.3 дозволило встановити функціональний взаємозв'язок між правовою політикою, правовою культурою та правовим вихованням. Правова політика визначає стратегічні напрями та інструменти людиноцентричної трансформації держави; правова культура характеризує фактичний рівень засвоєння прав людини у суспільній та професійній поведінці; правове виховання забезпечує цілеспрямоване формування і відтворення відповідних цінностей, установок та компетентностей. Ізольований розвиток лише одного з цих компонентів не забезпечує стійкого результату. Досконала політика без належної правової культури може реалізовуватися формально, висока правова культура окремих суб'єктів не здатна компенсувати дефектну державну політику, а правове виховання втрачає переконливість, якщо практична діяльність держави суперечить цінностям, які вона декларує.

Отже, основним результатом другого розділу є висновок про те, що становлення державності, орієнтованої на права людини, має комплексний нормативно-політичний, культурний та виховний характер. Права людини повинні бути одночасно критерієм державної політики, елементом професійної та суспільної правової культури і змістовною основою правового виховання. Саме за

такого поєднання вони переходять із рівня нормативного проголошення у рівень стійкої державної та суспільної практики. Людиноцентрична держава формується не лише там, де права закріплені у законі, а там, де державна політика системно орієнтується на їх забезпечення, публічна влада сприймає їх як межу і стандарт власної діяльності, а суспільство володіє достатньою правовою культурою та суб’єктною спроможністю для їх реалізації, захисту і відтворення.

РОЗДІЛ 3
РОЛЬ ПРАВ ЛЮДИНИ У РОЗВИТКУ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ І ПЕРСПЕКТИВИ

3.1. Взаємозв'язок реалізації прав людини і розвитку державних інституцій

Розвиток демократичної правової держави безпосередньо пов'язаний зі здатністю її інституцій забезпечувати фактичну реалізацію прав людини, однак характер цього зв'язку не може бути зведений до односторонньої залежності прав від державного апарату. Державні інституції створюють нормативні, організаційні та процедурні умови, без яких значна частина прав залишалася б декларативною, проте самі права людини одночасно визначають вимоги до структури, компетенції, способів діяльності та напрямів розвитку відповідних інституцій. Звідси випливає принципове методологічне положення: права людини та державні інституції перебувають у відносинах функціональної взаємозумовленості. Право на справедливий суд потребує незалежної та професійно спроможної судової системи, право на належне публічне управління потребує визначених адміністративних процедур, політичні права передбачають функціонування демократичних представницьких інституцій, право на інформацію вимагає механізмів прозорості, а право на ефективний захист неможливе без органів, здатних не лише констатувати порушення, але й забезпечувати реальне відновлення правового становища особи. Водночас необхідність реалізації зазначених прав трансформує самі інституції, змушуючи їх ставати більш відкритими, аргументованими, юридично обмеженими та підконтрольними. Саме у такій взаємодії проявляється державотворчий потенціал прав людини.

Для української конституційної моделі відповідний зв'язок має фундаментальну нормативну основу. Частина друга статті 3 Конституції України встановлює, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, держава відповідає перед людиною за свою

діяльність, а утвердження і забезпечення прав і свобод є її головним обов'язком [57, с. 158]. Це положення не слід тлумачити виключно як загальну ціннісну декларацію. Воно містить інституційний імператив, оскільки спрямованість діяльності держави реалізується саме через систему її органів, компетенцій, процедур та юридичних механізмів. Конституційний Суд України і в актуальній практиці 2026 року продовжує виходити з взаємопов'язаності демократичної та правової природи держави, верховенства права і її обов'язку забезпечувати права людини. Це дає підстави стверджувати, що інституційний розвиток держави в українській конституційній моделі повинен оцінюватися не лише за показниками адміністративної ефективності або формального розподілу повноважень, але й за здатністю відповідних інституцій створювати реальні умови для користування фундаментальними правами [128, с. 17].

Поняття державної інституції у контексті прав людини також потребує функціонального розуміння. Йдеться не лише про орган державної влади як формально організовану структуру, наділену певною компетенцією. Для дослідження взаємозв'язку з правами людини важливим є те, яким чином конкретна інституція впливає на правовий статус особи, якими засобами вона реалізує повноваження, наскільки доступними є її процедури, якими є механізми контролю за її діяльністю та чи може особа домогтися виправлення неправомірного рішення. Саме тому інституційна спроможність у правозахисному вимірі не тотожна адміністративній потужності. Орган може мати значний бюджет, широкий штат, технологічне забезпечення та вагомі владні повноваження, але залишатися недостатньо спроможним з погляду прав людини, якщо його процедури непрозорі, рішення непередбачувані, дискреція недостатньо структурована, а механізми оскарження неефективні. Відповідно, людиноцентричний розвиток інституцій передбачає поєднання організаційної ефективності з юридичною обмеженістю [62, с. 97].

У цьому контексті доцільно розрізняти формальну та функціональну інституціоналізацію прав людини. Формальна інституціоналізація відбувається тоді, коли створено відповідні органи, нормативно закріплено їх компетенцію та

передбачено процедури. Функціональна інституціоналізація має місце тоді, коли зазначені елементи реально забезпечують доступність, захист та відновлення прав. Такий поділ важливий, оскільки саме існування суду не гарантує ефективного судового захисту, створення омбудсмана не означає автоматичної результативності парламентського контролю за дотриманням прав, а закріплення адміністративної процедури не гарантує її належного застосування посадовими особами [158, с. 325-330]. Між формою інституції та її фактичним правозахисним результатом може існувати значний розрив, який і повинен бути предметом правової оцінки.

Права людини в цьому аспекті виконують інституційно-конститутивну функцію. Їх реалізація потребує створення певних органів, процедур і механізмів, а отже, впливає на саму архітектуру державної влади. Право на судовий захист вимагає незалежної судової системи; право на справедливий розгляд потребує процесуальних гарантій, інституту правничої допомоги та процедур перегляду; захист персональних даних вимагає відповідного нормативного та інституційного контролю; протидія дискримінації потребує механізмів виявлення, розгляду та усунення порушень; політичні права вимагають системи виборчих, представницьких і контрольних інституцій. Отже, права людини не просто реалізуються всередині уже сформованої державної структури, а історично й функціонально виступають одним із факторів її ускладнення та диференціації [82, с. 196-198].

Показовим у цьому сенсі є розвиток судової влади. У державоцентричній моделі суд може сприйматися переважно як орган застосування закону та забезпечення державного правопорядку. Людиноцентрична модель значно розширює його функціональне призначення, оскільки суд стає механізмом юридичного контролю за самою державою. Можливість оскаржити адміністративне рішення, перевірити пропорційність втручання, вимагати відшкодування шкоди або поставити питання про конституційність правового регулювання означає, що людина отримує юридичний інструмент протиставлення власної правової позиції владному рішенню [176]. Саме тому судова незалежність

у системі прав людини є не корпоративною гарантією суддівського статусу, а інституційною умовою реальності прав особи.

Разом із незалежністю суду необхідно наголошувати на його доступності. Інституція, що формально існує та відповідає вимогам організаційної незалежності, не забезпечує повноцінного права на судовий захист, якщо особа фактично не може до неї звернутися через надмірну складність процедури, значні витрати, територіальні бар'єри, тривалі строки або відсутність необхідної правничої допомоги. Саме тому розвиток судової системи під впливом прав людини відбувається не лише у напрямі зміцнення незалежності, але й у напрямі розширення доступності, процесуальної справедливості, мотивованості рішень, забезпечення розумних строків та їх реального виконання. Правозахисна якість суду визначається не тільки моментом постановлення рішення, а всім шляхом особи від виникнення правової проблеми до фактичного відновлення порушеного права [86, с. 21-23].

Особливого значення набуває виконання судових рішень. Якщо суд визнає порушення, але його рішення тривалий час не виконується державним органом, інституційний механізм захисту залишається незавершеним. У такій ситуації формальна наявність судового контролю не перетворюється на фактичну юридичну підзвітність влади. Саме тому рівень виконання рішень є показником не лише ефективності виконавчого провадження, але й культури інституційного підпорядкування держави праву [22]. Для людиноцентричної держави принципово важливо, щоб остаточне рішення незалежного суду сприймалося органами публічної влади не як зовнішня перешкода, а як обов'язковий юридичний результат механізму державної самокорекції.

Важливою ланкою взаємозв'язку прав людини і державних інституцій є конституційний контроль. Звичайний суд переважно перевіряє правомірність індивідуального або конкретного владного рішення, тоді як орган конституційної юрисдикції здатний поставити під сумнів саму нормативну основу такого рішення. Саме у цьому проявляється особливий рівень інституціоналізації прав людини, за якого фундаментальні права перетворюються на критерій допустимості

законодавчої діяльності. Законодавець у демократичній правовій державі не є необмеженим лише тому, що має демократичну легітимацію [48, с. 43]. Його рішення також перебувають у межах Конституції, а права людини визначають матеріальні обмеження законодавчої компетенції.

Конституційний контроль має особливе значення для захисту прав меншості та осіб, чиї інтереси не мають достатнього політичного представництва. Парламентська більшість природно орієнтується на реалізацію певної політичної програми, проте демократична легітимність більшості не усуває вимоги поважати фундаментальні права кожного. Саме тому інститут конституційного контролю забезпечує додаткову перевірку владного рішення на відповідність таким вимогам, які не можуть залежати виключно від поточного співвідношення політичних сил [115, с. 302-317]. Це демонструє, що розвиток державних інституцій під впливом прав людини пов’язаний не тільки з підвищенням їх ефективності, але й зі створенням системи взаємних обмежень.

Парламент у системі забезпечення прав людини виконує значно ширшу функцію, ніж прийняття законів. Представницький характер парламенту створює простір для публічної артикуляції різних соціальних інтересів, парламентського контролю, політичної відповідальності та обговорення впливу державних рішень на права. Якість законодавчого процесу тому безпосередньо пов’язана з якістю реалізації фундаментальних прав [13, с. 33]. Якщо закон приймається без достатньої оцінки наслідків, у надмірно прискореному порядку або без належного аналізу можливих обмежень прав, формальна демократична процедура може не забезпечити належного правового результату. Відповідно, права людини поступово змінюють вимоги до самої законодавчої процедури, підвищуючи значення правової експертизи, обґрунтування, публічності та оцінювання пропорційності.

Виконавча влада і публічна адміністрація мають ще більш безпосередній вплив на щоденну реалізацію прав. Для більшості осіб держава проявляється не через абстрактні конституційні положення, а через конкретну адміністративну дію, реєстрацію, дозвіл, соціальну виплату, рішення органу місцевого самоврядування,

поліцейський захід або доступ до публічної послуги. Саме тому розвиток людиноцентричної державності значною мірою залежить від трансформації адміністративної культури та процедур [10, с. 69]. Класична модель адміністрації, побудована переважно навколо вертикального владного підпорядкування, поступово поступається моделі, у якій особа визнається учасником адміністративного правовідношення з власним комплексом процесуальних прав.

Особливе значення у цьому процесі має мотивування адміністративного рішення. Вимога пояснити фактичні та юридичні підстави рішення змінює сам характер публічної влади. Посадова особа повинна не лише мати формальну компетенцію, але й продемонструвати, чому конкретне її використання є правомірним. Мотивування забезпечує можливість особи зрозуміти рішення, перевірити його логіку, виявити помилки та використати механізм оскарження. Саме через такі процедурні вимоги права людини дисциплінують публічну адміністрацію, перетворюючи владний розсуд із простору адміністративної зручності на юридично структуровану діяльність [101, с. 215].

Звідси випливає тісний зв’язок між реалізацією прав людини та розвитком інституту адміністративної дискреції. Сучасна держава об’єктивно не може функціонувати без певного простору розсуду, оскільки законодавець не здатний передбачити всі конкретні життєві ситуації. Проблема полягає не в самому існуванні дискреції, а у способі її юридичної організації. Чим інтенсивніше конкретне повноваження може впливати на фундаментальне право, тим важливішими стають визначеність правової підстави, наявність критеріїв вибору, мотивування, пропорційність, процедурні гарантії та незалежний контроль. Таким чином, права людини не усувають дискрецію, але змінюють її якість [35].

Інституційний розвиток під впливом прав людини проявляється також у розширенні системи спеціалізованих контрольних та правозахисних механізмів. Уповноважені з прав людини, органи захисту персональних даних, антикорупційні інституції, механізми парламентського контролю, дисциплінарні структури, системи правничої допомоги та інші органи створюють додаткові канали виявлення інституційних дефектів. Їх виникнення свідчить про ускладнення

державної відповідальності [12, с. 58-61]. Сучасна держава вже не може обмежуватися припущенням, що кожний орган самостійно здатний належним чином контролювати правомірність власної діяльності. Саме потенційний конфлікт між владним інтересом та правами особи обумовлює потребу у зовнішніх або відносно незалежних механізмах перевірки.

Водночас створення великої кількості контрольних інституцій не повинно перетворюватися на самоціль. Надмірне інституційне дроблення здатне створювати дублювання повноважень, конфлікти компетенції та ситуації, коли особа не розуміє, до якого органу необхідно звертатися. У сфері прав людини важливою є не кількість інституцій, а завершеність правозахисного маршруту. Особа повинна мати можливість визначити компетентний орган, подати звернення, отримати рішення у розумний строк, оскаржити його та домогтися фактичного виконання [61, с. 92-102]. Саме тому інституційна система має оцінюватися з позиції її зрозумілості та функціональної доступності для носія права.

У цьому контексті можна говорити про людиноцентричну інституційну доступність як про властивість державної системи, за якої її організаційна структура, розподіл компетенції та процедури побудовані таким чином, щоб особа могла реально скористатися відповідною інституцією без надмірних правових, інформаційних, часових або організаційних бар’єрів. Водночас недоцільно перетворювати це словосполучення на окрему центральну категорію дослідження [21]. Його доцільніше використовувати як критерій оцінювання правозахисної якості державної інституції.

Значний вплив на інституційний розвиток має принцип позитивних обов’язків держави. Якщо права розуміти винятково як заборону втручання, від держави вимагалася б переважно пасивна стриманість. Сучасна модель прав людини значно складніша, оскільки у багатьох випадках реальність права потребує активних державних дій. Це може бути створення системи розслідування порушень, організація правничої допомоги, захист осіб від протиправної поведінки третіх осіб, забезпечення доступних процедур або створення

спеціалізованого інституційного механізму. Позитивні обов'язки таким чином стають одним із джерел інституційного розвитку держави [95, с. 268-269].

Це положення дозволяє побачити принципову трансформацію ролі держави у сфері прав людини. Класична модель правової держави значною мірою концентрувалася на обмеженні влади, тоді як сучасна людиноцентрична державність повинна одночасно бути обмеженою та спроможною. Надмірно слабка держава не здатна належно захищати права від приватного насильства, дискримінації, експлуатації або системних соціальних ризиків [133, с. 81-92]. Надмірно сильна та недостатньо юридично обмежена держава сама стає джерелом загрози правам. Саме тому інституційний розвиток у сфері прав людини має шукати баланс між спроможністю діяти та спроможністю себе обмежувати.

У цьому контексті доцільно уточнити поняття інституційної сили. У правовій державі сильна інституція не є тією, що має максимально широкі повноваження або мінімум зовнішнього контролю. Її сила проявляється у професійній здатності виконувати визначену функцію, діяти передбачувано, забезпечувати виконання рішень, протистояти неправомірному політичному чи приватному впливу та водночас залишатися підзвітною праву. Справжня інституційна спроможність не суперечить юридичним обмеженням, а потребує їх, оскільки чіткі межі компетенції забезпечують передбачуваність та легітимність діяльності [120, с. 97].

Сучасний європейський підхід до верховенства права також виходить із нерозривності прав людини та інституційних гарантій. Оновлений Перелік критеріїв верховенства права Венеційської комісії, ухвалений у грудні 2025 року, підтверджує комплексний характер верховенства права, у якому обмеження державної влади, незалежні механізми контролю та захист прав людини перебувають у тісному взаємозв'язку [11, с. 265-271]. Для дослідження це має важливе значення, оскільки дозволяє відійти від формального розуміння державних інституцій як завершених організаційних одиниць та оцінювати їх через якість взаємного контролю, незалежність, підзвітність і реальну здатність гарантувати права.

Особливо виразно інституційний вимір прав людини проявляється через принцип субсидіарності у європейській системі їх захисту. Первинна відповідальність за забезпечення прав, гарантованих Європейською конвенцією, покладається саме на національні органи, а передусім на національні суди, які мають бути першими гарантами ефективного застосування конвенційних стандартів. Цей підхід принципово важливий, оскільки міжнародний механізм не повинен компенсувати системну неспроможність внутрішніх інституцій. Його субсидіарний характер виходить із припущення, що права мають насамперед реалізовуватися і захищатися всередині держави [171].

Таким чином, ефективність міжнародної системи безпосередньо залежить від якості національних інституцій. Якщо суди, органи публічної адміністрації та механізми контролю належно інтегрують міжнародні стандарти у власну практику, особа отримує захист без необхідності тривалого звернення до зовнішньої юрисдикції. Якщо ж національна система систематично не спроможна виправляти порушення, міжнародний механізм поступово перетворюється на інструмент компенсації внутрішньої інституційної слабкості. Для людиноцентричної держави другий сценарій не може вважатися нормальним станом [83, с. 269-272].

Міжнародні стандарти впливають на розвиток державних інституцій не лише через обов’язковість конкретних рішень, але й через зміну внутрішніх професійних практик. Судді, прокурори, адвокати, державні службовці та законодавці поступово інтегрують конвенційні стандарти у власний спосіб юридичного мислення. Внаслідок цього міжнародне право перестає бути зовнішнім щодо внутрішньої системи і перетворюється на один із факторів її інституційного розвитку [7, с. 188]. Саме така внутрішня інтеграція є значно важливішою за механічне посилання на міжнародні документи у нормативних актах.

Окремого аналізу потребує взаємозв’язок прав людини та інституційної підзвітності. Право не може бути реальним, якщо орган, який його обмежує або порушує, фактично не зобов’язаний пояснювати свої дії та не несе юридичних

наслідків за неправомірну поведінку. Підзвітність повинна охоплювати декілька рівнів: внутрішній адміністративний контроль, судовий контроль, парламентський нагляд, зовнішній аудит, діяльність незалежних органів та суспільний контроль. Водночас її ефективність залежить не від кількості форм контролю, а від їх здатності виявляти проблему і реально впливати на поведінку органу [81].

Людиноцентрична підзвітність відрізняється від звичайної адміністративної звітності. Орган може регулярно подавати статистичні звіти, виконувати бюджетні показники та формально дотримуватися внутрішніх процедур, але при цьому залишатися недостатньо підзвітним особі, чиї права зачіпає його діяльність [23, с. 149-152]. Правозахисна підзвітність передбачає можливість вимагати пояснення конкретного рішення, отримати доступ до інформації, ініціювати його перевірку та домогтися юридичного наслідку у разі порушення. Саме такий тип підзвітності переводить абстрактну відповідальність держави перед людиною у практичну площину.

Із підзвітністю пов’язана інституційна прозорість. Відкритість даних, доступ до публічної інформації, оприлюднення рішень та зрозуміле пояснення процедур створюють умови для громадського і професійного контролю. Водночас прозорість не повинна бути абсолютною та може правомірно обмежуватися для захисту приватності, безпеки або інших легітимних інтересів. Саме тому людиноцентрична інституційна модель потребує не максимального розкриття будь-якої інформації, а правового балансу між відкритістю держави та захистом інших фундаментальних благ [5, с. 5-8].

Розвиток інституцій значною мірою залежить також від якості кадрового забезпечення. Нормативна конструкція не реалізується поза поведінкою конкретних людей. Професійність, доброчесність, здатність працювати з принципами права, розуміння прав людини та готовність мотивувати рішення є безпосередніми елементами правозахисної спроможності інституції. Саме тому кадрова політика, професійне навчання, добір, оцінювання діяльності та дисциплінарна відповідальність мають розглядатися не як

внутрішньоорганізаційні питання, відірвані від прав людини, а як умови їх практичної реалізації [143, с. 501].

Інституція може втратити правозахисну якість навіть за умови належного нормативного дизайну, якщо в її внутрішній культурі домінують неформальні практики, корпоративне замовчування помилок або орієнтація виключно на кількісні показники. Наприклад, якщо ефективність органу оцінюється лише за швидкістю прийняття рішень, працівники можуть отримувати неформальний стимул ігнорувати складні процедурні гарантії. Якщо критерієм стає лише кількість завершених справ, може виникати конфлікт із вимогами індивідуального та справедливого розгляду. Тому інституційний розвиток має включати перегляд критеріїв внутрішньої ефективності з урахуванням правозахисного результату.

Саме тут проявляється взаємозв’язок третього розділу з положеннями про правову культуру, сформульованими раніше. Правозахисна спроможність інституції залежить не тільки від її нормативного статусу, але й від професійної культури людей, які реалізують відповідні повноваження. Правова культура є внутрішнім середовищем інституційної діяльності, а права людини задають критерії, відповідно до яких ця діяльність повинна здійснюватися. Таким чином, нормативний та культурний виміри не можуть бути розведені [184, с. 248-261].

Важливою закономірністю сучасного інституційного розвитку є поступовий перехід від реактивної до превентивної моделі забезпечення прав. Традиційно правозахисна функція держави пов’язувалася передусім із реакцією на вже вчинене порушення. Сучасна інституція повинна бути здатною виявляти ризики до того, як вони призведуть до системної шкоди [37]. Це передбачає аналіз скарг, статистики, повторюваних судових справ, результатів моніторингу, даних омбудсмана, громадських організацій та інших джерел. Якщо однотипні порушення виникають регулярно, інституція повинна встановити їх структурну причину, а не обмежуватися вирішенням кожної справи окремо.

Саме здатність вчитися на власних помилках є важливим критерієм зрілості державної інституції. У традиційній бюрократичній культурі визнання помилки може сприйматися як небезпека для репутації органу. У людиноцентричній моделі

помилка, яку вчасно виявлено, виправлено та використано для зміни практики, стає джерелом інституційного навчання. Тому система скарг, судових рішень та громадського контролю не повинна розглядатися лише як зовнішній тиск на державний апарат [159, с. 302-303]. Вона є інформаційним механізмом, що дозволяє державі виявляти слабкі місця власного функціонування.

Це положення розвиває запропоновану у першому розділі правокоригувальну функцію прав людини. На інституційному рівні вона проявляється в тому, що виявлене порушення повинно впливати не лише на індивідуальну справу, але й на майбутню організацію діяльності. Якщо суд регулярно визнає певну адміністративну практику неправомірною, належним результатом є не тільки виконання конкретних судових рішень, але й перегляд внутрішньої процедури. Якщо механізм контролю виявляє системну дискримінаційну практику, інституція повинна змінити критерії прийняття рішень, навчання персоналу та внутрішній контроль. Саме так права людини стають механізмом інституційної еволюції [184, с. 253].

У зв’язку із цим доцільно сформулювати принцип інституційного правозахисного навчання. Його зміст полягає в обов’язку державної інституції використовувати інформацію про встановлені порушення, обґрунтовані скарги, судові рішення та виявлені правові ризики для системного вдосконалення власної діяльності. Такий принцип має не каральну, а розвивальну спрямованість. Його метою є зменшення імовірності повторення порушення шляхом зміни правил, процедур, кадрової підготовки або організаційної практики.

Інституційне правозахисне навчання не повинно підміняти індивідуальну відповідальність. Якщо порушення спричинене умисним зловживанням або грубою недбалістю, належна реакція може включати юридичну відповідальність конкретної посадової особи [179]. Водночас покарання окремого працівника є недостатнім, якщо сама організація системно створює умови, у яких аналогічні порушення повторюються. Людиноцентричний підхід потребує одночасно індивідуального та структурного аналізу.

Цифровізація державних інституцій відкриває новий етап взаємозв’язку між їх розвитком і правами людини. Електронні послуги, цифрові реєстри, автоматизований обмін даними та алгоритмічне прийняття рішень можуть істотно підвищувати доступність держави, скорочувати строки та зменшувати корупційні ризики. Водночас вони створюють нові проблеми приватності, інформаційної безпеки, дискримінації, цифрового виключення та процедурної справедливості. Саме тому технологічний розвиток інституції не можна оцінювати виключно за швидкістю або економією ресурсів [95, с. 270-272].

Автоматизація особливо гостро ставить питання про мотивування та відповідальність. Людина повинна мати можливість зрозуміти, чому щодо неї прийнято юридично значуще рішення, виправити некоректні дані та оскаржити результат. Якщо алгоритмічна система фактично визначає правове становище особи, але жоден орган не здатний належно пояснити логіку її роботи або перевірити помилку, виникає дефіцит інституційної відповідальності. Тому цифрова трансформація повинна супроводжуватися збереженням можливості людського контролю та юридичного перегляду [162, с. 418].

У цьому контексті права людини знову проявляють себе як фактор розвитку, а не як перешкода для інновацій. Вимоги приватності стимулюють розроблення кращих систем управління даними, вимоги недискримінації потребують тестування алгоритмів, право на ефективний засіб захисту зумовлює створення процедур оскарження, а доступність змушує враховувати потреби осіб, які не можуть повноцінно використовувати цифровий канал. Отже, правозахисні вимоги здатні підвищувати якість самої цифрової інституції.

Не менш важливим є розвиток державних інституцій в умовах війни. Воєнний стан об’єктивно підвищує потребу у швидкому прийнятті рішень, посилює роль безпекових органів і може розширювати допустимий обсяг окремих тимчасових обмежень. Однак саме у таких умовах особливого значення набуває інституційна здатність зберігати юридичні межі [125, с. 111]. Швидкість не повинна означати відсутність правової підстави, безпекова необхідність не усуває

вимоги пропорційності, а тимчасовий характер надзвичайних заходів потребує періодичного перегляду.

Демократична стійкість державних інституцій проявляється у здатності виконувати безпекові функції без остаточної втрати людиноцентричної орієнтації [118]. Відтак інституційна сила воєнного часу повинна включати не тільки оперативність, але й процедури контролю, механізми відповідальності та здатність повернутися до звичайного правового режиму після зникнення надзвичайних обставин. Саме такий підхід дозволяє уникнути закріплення виняткових моделей управління як постійних [125, с. 215].

Для України актуальним є також інституційний вимір післявоєнного відновлення. Масштабні завдання відбудови, компенсації шкоди, соціальної підтримки, реінтеграції, відновлення інфраструктури та забезпечення прав осіб, постраждалих від війни, потребуватимуть значної адміністративної спроможності. Водночас концентрація великих ресурсів та необхідність швидкого прийняття рішень створюватимуть ризики нерівності, непрозорості, корупції та процедурного спрощення. Права людини повинні тому бути інтегровані у дизайн інституцій відновлення від самого початку [133, с. 205].

Інституційна система післявоєнного відновлення має бути побудована таким чином, щоб особа могла зрозуміти критерії отримання допомоги або компенсації, подати необхідні документи, бути вислуханою, отримати мотивоване рішення та оскаржити його. Саме такі, на перший погляд процедурні, елементи визначатимуть, чи буде відновлення сприйматися як справедливе. Тому права людини виконуватимуть не лише обмежувальну, але й конструктивну функцію у формуванні нових інституцій.

Європейська інтеграція України також безпосередньо пов’язана з інституційним розвитком. Наближення законодавства саме по собі є недостатнім, якщо органи, які повинні реалізовувати нові правові стандарти, не мають необхідної професійної, організаційної та процедурної спроможності. Інституційна європеїзація тому має передбачати не механічне відтворення організаційних моделей, а засвоєння принципів незалежності, підзвітності,

правової визначеності, недискримінації, прозорості та ефективного захисту [132, с. 2-6]. Лише за такої умови нормативна адаптація набуває практичного значення.

У цьому контексті важливо уникати формального інституційного запозичення. Створення органу, схожого за назвою або структурою на відповідний орган іншої держави, не гарантує однакового функціонального результату. Інституція функціонує всередині конкретного правового, політичного та культурного середовища. Саме тому при реформуванні необхідно оцінювати не тільки організаційну форму, але й систему добору кадрів, рівень незалежності, процедури прийняття рішень, механізми контролю, фінансування та професійну культуру [16, с. 208-219].

Особливого значення для людиноцентричної держави набуває інституційна координація. Реалізація конкретного права часто залежить від діяльності декількох органів. Якщо їх компетенції формально визначені, але механізм взаємодії відсутній, особа може опинитися між інституціями, кожна з яких заперечує власну відповідальність за кінцевий результат. Саме тому сучасна правозахисна модель потребує переходу від вузького відомчого мислення до оцінювання повного правового маршруту людини [38].

Це особливо характерно для складних соціальних прав, захисту дітей, осіб із інвалідністю, ветеранів, внутрішньо переміщених осіб та інших ситуацій, у яких реалізація одного права може залежати від діяльності різних державних і муніципальних структур. Людина не повинна нести негативні наслідки внутрішньої фрагментації державного апарату. З позиції носія права держава виступає єдиною системою публічної відповідальності, навіть якщо всередині неї функції розподілені між різними органами.

Тому одним із напрямів інституційного розвитку має бути орієнтація на життєву правову ситуацію особи, а не лише на адміністративну компетенцію органу. Такий підхід означає, що інституції повинні будувати взаємодію з урахуванням кінцевого правового результату [164, с. 27]. Якщо звернення подано не до того органу, ефективна система повинна, наскільки це допускає закон,

сприяти його належному спрямуванню, а не використовувати складність державної структури як формальну підставу для відмови.

Реалізація прав людини впливає і на розвиток органів місцевого самоврядування. Значна частина повсякденних прав та інтересів реалізується саме на місцевому рівні, де вирішуються питання доступності послуг, місцевої інфраструктури, соціальної підтримки, освіти, громадської участі та місцевого розвитку. Децентралізація у людиноцентричній перспективі має оцінюватися не тільки за обсягом переданих повноважень, але й за тим, чи наближає вона механізм реалізації прав до людини та чи забезпечує достатні гарантії рівності незалежно від території проживання [130, с. 169].

Передача повноважень без відповідних ресурсів може призвести до нерівності у фактичній реалізації прав між різними територіальними громадами. Тому децентралізація потребує балансу між місцевою автономією та загальнодержавним обов’язком забезпечувати мінімальні стандарти прав. Саме права людини встановлюють межу, за якою територіальна різноманітність не може перетворюватися на фундаментальну нерівність правового статусу.

Громадянське суспільство також впливає на інституційний розвиток, хоча формально не належить до державного апарату. Правозахисні організації, професійні асоціації, незалежні експерти, журналісти та інші суб’єкти можуть виявляти системні проблеми, пропонувати зміни та створювати зовнішній запит на інституційну відповідальність [32]. Людиноцентрична держава не повинна сприймати такий контроль як конкуренцію власній легітимності. Навпаки, зовнішня критика є одним із джерел інформації про фактичний стан реалізації прав.

При цьому остаточна відповідальність за виконання правозахисних обов’язків залишається за державою. Громадські організації не можуть замінити незалежний суд, ефективну адміністрацію або належне розслідування. Їх участь посилює інституційний механізм, але не звільняє публічну владу від її основних функцій. Саме це розмежування є важливим для уникнення ситуації, коли держава

фактично перекладає правозахисні завдання на громадянське суспільство [137, с. 180].

Для оцінювання взаємозв'язку прав людини та державних інституцій необхідно також визначити критерії інституційної ефективності. До них доцільно віднести юридичну визначеність компетенції, доступність, незалежність у тих сферах, де вона функціонально необхідна, професійну спроможність, прозорість, процедурну справедливість, мотивованість рішень, підзвітність, здатність до виконання власних рішень або забезпечення їх виконання, наявність ефективного контролю та спроможність виправляти системні дефекти. Сукупність зазначених критеріїв дозволяє перейти від формальної оцінки інституції до її функціонального аналізу [149, с. 254].

На нашу думку, у межах цього підпункту доцільно сформулювати категорію праволюдинної інституційної спроможності. Під нею пропонується розуміти здатність державної інституції в межах визначеної компетенції системно забезпечувати реалізацію, захист або відновлення прав людини через юридично визначені, доступні, справедливі та підконтрольні процедури, поєднуючи ефективність виконання публічної функції з належним самообмеженням, підзвітністю та здатністю до корекції власної практики [92, с. 7-11].

Запропонована категорія відрізняється від сформульованої у першому розділі праволюдинної спроможності держави за рівнем аналізу. Праволюдинна спроможність держави характеризує систему державної організації загалом, тоді як праволюдинна інституційна спроможність дозволяє оцінити конкретну інституцію або групу функціонально пов'язаних інституцій [158, с. 247-253]. Таке розмежування дає можливість встановити ситуацію, за якої загальний нормативний курс держави є людиноцентричним, але окремі інституції залишаються слабкими, закритими або недостатньо адаптованими до відповідних стандартів.

Праволюдинна інституційна спроможність не є сталою величиною. Вона може змінюватися під впливом реформ, кадрових рішень, технологічного розвитку, зміни законодавства, криз, війни та практики судового контролю. Саме

тому її необхідно оцінювати динамічно. Інституція, яка відповідала суспільним потребам на певному етапі, може втратити ефективність через зміну характеру правових відносин або появу нових ризиків [120, с. 76].

Звідси випливає ще одна важлива закономірність: реалізація прав людини не є завершальним етапом після створення належної державної інституції, а постійно генерує вимоги до її подальшого розвитку. Нові технології створюють нові ризики приватності, соціальні трансформації актуалізують проблеми рівності, війна змінює безпековий контекст, а розвиток судової практики уточнює стандарти допустимого державного втручання. Отже, правозахисна інституція не може бути остаточно «завершеною», оскільки її функціональна адекватність залежить від мінливого середовища.

Це дозволяє визначити взаємозв'язок прав людини та державних інституцій як циклічний. Права формують вимоги до інституційної організації; інституції забезпечують практичну реалізацію прав; у процесі їх застосування виявляються нові проблеми та дефекти; судовий, громадський, парламентський або міжнародний контроль фіксує відповідні недоліки; отримана інформація стає підставою для нормативної, процедурної або організаційної зміни [64]. Після цього оновлена інституція знову проходить перевірку практикою реалізації прав. Саме така циклічна модель значно точніше відображає реальну динаміку демократичної правової держави, ніж уявлення про одноразове інституційне реформування.

У цьому сенсі одним із найбільш важливих критеріїв зрілості демократичної держави є не відсутність інституційних помилок, що практично неможливо, а існування ефективних механізмів їх виявлення та виправлення. Інституція, яка ніколи не визнає порушень, не обов'язково є більш досконалою за ту, що регулярно аналізує скарги та змінює практику. Навпаки, повна відсутність визнаних проблем може свідчити про слабкість механізмів контролю. Людиноцентрична державність потребує інституційної культури, у якій юридична корекція сприймається як нормальний спосіб розвитку [88, с. 57-60].

Саме тому реалізація прав людини виступає своєрідним інституційним тестом державності. Вона показує реальну якість законодавства, професійність

адміністрації, незалежність суду, дієвість контролю, доступність процедур та готовність держави виконувати юридично несприятливі для себе рішення. Формальна організація влади може виглядати демократичною, однак саме конкретні правові ситуації демонструють, чи функціонують відповідні інституції відповідно до заявлених принципів [138, с. 537].

Водночас необхідно уникати протилежного спрощення, за якого кожне індивідуальне порушення автоматично розглядається як доказ повної інституційної неспроможності. Будь-яка складна державна система може допускати помилки. Методологічно важливо оцінювати характер проблеми, її повторюваність, наявність ефективного засобу захисту, реакцію інституції та здатність запобігти повторенню. Саме системність, а не сам факт окремої помилки, має визначальне значення для оцінки інституційної якості.

Реалізація прав людини впливає також на легітимність державних інституцій. Довіра до органу формується не лише через політичні заяви або інформаційні кампанії, а переважно через практичний досвід взаємодії. Людина, яка отримала зрозуміле, своєчасне і мотивоване рішення, навіть якщо воно не повністю відповідає її очікуванням, може сприймати інституцію як більш справедливу, ніж у випадку формально сприятливого, але непрозорого або випадкового результату [182, с. 47-52]. Саме процедура має самостійний легітимаційний потенціал.

З іншого боку, довіра не повинна бути самоціллю, заради якої інституція приховує проблеми. У правовій державі довіра повинна бути наслідком перевірюваної надійності, а не замінювати контроль. Відкрите визнання недоліків, оприлюднення результатів перевірки та демонстрація конкретних змін можуть у довгостроковій перспективі зміцнювати інституційну легітимність більше, ніж формальне заперечення проблем [43, с. 81-85].

У підсумку розвиток державних інституцій у демократичній правовій державі необхідно розглядати через їх здатність поєднувати ефективність, правову обмеженість, підзвітність та орієнтацію на реальний правовий результат для людини. Права людини виступають водночас метою, критерієм і фактором

інституційної трансформації. Вони вимагають створення відповідних органів і процедур, визначають межі їх компетенції, зумовлюють розвиток незалежного контролю та створюють механізми, через які інституція отримує інформацію про власні дефекти [34].

Отже, взаємозв'язок реалізації прав людини і розвитку державних інституцій має двосторонній та динамічний характер. Реальність фундаментальних прав залежить від спроможності інституцій, однак сама потреба забезпечувати відповідні права постійно трансформує державний апарат, підвищує вимоги до професійності, доступності, процедурної справедливості, мотивованості, підзвітності та здатності до самокорекції. У цьому сенсі права людини необхідно розглядати не як зовнішнє обмеження інституційного розвитку, а як один із його центральних критеріїв і рушійних чинників. Демократична правова держава розвивається саме тоді, коли її інституції здатні не лише здійснювати владні повноваження, але й постійно адаптувати власну діяльність до вимог людської гідності, свободи, рівності, верховенства права та ефективного захисту.

3.2. Проблеми забезпечення прав людини у трансформаційних умовах

Забезпечення прав людини набуває особливої складності у трансформаційних умовах, коли правова система, державні інституції та суспільні відносини одночасно зазнають суттєвих змін, а усталені механізми правового регулювання нерідко виявляються недостатньо адаптованими до нових ризиків. Трансформація може бути пов'язана з політичними реформами, зміною моделі публічного управління, збройним конфліктом, технологічним розвитком, економічною нестабільністю, демографічними процесами, європейською інтеграцією або післякризовим відновленням. У кожному із зазначених випадків виникає напруження між необхідністю швидкого реагування держави та потребою збереження фундаментальних правових гарантій. Тому проблема полягає не лише у тому, чи спроможна держава забезпечувати права у стабільному середовищі, а й

у тому, чи здатна вона зберігати їх системоутворювальне значення у періоди прискорених змін. Саме трансформаційні умови найбільш виразно демонструють фактичну міцність праволюдинної орієнтації держави, оскільки у ситуації дефіциту ресурсів, загроз безпеці, інституційної перебудови або технологічної невизначеності виникає особливо високий ризик підпорядкування прав людини короткостроковій політичній чи адміністративній доцільності.

Трансформаційність доцільно розуміти не просто як зміну окремих правових норм або державних інституцій, а як стан правової системи, у межах якого відбувається одночасне переосмислення цілей державного розвитку, способів здійснення публічної влади, структури правового регулювання та характеру взаємодії держави із суспільством. Саме тому у трансформаційних умовах порушується звичний баланс між стабільністю і динамічністю права. Надмірна нормативна стабільність може перешкоджати необхідним реформам, тоді як надмірна мінливість законодавства створює загрозу правовій визначеності. Держава повинна бути здатною змінювати правове регулювання достатньо швидко для реагування на нові виклики, але водночас забезпечувати передбачуваність правового становища особи [27]. У цьому проявляється одна з фундаментальних суперечностей трансформаційного правопорядку: право повинно одночасно забезпечувати стабільність і бути інструментом змін.

Саме тому права людини у трансформаційних умовах набувають значення нормативної межі та критерію допустимості перетворень. Державна реформа не може визнаватися успішною лише тому, що вона забезпечила швидше адміністрування, економію публічних ресурсів або підвищення управлінської ефективності. Необхідно оцінити, яким чином відповідні зміни вплинули на доступ до прав, рівність, приватність, можливість участі, судовий захист та правову визначеність [1, с. 10]. Технологічно ефективна система може одночасно створити цифрову дискримінацію; адміністративне спрощення здатне зменшити процедурні гарантії; централізація повноважень може забезпечити оперативність, але послабити підзвітність. Права людини в таких умовах виконують функцію

нормативної перевірки трансформації та дозволяють відрізнити модернізацію держави від простого посилення її управлінських можливостей [89, с. 916].

Однією з найбільш істотних проблем є прискорення правотворчості. Трансформаційний період об'єктивно потребує значної кількості нормативних змін, особливо коли держава одночасно адаптує законодавство до нових соціальних умов, міжнародних стандартів та інституційних реформ. Проте висока швидкість правотворчого процесу може негативно впливати на якість нормативного регулювання. Недостатній час для експертного аналізу, громадського обговорення, оцінювання впливу на права людини та перевірки системної узгодженості підвищує ризик колізій, правової невизначеності та непрогнозованих наслідків. За таких умов особливо важливо уникати уявлення, що сама швидкість законодавчої реакції є показником ефективності держави. Людиноцентрична правова система повинна зберігати мінімально необхідний рівень процедурної раціональності навіть тоді, коли суспільна ситуація вимагає оперативності [48, с. 44-45].

Проблема нормативної нестабільності має безпосередній правозахисний вимір. Особа повинна мати можливість передбачати юридичні наслідки власної поведінки та розуміти зміст прав і обов'язків. Якщо правила змінюються надто часто, складно формувати стійкі правові очікування, а доступ до права фактично зменшується. Особливо небезпечною є ситуація, коли нормативна мінливість поєднується із суперечливістю підзаконного регулювання та неоднаковою адміністративною практикою [163, с. 615]. Тому трансформаційна держава повинна забезпечувати не тільки змістовну правильність реформ, але й їх правову передбачуваність.

Не менш складною є проблема інституційної незавершеності реформ. Зміна законодавства часто відбувається швидше, ніж адаптація державних органів, кадрової системи, процедур та професійної культури. У результаті нові правові стандарти можуть існувати формально, але реалізовуватися через інституції, які продовжують функціонувати відповідно до попередніх моделей. Саме такий розрив між нормативною трансформацією та інституційною спроможністю є

одним із найбільш серйозних ризиків забезпечення прав людини. Право може проголосити нову процедуру, але працівники не будуть підготовлені до її застосування; закон може надати особі нові гарантії, але інституція не матиме ресурсів для їх реалізації; нормативне регулювання може бути формально приведене у відповідність до міжнародних стандартів, тоді як фактична адміністративна практика залишатиметься незмінною [70, с. 25-26].

Саме тому трансформація у сфері прав людини повинна бути не лише нормативною, але й інституційною. Необхідно забезпечувати синхронність зміни законодавства, організаційної структури, процедур, кадрової підготовки, фінансового забезпечення та механізмів контролю [89, с. 918-920]. В іншому випадку виникає феномен формальної модернізації, за якого правова система зовні відповідає сучасним стандартам, але не здатна забезпечити їх реальне функціонування. Така ситуація особливо небезпечна, оскільки може створювати ілюзію завершеності реформи та знижувати готовність держави визнавати необхідність подальших змін.

Другою фундаментальною проблемою є забезпечення прав людини в умовах підвищених безпекових ризиків. Демократична правова держава має обов’язок захищати життя, територіальну цілісність, конституційний порядок та безпеку населення, а тому в надзвичайних умовах певне розширення державних повноважень або тимчасове обмеження окремих прав може бути об’єктивно необхідним. Проблема виникає тоді, коли виняткова логіка поступово стає звичайним способом функціонування держави. Надзвичайний режим за своєю природою передбачає відступ від звичайного порядку, а тому повинен залишатися юридично обмеженим, часово визначеним і підконтрольним [10, с. 70].

Права людини у такій ситуації не повинні сприйматися як абсолютна перешкода для безпекових заходів, проте й безпека не може перетворюватися на універсальне виправдання необмеженої державної дискреції. Правова держава повинна щоразу встановлювати належну правову підставу втручання, його зв’язок із реальною загрозою, необхідність, пропорційність та наявність процедур контролю [82, с. 195-196]. Важливо також перевіряти, чи зберігається потреба у

конкретному обмеженні після зміни обставин. Саме здатність держави припиняти винятковий захід тоді, коли він більше не є необхідним, є показником її правової зрілості.

Для України зазначена проблема має безпосереднє значення у зв'язку зі збройною агресією Російської Федерації та тривалим функціонуванням держави у режимі воєнного стану. Воєнні обставини об'єктивно створюють значно складніше середовище для забезпечення прав людини, оскільки держава одночасно повинна здійснювати оборону, підтримувати функціонування інституцій, реагувати на наслідки бойових дій, забезпечувати соціальний захист та реалізовувати міжнародні зобов'язання [75, с. 27-31]. Це потребує значної концентрації управлінських ресурсів та швидкості прийняття рішень. Водночас саме воєнний період формує практики, які можуть впливати на характер державності після завершення надзвичайних обставин. Тому одним із завдань правової політики має бути недопущення неконтрольованого перенесення виняткових механізмів у звичайне правове середовище.

Особливої уваги потребує проблема тимчасовості обмежень. Якщо надзвичайний захід не містить зрозумілого механізму перегляду або припинення, виникає ризик його інституційного закріплення. Державні органи природно адаптуються до нових повноважень, створюють відповідні організаційні практики та можуть втрачати стимули до повернення у вужчі межі компетенції. Саме тому людиноцентрична модель потребує періодичного перегляду необхідності обмежень, парламентського та судового контролю, а також нормативного механізму повернення до звичайного режиму [178].

Водночас трансформаційні умови воєнного часу породжують не лише проблеми обмеження прав, але й нові позитивні обов'язки держави. Значна кількість осіб потребує особливих механізмів захисту внаслідок переміщення, втрати житла, майна, документів, роботи, доступу до соціальної або медичної інфраструктури. Виникають специфічні питання щодо ветеранів, військовослужбовців, членів їхніх сімей, осіб, які перебували на тимчасово окупованих територіях, дітей, постраждалих від війни, людей із інвалідністю та

інших категорій. У таких умовах права людини вимагають від держави не лише утримуватися від неправомірного втручання, а й активно перебудовувати інституційні механізми відповідно до нової структури правових потреб [56, с. 236].

Саме тут особливо помітною стає проблема нерівності трансформаційного впливу. Одна й та сама криза або реформа не однаково впливає на всіх членів суспільства. Особи з достатніми фінансовими, цифровими, освітніми та соціальними ресурсами значно легше адаптуються до нових процедур. Натомість люди у вразливому становищі можуть втрачати фактичний доступ до права навіть тоді, коли формально воно залишається незмінним [129, с. 416]. Трансформаційна політика повинна тому оцінювати не лише середній результат, але й розподіл позитивних і негативних наслідків між різними групами.

У цьому контексті формальна рівність може виявитися недостатньою. Якщо нова процедура однакова для всіх, але об’єктивно недоступна певним категоріям осіб, держава повинна оцінювати необхідність додаткових механізмів підтримки або альтернативних способів реалізації права. Саме тому трансформація потребує поєднання універсальності прав із чутливістю до фактичних бар’єрів. Диференційований підхід у такому випадку не суперечить рівності, якщо спрямований на усунення реальної нерівності доступу [18, с. 197-199].

Одним із найбільш масштабних сучасних трансформаційних процесів є цифровізація держави. Переведення адміністративних послуг, документообігу, реєстрів та комунікації з органами влади у цифрову форму здатне суттєво підвищувати доступність і швидкість реалізації прав. Водночас цифровізація створює якісно новий комплекс ризиків. Людина може фактично залежати від коректності даних у реєстрі, роботи інформаційної системи або алгоритмічного рішення, не маючи достатніх можливостей зрозуміти причину негативного результату. Помилка, яка у традиційній адміністративній системі стосувалася однієї справи, у цифровій системі може автоматично відтворюватися щодо великої кількості осіб [165, с. 434].

Проблема цифрового виключення також має безпосередній правозахисний характер. Запровадження електронного каналу не повинно автоматично означати

припинення інших способів взаємодії з державою, якщо частина населення об’єктивно не має достатнього доступу до цифрових технологій або необхідного рівня цифрових навичок [10, с. 65-69]. Людиноцентрична цифровізація повинна скорочувати, а не створювати нові бар’єри. Тому її ефективність має оцінюватися не лише за кількістю послуг, доступних онлайн, але й за реальною можливістю різних категорій населення ними скористатися.

Ще складнішою є проблема алгоритмічного прийняття юридично значущих рішень. Автоматизована система може обробляти великий обсяг інформації значно швидше за посадову особу, однак питання правової відповідальності, прозорості критеріїв та можливості виправлення помилки залишаються принциповими. Якщо алгоритм впливає на доступ до соціальної виплати, адміністративної послуги, оцінювання ризику або інше правове становище, особа повинна мати можливість отримати зрозуміле пояснення та ефективно оскаржити результат. Неможливість пояснити логіку рішення створює нову форму непрозорої влади, навіть якщо формально рішення ухвалюється інформаційною системою, а не конкретною посадовою особою [50].

У цьому аспекті особливого значення набуває право на приватність та захист персональних даних. Цифрова держава акумулює значні масиви інформації про особу та здатна поєднувати дані з різних реєстрів. Це підвищує адміністративну ефективність, але одночасно збільшує наслідки неправомірного доступу, витоку або використання інформації не за первісною метою. Трансформаційне правове регулювання повинно тому розвивати не лише технологічну інфраструктуру, але й принципи мінімізації даних, цільового використання, безпеки, контролю доступу та юридичної відповідальності [11, с. 269-275].

Поява штучного інтелекту ще більше загострює проблему співвідношення технологічної ефективності та прав людини. Використання таких систем може сприяти аналізу інформації, автоматизації рутинних процесів та підвищенню якості державних сервісів, однак не повинно створювати зону юридичної безвідповідальності [124, с. 199-211]. Людиноцентричний підхід вимагає зберігати можливість встановити суб’єкта, відповідального за юридично значуще рішення,

оцінити дискримінаційні ризики та забезпечити людський перегляд у ситуаціях, де автоматизований результат суттєво впливає на фундаментальні права.

Інформаційна трансформація створює ще одну ґрупу проблем, пов’язаних із свободою вираження, інформаційною безпекою та протидією дезінформації. Демократична держава повинна захищати інформаційний простір від реальних загроз, особливо в умовах зовнішньої агресії та інформаційних операцій, проте такі заходи не повинні необґрунтовано звужувати свободу слова та політичний плюралізм. Складність полягає у тому, що межа між захистом інформаційної безпеки та надмірним державним контролем може бути рухомою. Саме тому правове регулювання повинно бути достатньо визначеним, а обмеження мають ґрунтуватися на конкретних ризиках, а не на абстрактному прагненні захистити суспільство від небажаного змісту [2, с. 377-378].

Соціальні мережі та цифрові платформи ускладнюють традиційне розуміння відповідальності за забезпечення прав. Значна частина публічної комунікації відбувається у приватних цифрових середовищах, рішення яких щодо видалення контенту, блокування користувачів або алгоритмічного поширення інформації можуть суттєво впливати на свободу вираження та доступ до інформації. Це означає, що сучасна держава повинна розробляти механізми захисту прав не лише від власного прямого втручання, але й від непропорційного впливу потужних приватних суб’єктів. Водночас регулювання таких суб’єктів саме повинно залишатися сумісним із фундаментальними свободами [183].

Наступним трансформаційним викликом є європейська інтеграція. Для України вона має не лише зовнішньополітичний або економічний характер, але й безпосередньо впливає на правову систему, структуру державних інституцій та стандарти забезпечення прав людини. Наближення до європейського правового простору передбачає значний обсяг нормативної адаптації, посилення інституційної спроможності, гарантій верховенства права, незалежності правосуддя, недискримінації та належного врядування [148, с. 89]. Водночас прискорена адаптація створює ризик формального перенесення нормативних конструкцій без достатнього їх укорінення у правозастосовній практиці.

Саме тому європейська інтеграція повинна оцінюватися не за кількістю імплементованих актів або створених інституцій. Її людиноцентричний результат проявляється у тому, чи змінюється фактична взаємодія людини із державою, чи підвищується якість судового захисту, чи зменшується дискримінація, чи стають адміністративні процедури більш передбачуваними та чи зміцнюється підзвітність влади. У сучасних європейських підходах до підтримки України відновлення, стійкість, права людини, верховенство права та демократичні інституції розглядаються як взаємопов'язані напрями, а не як послідовні етапи, де правозахисні питання можуть бути відкладені до завершення безпекової або економічної трансформації [164, с. 35].

Трансформаційний процес створює також небезпеку інституційного формалізму. Держава може створити орган, змінити його назву, затвердити нову стратегію або запровадити нову процедуру, але це не гарантує реальної зміни способу функціонування. Саме тому важливо оцінювати не лише нормативну конструкцію, а й практичні результати. Якщо після реформи людина стикається з тими самими бар'єрами, що й раніше, реформування не досягло людиноцентричного результату незалежно від його формального масштабу [137, с. 47-51].

Окремою проблемою трансформаційних умов є дефіцит інституційної пам'яті. Часті структурні зміни, реорганізація органів, значна кадрова ротація або переміщення функцій між різними інституціями можуть призводити до втрати накопичених професійних знань та відповідальності. У сфері прав людини це особливо небезпечно, оскільки ефективне вирішення складних проблем часто потребує тривалого аналізу судової практики, повторюваних скарг і причин системних порушень [47, с. 24]. Якщо кожна реорганізація фактично починає відповідний процес заново, держава втрачає здатність до послідовного правозахисного навчання.

Тому трансформація повинна передбачати збереження інституційної пам'яті незалежно від зміни організаційної форми. Передача функції має супроводжуватися передачею даних, практик, методичних матеріалів,

відповідальності за невиконані завдання та інформації про системні проблеми. Інакше організаційне оновлення може парадоксально послабити правозахисну спроможність держави [177].

Ще одним викликом є кадрова нестабільність. У трансформаційний період держава потребує нових компетентностей, однак одночасно може втрачати досвідчених фахівців через структурні зміни, міграційні процеси, воєнні обставини або конкуренцію з приватним сектором. Правозахисна якість інституції безпосередньо залежить від професійності осіб, які реалізують її повноваження. Тому кадрова політика повинна поєднувати оновлення з наступністю, доброчесність із професійною компетентністю, а реформування з накопиченням інституційного досвіду [62, с. 96-97].

Особливе значення має проблема доступу до правосуддя у трансформаційних умовах. Війна, переміщення населення, руйнування інфраструктури, зміна територіальної підсудності та економічні труднощі можуть фактично ускладнювати звернення до суду. Водночас саме у періоди нестабільності кількість юридичних конфліктів зростає. Це створює подвійне навантаження на судову систему: вона повинна залишатися доступною в умовах об’єктивних обмежень і одночасно розглядати нові категорії спорів.

Доступ до правосуддя тому повинен розглядатися ширше, ніж фізична можливість подати позов. Він включає доступ до правничої допомоги, зрозумілість процедур, можливість участі у процесі, розумні строки, цифрові та недigitalьні канали взаємодії, виконання остаточних рішень [73, с. 139-140]. У трансформаційних умовах будь-яка слабкість одного із цих компонентів може суттєво зменшити фактичну ефективність судового захисту.

Не менш важливою є проблема виконання державою позитивних зобов’язань за умов обмежених ресурсів. Економічна нестабільність або війна об’єктивно змінюють бюджетні можливості держави. Це особливо відчутно у сфері соціальних прав, охорони здоров’я, освіти, житла та підтримки вразливих груп. Обмеженість ресурсів не може ігноруватися правовою наукою, однак вона також

не повинна перетворюватися на універсальне виправдання невиконання будь-якого позитивного обов’язку [120, с. 35].

Проблема полягає у формуванні прозорих і правово обґрунтованих пріоритетів. Держава може бути змушена розподіляти недостатній ресурс, але критерії такого розподілу повинні бути недискримінаційними, зрозумілими та підконтрольними. Особливого значення набуває захист мінімального змісту прав та недопущення ситуації, коли фінансова економія непропорційно перекладається на осіб, які мають найменшу можливість самостійно компенсувати втрату державної підтримки [117, с. 219-221].

Трансформаційний період також створює ризик розширення соціальної нерівності. Економічні, технологічні та інституційні зміни можуть приносити значні переваги одним групам і одночасно створювати нові бар’єри для інших. Саме тому державна політика повинна враховувати правозахисний розподільчий ефект реформ. Це не означає обов’язку забезпечувати однаковий економічний результат для всіх, але передбачає недопущення дискримінаційного виключення та збереження реального доступу до фундаментальних прав.

Окремою проблемою є забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб та інших осіб, які змінили місце проживання внаслідок війни. Переміщення може одночасно зачіпати право на житло, працю, освіту, соціальний захист, медичну допомогу, участь у місцевому житті та доступ до адміністративних послуг [127, с. 37-44]. Саме комплексність таких правових ситуацій демонструє недостатність вузького відомчого підходу. Людина не повинна самостійно компенсувати фрагментацію державної системи, звертаючись до значної кількості неузгоджених інституцій.

У трансформаційних умовах особливого значення набуває принцип безперервності правового статусу. Зміна місця проживання, адміністративної процедури, технічної системи або організаційної моделі держави не повинна необґрунтовано призводити до втрати вже визнаних правових можливостей. Саме держава повинна забезпечувати перехід між старими й новими механізмами таким чином, щоб період реформи не перетворювався на правовий вакуум [60, с. 5-7].

У цьому контексті доцільно сформулювати принцип праволюдинної безперервності трансформації. Його зміст полягає у тому, що зміна нормативної, інституційної або технологічної моделі державної діяльності повинна здійснюватися із забезпеченням максимально можливого збереження доступності фундаментальних прав, чинних гарантій та ефективних засобів захисту протягом усього перехідного періоду [79, с. 46-54]. Людина не повинна втрачати реальну можливість користуватися правом лише тому, що держава перебудовує власний механізм його забезпечення.

Зазначений принцип не означає абсолютної незмінності правових механізмів. Навпаки, трансформація часто необхідна саме тому, що попередня модель виявилася недостатньо ефективною. Йдеться про обов'язок держави планувати перехід таким чином, щоб уникати невиправданого нормативного чи інституційного розриву. Якщо старий механізм припиняє діяти раніше, ніж новий стає реально доступним, виникає тимчасове зниження рівня захисту, яке може мати істотні наслідки для конкретних людей [5, с. 5-8].

Особливе місце серед трансформаційних викликів належить післявоєнному відновленню. Відбудова держави не повинна розглядатися лише як відновлення фізичної інфраструктури або економічного потенціалу. Вона одночасно створює можливість переосмислити інституційні механізми, процедури публічного управління та систему соціальної підтримки. Рада Європи у своїх програмах для України прямо поєднує стійкість, відновлення та реконструкцію із забезпеченням прав людини, верховенством права і демократичними стандартами, що підтверджує необхідність інтегрувати правозахисний вимір у саму модель відновлення, а не додавати його після завершення економічних реформ [23, с. 324].

Відновлення створює особливо високий ризик конкуренції між швидкістю та процедурною справедливістю. Масштаб руйнувань і потреба у швидких рішеннях можуть стимулювати спрощення процедур, концентрацію повноважень або обмеження контролю. Водночас саме масштабний розподіл ресурсів та прийняття рішень щодо компенсації, житла, землі, інфраструктури і соціальної підтримки потребуватиме особливо високого рівня прозорості, рівності та

підзвітності. Швидкість відновлення не може досягатися ціною формування нових системних порушень [136, с. 365-375].

Важливим має бути і потерпілоцентричний підхід до відновлення. Люди, які зазнали наслідків війни, не повинні сприйматися виключно як пасивні одержувачі державної допомоги. Їхня участь у розробленні компенсаційних, реабілітаційних та відновлювальних механізмів дозволяє краще враховувати фактичні правові потреби та зменшує ризик того, що державна програма буде організаційно зручною, але недостатньо доступною для адресатів [114, с. 266-270]. Сучасні підходи Ради Європи також пов’язують справедливе та стале відновлення України з правами людини, відповідальністю і засобами правового захисту осіб, які постраждали від війни.

Трансформаційні процеси можуть загострювати і проблему суспільної довіри. Громадяни оцінюють реформи переважно через конкретний досвід взаємодії з державою. Якщо зміни постійно супроводжуються новими правилами, невизначеністю, необхідністю повторно подавати документи або складністю встановити відповідальний орган, трансформація може породжувати втому та правовий скептицизм [8, с. 16-17]. Тому одним із завдань держави є не тільки здійснення реформ, але й забезпечення їх зрозумілості.

Правова комунікація у трансформаційний період набуває самостійного значення. Громадянин повинен знати, чому змінюється певний механізм, коли набирають чинності нові правила, яким чином вони впливають на вже існуючі права та куди звертатися у разі виникнення проблеми. Непрозорість реформ знижує навіть об’єктивно позитивний правовий ефект, оскільки створює інформаційні бар’єри [53].

Особливої складності набуває проблема балансу між швидкістю інституційної трансформації та правовою культурою. Нормативні зміни можуть бути прийняті протягом короткого строку, тоді як професійні установки, управлінські практики та суспільне сприйняття змінюються значно повільніше. Саме тому правова трансформація має різні часові рівні. Законодавець здатний змінити формальну норму майже миттєво, але для зміни способу

правозастосування потрібні навчання, формування нової судової практики, організаційна адаптація та накопичення нового професійного досвіду.

Якщо ця різниця у швидкості не враховується, виникає трансформаційний розрив між новим правом і старою практикою. Такий розрив може бути особливо небезпечним у сфері прав людини, оскільки створює ситуацію, коли особа формально отримує нове право або гарантію, але державний апарат ще не здатний забезпечити її реалізацію. Відповідно, планування реформ повинно включати не лише дату набрання чинності нормативним актом, а й реалістичну оцінку готовності інституцій [141, с. 42].

Необхідно враховувати і ризик реформаторського максималізму. Трансформаційне суспільство може очікувати швидкого вирішення глибоких системних проблем через одну законодавчу або інституційну реформу. Проте забезпечення прав людини залежить від взаємодії великої кількості елементів, тому локальна зміна рідко забезпечує миттєвий системний результат. Надмірні очікування можуть швидко змінюватися розчаруванням і недовірою. Саме тому важливо формувати реалістичну модель поступового, але вимірюваного правового розвитку.

Водночас поступовість не повинна використовуватися як виправдання бездіяльності. Якщо держава роками посилається на складність трансформації, не усуваючи очевидних системних порушень, перехідний характер поступово стає постійним станом. Саме права людини дозволяють встановити мінімальні межі допустимої поступовості [80, с. 214]. Існують гарантії, забезпечення яких не може безкінечно відкладатися з посиланням на майбутню реформу.

У цьому контексті важливим є поняття незворотності правозахисного поступу. Трансформація не повинна призводити до необґрунтованого демонтажу вже досягнутого рівня юридичних гарантій. Це не означає, що жоден механізм не може бути змінений або що рівень правового регулювання завжди має лише розширюватися. Проте державна реформа, яка істотно знижує ефективність захисту прав, потребує особливо вагомого обґрунтування та не може виправдовуватися лише адміністративною зручністю [4, с. 12-14].

Проблема незворотності особливо актуальна у ситуаціях політичної поляризації. Демократична зміна влади передбачає можливість зміни політичного курсу, однак фундаментальні правові гарантії не повинні залежати від ситуативної більшості. Незалежність суду, недискримінація, свобода вираження, справедлива процедура та ефективний засіб юридичного захисту мають стабілізуюче значення і забезпечують правову наступність держави незалежно від політичного циклу.

Трансформаційні умови також створюють ризики для громадянського суспільства. У кризових ситуаціях держава може бути схильна звужувати простір критики або участі, пояснюючи це необхідністю єдності та оперативного управління [104, с. 1288-1298]. Водночас незалежні правозахисні організації, журналісти, професійні спільноти та громадські ініціативи мають особливу цінність саме у періоди трансформації, оскільки допомагають виявляти побічні наслідки реформ та групи, чиї інтереси недостатньо представлені.

Суспільна участь не повинна блокувати необхідні рішення, але має забезпечувати інформаційний зворотний зв’язок. Держава, яка реформується без реального діалогу із суспільством, ризикує створювати юридично складні та соціально неприйнятні механізми. Саме тому участь є не лише демократичною цінністю, але й інструментом підвищення якості трансформації [155, с. 367].

Не менш важливою є проблема інформаційної асиметрії між державою та особою. Під час масштабних реформ публічна влада володіє значно більшим обсягом інформації про мету, строки та наслідки змін, тоді як громадянин бачить лише конкретну зміну власного правового становища. Якщо держава не пояснює реформу, виникає нерівність не лише інформаційна, але й фактична правова, оскільки особа не здатна повноцінно планувати свою поведінку.

Тому доступ до зрозумілої правової інформації має розглядатися як обов’язковий компонент трансформаційного управління. Оприлюднення складного нормативного тексту формально забезпечує доступ до права, але не завжди достатнє для його реального розуміння [128, с. 268-276]. Особливо це стосується процедур, які безпосередньо впливають на значну кількість громадян.

У сучасних умовах трансформація держави тісно пов’язана із переосмисленням самої моделі її ефективності. Тривалий час ефективність могла оцінюватися переважно через швидкість рішень, економію ресурсів та виконання адміністративних показників. Людиноцентричний підхід вимагає доповнювати ці критерії якістю правового результату. Швидке рішення не є ефективним, якщо воно систематично скасовується судом; дешевша процедура не є ефективнішою, якщо значна частина населення втрачає до неї доступ; автоматизований механізм не є кращим, якщо його помилки неможливо належно виправити [65].

Таким чином, у трансформаційному середовищі виникає потреба у правозахисному переосмисленні державної ефективності. Ефективність повинна визначатися як здатність досягати легітимної публічної мети без невиправданого зниження рівня правових гарантій та з наявністю дієвого механізму виправлення негативних наслідків. Саме таке розуміння дозволяє подолати хибне протиставлення прав людини та ефективності держави.

На нашу думку, для узагальнення зазначених процесів доцільно використати категорію праволюдинної стійкості держави у трансформаційних умовах. Під нею слід розуміти здатність державної правової та інституційної системи зберігати фундаментальну орієнтацію на людську гідність, свободу, рівність, правову визначеність та ефективний захист під час кризових, реформаторських, технологічних та інших масштабних змін, одночасно адаптуючи способи реалізації прав до нових суспільних умов [161, с. 74].

Запропонована категорія дозволяє відрізнити стійкість від простого збереження незмінності. Держава може залишатися організаційно стабільною, але бути нездатною адаптуватися до нових правових потреб. Такий стан не є праволюдинною стійкістю. Справжня стійкість поєднує збереження фундаментальних правових принципів зі здатністю змінювати конкретні механізми їх реалізації. Отже, незмінними повинні залишатися базові орієнтири, тоді як інструменти можуть і повинні адаптуватися.

Праволюдинна стійкість також не означає, що держава за будь-яких умов здатна забезпечувати всі права в абсолютно однаковому обсязі. Об’єктивні кризові

обставини можуть вимагати тимчасового коригування механізмів або допустимих обмежень [123, с. 53]. Принципове значення має те, чи зберігається юридична логіка таких рішень, чи існують межі, контроль та можливість повернення до звичайного режиму. Саме тому стійкість проявляється не у відсутності змін, а у збереженні правових критеріїв під час змін.

До основних критеріїв праволюдинної стійкості держави у трансформаційних умовах доцільно віднести збереження верховенства права; безперервність основних механізмів правового захисту; доступність суду та адміністративних процедур; юридичну визначеність виняткових заходів; пропорційність обмежень; інституційну спроможність адаптуватися до нових правових потреб; захист вразливих груп; збереження громадського контролю; здатність виправляти системні помилки та недопущення необґрунтованого закріплення тимчасових обмежень [21]. Сукупність цих критеріїв дозволяє оцінювати не лише здатність держави пережити кризу або реформу, але й те, якою вона виходить із трансформаційного періоду.

Ця категорія безпосередньо пов’язана із праволюдинною спроможністю держави, запропонованою у першому розділі, але не дублює її. Праволюдинна спроможність характеризує загальну здатність держави забезпечувати реальність фундаментальних прав, тоді як праволюдинна стійкість відображає збереження та адаптацію цієї здатності в умовах істотної зміни зовнішнього або внутрішнього середовища. Таким чином, стійкість є динамічною характеристикою спроможності [160, с. 449].

Праволюдинна стійкість пов’язана також із праволюдинною інституційною спроможністю, проаналізованою у попередньому підпункті. Інституції можуть бути ефективними у стабільних умовах, але не витримувати кризового навантаження. Саме трансформаційне середовище дозволяє встановити, наскільки їхні процедури, кадри, інформаційні системи та механізми контролю здатні адаптуватися без втрати правозахисної якості. Тому стійка інституція повинна бути одночасно адаптивною та юридично обмеженою.

Важливим показником праволюдинної стійкості є здатність держави не лише реагувати на поточну кризу, але й передбачати наслідки прийнятих рішень для майбутньої моделі державності. Тимчасово ефективне рішення може створити довгостроковий інституційний ризик, якщо формує практику надмірної концентрації повноважень або послаблення контролю [70, с. 28]. Саме тому трансформаційна політика повинна містити перспективну оцінку правових наслідків.

Права людини у цьому аспекті виконують функцію нормативної наступності. Політичні, технологічні та інституційні моделі можуть змінюватися, але фундаментальна вимога поваги до людської гідності та юридичної обмеженості влади забезпечує збереження ідентичності правової держави. Без такого ядра трансформація може перетворитися на руйнування правової наступності [61, с. 62-65].

Узагальнюючи проблеми забезпечення прав людини у трансформаційних умовах, необхідно наголосити, що вони мають не лише кількісний, але й якісний характер. Змінюється не просто кількість порушень або складність адміністративних процедур, а сама структура правових ризиків. Технологічний розвиток породжує алгоритмічні та інформаційні ризики; війна змінює співвідношення свободи і безпеки; масштабне переміщення населення створює нові проблеми доступу; європейська інтеграція вимагає швидкої нормативної та інституційної адаптації; відновлення породжує потребу справедливого розподілу ресурсів та ефективних компенсаційних механізмів.

Це означає, що традиційна реактивна модель захисту прав є недостатньою. Держава повинна розвивати здатність прогнозувати правозахисні наслідки трансформації, здійснювати попередню оцінку ризиків, виявляти групи, на які реформа може впливати непропорційно, та створювати механізми швидкого коригування. Саме превентивність стає одним із ключових елементів сучасної правозахисної політики [128, с. 185].

Трансформаційна держава повинна також визнавати можливість власної помилки. У ситуації швидких реформ неможливо передбачити всі наслідки

рішення, а тому механізм його перегляду є не свідченням слабкості, а необхідною характеристикою адаптивної правової системи. Якщо після впровадження реформи виявляється непропорційний вплив на певне право або групу, належним результатом має бути її корекція.

Саме тому адаптивність та юридична стабільність не є взаємовиключними характеристиками. Стабільність фундаментальних правових принципів повинна поєднуватися з гнучкістю інструментів їх реалізації. Правова держава не повинна зберігати неефективний механізм лише заради формальної стабільності, але й не повинна змінювати фундаментальні гарантії заради ситуативної зручності [100, с. 392-407].

Для України така модель має особливе перспективне значення. Держава одночасно вирішує завдання оборони, демократичної стійкості, європейської інтеграції, модернізації публічного управління, цифровізації та підготовки до масштабного відновлення [30]. Сучасні програми співпраці Ради Європи з Україною прямо поєднують зміцнення прав людини, незалежного правосуддя, належного врядування та демократичних інституцій із загальною стійкістю й довгостроковим відновленням держави. Це підтверджує, що права людини не повинні розглядатися як завдання, яке можна відкласти до завершення безпекової або економічної трансформації.

Отже, основною проблемою забезпечення прав людини у трансформаційних умовах є необхідність одночасно зберігати фундаментальні правові гарантії та адаптувати нормативну й інституційну систему до нових суспільних потреб. Ризики виникають унаслідок прискореної правотворчості, інституційної незавершеності реформ, надзвичайних безпекових заходів, цифровізації, нерівності трансформаційного впливу, обмеженості ресурсів, кадрової нестабільності, зміни соціальної структури та складності післявоєнного відновлення. Кожний із цих процесів може як посилити, так і послабити реальність фундаментальних прав залежно від способу його правового оформлення [113, с. 82-83].

У підсумку права людини у трансформаційний період повинні виконувати не пасивну охоронну, а стратегічну спрямовуючу функцію. Вони визначають межі допустимого реформування, критерії інституційної модернізації, вимоги до цифрових технологій, принципи розподілу обмежених ресурсів, характер надзвичайних заходів та орієнтири післявоєнного відновлення. Саме тому демократична правова держава повинна оцінювати успішність трансформації не лише за швидкістю змін або формальним виконанням реформаторських завдань, а за тим, чи зберегла і посилила вона здатність забезпечувати гідність, свободу, рівність, правову визначеність та ефективний захист людини. У цьому полягає сутність праволюдинної стійкості держави: змінюватися настільки, наскільки цього потребують нові суспільні умови, але не втрачати фундаментальних правових орієнтирів, які визначають її демократичну та правову природу.

3.3. Напрями вдосконалення державної політики у сфері прав людини: інтеграція принципів права та культури

Визначення перспективних напрямів удосконалення державної політики у сфері прав людини потребує переходу від фрагментарного реагування на окремі порушення до формування цілісної моделі державного управління, у межах якої права людини інтегруються у визначення стратегічних цілей, правотворчість, організацію публічних інституцій, адміністративні процедури, бюджетне планування, цифрову трансформацію, професійну підготовку посадових осіб та механізми оцінювання результативності державних рішень. Проведений у попередніх підрозділах аналіз показав, що нормативне закріплення прав саме по собі не забезпечує людиноцентричного характеру державності, якщо відповідні стандарти не підтримуються інституційною спроможністю, правовою культурою та стійкими професійними практиками. У зв’язку із цим удосконалення державної політики має здійснюватися одночасно у нормативному та культурному вимірах. Нормативний вимір визначає юридично обов’язкові межі та принципи здійснення

влади, тоді як культурний забезпечує їх внутрішнє сприйняття та відтворення у конкретних рішеннях і поведінці. Розрив між цими рівнями створює одну з основних причин недостатньої ефективності правозахисної політики, оскільки прогресивний нормативний стандарт може нейтралізуватися формалістичним правозастосуванням, адміністративною інерцією, низькою професійною відповідальністю або суспільною толерантністю до вибіркового застосування права. Саме тому перспективна модель державної політики повинна виходити з єдності принципів права, інституційної практики та правової культури [67, с. 993].

Першим напрямом такого вдосконалення має стати остаточний перехід від вузького розуміння політики у сфері прав людини як спеціального напряму діяльності окремих державних органів до інтеграції прав людини у всі основні сфери державної політики. Питання прав людини не виникають виключно у діяльності судів, правоохоронних органів, омбудсмана або спеціалізованих правозахисних структур. Економічна політика може впливати на соціальні права та рівність; цифрова політика безпосередньо стосується приватності, захисту персональних даних, свободи інформації та недискримінації; безпекова політика здатна обмежувати свободу, приватність та інші фундаментальні права; освітня політика визначає доступність освіти та формування правової культури; регіональна політика впливає на фактичну рівність у доступі до публічних послуг [143, с. 503-514]. Отже, права людини мають бути не окремим сектором державної діяльності, а горизонтальним стандартом, який застосовується під час формування будь-якого рішення, здатного істотно вплинути на правове становище особи. Такий підхід дозволяє запобігти ситуації, коли правозахисні цілі формально проголошуються одними державними інституціями, а рішення інших органів створюють нові системні перешкоди для їх реалізації.

Інтеграція прав людини у державну політику передбачає впровадження правозахисного підходу на всіх стадіях політичного циклу. На етапі визначення суспільної проблеми необхідно встановлювати не лише її економічні, адміністративні або політичні характеристики, але й те, які права людини вона зачіпає та які групи населення можуть зазнавати найбільшого впливу. На стадії

розроблення рішення слід порівнювати декілька альтернатив з огляду на інтенсивність можливого втручання у права та наявність менш обтяжливих засобів досягнення легітимної мети [2, с. 377]. Під час прийняття рішення необхідно забезпечувати належне правове обґрунтування, прозорість і можливість участі заінтересованих суб'єктів. На етапі реалізації особливого значення набувають доступність процедури, рівність, передбачуваність та ефективність засобів оскарження. Завершальною стадією має бути оцінювання фактичних наслідків, у тому числі виявлення непрямих або непередбачених негативних ефектів для прав людини. Відповідно, права людини мають супроводжувати державне рішення від моменту формулювання проблеми до перевірки його практичних результатів [167].

Одним із найбільш перспективних інструментів у цьому напрямі є системне оцінювання впливу державних рішень на права людини. Така оцінка повинна відрізнятися від формальної юридичної експертизи, яка переважно відповідає на питання про відповідність проєкту акта чинному законодавству. Правозахисна оцінка має встановлювати, які права можуть бути безпосередньо або опосередковано порушені, якою є інтенсивність втручання, чи існує легітимна мета, чи є обраний засіб необхідним, які альтернативи можуть бути менш обтяжливими та які процедурні гарантії необхідно передбачити [186, с. 82-86]. Важливо також аналізувати вплив на різні групи населення, оскільки формально нейтральне рішення може мати непропорційно негативні наслідки для осіб, які вже перебувають у вразливому становищі. Саме попередня правозахисна оцінка здатна перемістити центр державної політики з виправлення наслідків порушення на їх запобігання.

При цьому принцип пропорційності повинен стати не лише судовим інструментом перевірки вже прийнятого рішення, але й способом мислення законодавця та публічної адміністрації до його прийняття. Якщо орган державної влади на етапі формування політики перевіряє придатність обраного засобу, необхідність його використання та співмірність наслідків, значна частина потенційних порушень може бути усунута без подальшого судового втручання.

Саме така трансформація має особливе значення для розвитку превентивної моделі забезпечення прав людини [147, с. 186]. Судовий контроль залишається необхідною гарантією, однак ефективна людиноцентрична держава не повинна покладатися переважно на те, що помилки її політики згодом будуть виправлені судами.

Другим напрямом удосконалення є послідовна інтеграція принципу верховенства права у практику формування і реалізації державної політики. Верховенство права не повинно сприйматися як загальна декларативна формула, що застосовується лише під час конституційного або судового контролю. Його зміст має конкретизуватися через вимоги законності, правової визначеності, передбачуваності, рівності, заборони свавілля, доступу до незалежного суду, поваги до прав людини та підзвітності державної влади. Відповідно, кожний істотний напрям державної політики має оцінюватися з позиції того, чи достатньо чітко визначені повноваження органів, чи може особа передбачити наслідки державного рішення, чи існує можливість незалежної перевірки та чи не створюється надмірно широкий простір для неконтрольованої дискреції [97, с. 56-60].

Особливо важливо забезпечити правову визначеність у періоди прискорених реформ. Часті нормативні зміни, складні перехідні положення та значний обсяг підзаконного регулювання можуть формально забезпечувати адаптивність держави, але одночасно зменшувати передбачуваність правового становища людини. Тому вдосконалення політики повинно включати обов’язкове оцінювання не лише змісту нового регулювання, але й способу переходу до нього [77, с. 423]. Доцільно забезпечувати достатні перехідні строки, доступне інформування, узгодженість нормативних актів та збереження ефективного механізму реалізації права до моменту фактичного функціонування нового. Такий підхід безпосередньо розвиває сформульований у попередньому підрозділі принцип праволюдинної безперервності трансформації.

Третім напрямом має стати подальше вдосконалення інституційного забезпечення прав людини. У цьому питанні доцільно відійти від уявлення, що

інституційний розвиток обов'язково передбачає створення нових органів. У значній кількості випадків ефективнішим є зміцнення спроможності вже існуючих інституцій, усунення дублювання компетенцій, спрощення правового маршруту людини та вдосконалення міжвідомчої взаємодії. Інституційна система повинна оцінюватися з позиції кінцевого правозахисного результату, а не зручності внутрішнього адміністративного розподілу. Якщо реалізація одного права потребує взаємодії декількох органів, держава повинна організувати їх координацію таким чином, щоб складність внутрішньої структури не перекладалася на громадянина [139, с. 377-381].

Важливим є перехід від відомчої відповідальності до функціонально узгодженої відповідальності за правозахисний результат. Кожний орган повинен чітко розуміти власну роль у загальному механізмі забезпечення конкретного права, а державна система має передбачати інституцію або процедуру, здатну виявити прогалину між компетенціями [116, с. 121]. Ситуація, коли декілька органів формально правильно відмовляють особі через відсутність власної компетенції, але жоден із них не забезпечує вирішення проблеми, свідчить про системний дефект державної політики. Людиноцентрична модель вимагає оцінювати державу як цілісну систему публічної відповідальності.

Четвертим напрямом є подальший розвиток незалежних механізмів контролю і правового захисту. Судова система, конституційний контроль, парламентський контроль, діяльність Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, механізми адміністративного оскарження та інші форми незалежної або зовнішньої перевірки повинні розглядатися не як обмеження ефективності державного управління, а як його необхідна складова. Інституція, яка не підлягає достатньому контролю, може діяти швидше, однак така швидкість досягається шляхом збільшення ризику свавілля. Навпаки, чітко організований контроль стимулює якість первинних рішень, оскільки посадова особа усвідомлює необхідність їх майбутнього юридичного обґрунтування [157, с. 157-163].

Особливу увагу необхідно приділити ефективності адміністративного оскарження. Значна кількість порушень може бути виправлена без звернення до

суду, якщо державна інституція має професійний, незалежний та доступний внутрішній механізм перегляду. Адміністративна скарга не повинна перетворюватися на формальне підтвердження попередньої позиції органу. Її функцією має бути реальна перевірка фактичної та юридичної обґрунтованості рішення, а також можливість оперативно відновити право. Розвинений механізм адміністративної самокорекції одночасно підвищує доступність захисту та зменшує надмірне навантаження на судову систему [175].

Наступним напрямом має стати інституціоналізація механізму правозахисного навчання державних органів. Виявлене порушення повинно розглядатися не лише як проблема конкретної справи, але й як джерело інформації про можливий структурний дефект. Судові рішення, висновки омбудсмана, результати внутрішніх перевірок, скарги громадян, міжнародні рекомендації та аналітичні дані повинні системно узагальнюватися і використовуватися для перегляду внутрішніх процедур. Якщо одна й та сама проблема повторюється протягом тривалого часу, це свідчить про недостатність індивідуальної корекції [131, с. 367-381]. Необхідно змінювати саму практику, критерії прийняття рішень, професійну підготовку або нормативне регулювання.

Таким чином, принцип інституційного правозахисного навчання, сформульований у підрозділі 3.1, повинен бути інтегрований у державну політику як постійний управлінський механізм. Для цього доцільно створювати внутрішні процедури аналізу повторюваних порушень, визначати відповідальних за усунення їх причин та перевіряти результативність прийнятих заходів. Така модель переводить державу від реактивного виправлення окремої помилки до системного інституційного розвитку [56, с. 943-955].

П’ятим напрямом удосконалення державної політики має стати посилення її доказовості. Рішення у сфері прав людини повинні формуватися на основі перевірених даних про характер проблеми, її масштаб, групи, яких вона стосується, причини виникнення та ефективність можливих способів вирішення. Політична доцільність є невід’ємним елементом державного управління, однак вона не повинна замінювати фактичне обґрунтування. Особливо це стосується рішень, які

передбачають обмеження фундаментальних прав. Чим інтенсивнішим є втручання, тим переконливішими повинні бути докази його необхідності.

Доказовість має поєднувати кількісні та якісні методи. Статистичні показники можуть демонструвати масштаб проблеми, але не завжди розкривають її зміст. Наприклад, збільшення кількості звернень до органу може одночасно свідчити як про погіршення ситуації, так і про підвищення довіри до механізму захисту [93, с. 108-110]. Саме тому державна політика повинна використовувати судову практику, опитування правових потреб, аналіз типових звернень, експертні дослідження, результати громадського моніторингу та інші джерела. Важливо оцінювати не один показник, а сукупність даних, які дозволяють зрозуміти фактичний стан реалізації права.

Шостим напрямом є зміна системи оцінювання результативності правозахисної політики. Кількість прийнятих нормативних актів, проведених заходів, навчань або створених електронних сервісів не може використовуватися як основний доказ успішності. Такі показники характеризують діяльність держави, але не обов’язково її результат [92, с. 16]. Необхідно встановлювати, чи скоротився час реалізації права, чи зменшилася кількість системних порушень, чи підвищилася доступність процедури, чи усунено дискримінаційний бар’єр, чи виконуються рішення про відновлення порушених прав. Саме оцінювання фактичних змін має стати основою для коригування державної політики.

Доцільно розрізняти показники процесу, результату та правозахисного ефекту. Показником процесу є, наприклад, кількість підготовлених працівників. Показником результату може бути зміна практики прийняття рішень. Правозахисний ефект характеризується тим, наскільки така зміна вплинула на реальну можливість людини скористатися правом. Таке розмежування дозволяє уникнути формального звітування, коли виконання заходу автоматично прирівнюється до вирішення проблеми [127, с. 58].

Сьомим напрямом має стати інтеграція принципів рівності та недискримінації у всі етапи формування державної політики. Антидискримінаційний підхід не повинен зводитися до окремої політики щодо

певних соціальних груп. Будь-яке державне рішення необхідно оцінювати з точки зору того, чи не створює воно прямої або непрямої нерівності у доступі до прав. Особливу увагу слід приділяти ситуаціям, коли формально однакове правило має суттєво різний фактичний вплив на різних осіб [107].

Відповідний підхід має значення для цифровізації, соціальної політики, освіти, охорони здоров'я, працевлаштування, місцевого самоврядування та післявоєнного відновлення. Наприклад, повний перехід певної процедури у цифровий формат може бути зручним для більшості, але створити серйозні труднощі для частини населення. Формальна універсальність рішення у такому випадку не гарантує його фактичної рівності. Отже, вдосконалена державна політика повинна передбачати аналіз різного впливу та, за необхідності, альтернативні механізми доступу.

Восьмим напрямом є забезпечення реальної участі громадянського суспільства та носіїв прав у формуванні державної політики. Участь повинна розглядатися не як декоративна процедура легітимації вже підготовленого рішення, а як джерело інформації про реальні правові потреби та можливі побічні наслідки. Особливо важливим є залучення тих груп, на які відповідне рішення безпосередньо впливатиме [126, с. 159]. Професійні експерти здатні оцінити нормативну якість проєкту, однак лише самі адресати певної процедури нерідко можуть виявити бар'єри, які залишаються непомітними для адміністративного апарату.

Для забезпечення реальної участі недостатньо формально оприлюднити проєкт нормативного акта. Необхідно забезпечувати достатній час для обговорення, доступність інформації, можливість подавати пропозиції та обов'язок органу мотивовано реагувати на найбільш суттєві зауваження. Відсутність зворотного зв'язку перетворює консультацію на імітацію участі та поступово знижує суспільну довіру до таких механізмів.

Участь громадянського суспільства має також особливе значення для праволюдинної стійкості держави. Під час криз, війни або масштабних реформ державний апарат працює в умовах значного навантаження та може не володіти

повною інформацією про фактичні наслідки прийнятих рішень. Незалежні громадські організації, професійні спільноти та науковці створюють додатковий канал виявлення проблем [71, с. 16]. Тому критика з боку громадянського суспільства не повинна сприйматися як ознака нелояльності, а має розглядатися як елемент демократичного правового контролю.

Дев'ятим напрямом є цілеспрямоване формування професійної правової культури публічної служби. Жодна система нормативних гарантій не може передбачити всі конкретні ситуації, у яких посадова особа повинна приймати рішення. Саме тому якість правозастосування значною мірою залежить від професійних установок, здатності працювати з принципами, розуміння природи дискреції та готовності аргументувати рішення [171]. Професійна підготовка не повинна обмежуватися ознайомленням із новими нормативними актами. Необхідно формувати здатність застосовувати принципи гідності, рівності, пропорційності, правової визначеності та справедливої процедури у конкретних службових ситуаціях.

Особливу увагу слід приділити керівному рівню державних інституцій, оскільки організаційна культура значною мірою формується не навчальними матеріалами, а реальними внутрішніми сигналами про те, яка поведінка вважається успішною [96, с. 59]. Якщо керівництво формально декларує повагу до прав людини, але оцінює працівників лише за швидкістю або кількістю рішень, процедурні гарантії можуть сприйматися як перешкода для результативності. Тому принципи прав людини мають інтегруватися у критерії оцінювання професійної діяльності та управлінської ефективності.

У цьому контексті необхідно переглянути саму концепцію ефективної публічної служби. Ефективним не може вважатися орган, який швидко досягає адміністративної мети, але систематично створює підстави для судового скасування власних рішень або порушує фундаментальні права. Правова якість повинна стати складовою інституційної ефективності нарівні з оперативністю, фінансовою дисципліною та організаційною результативністю.

Десятим напрямом є подальший розвиток системи правового виховання і освіти у сфері прав людини. Відповідна діяльність повинна мати безперервний характер та охоплювати загальну освіту, вищу освіту, професійну підготовку і навчання протягом життя. Проте головним завданням має бути не збільшення кількості навчальних заходів, а зміна їх змісту [104, с. 1269-1273]. Необхідно переходити від запам'ятовування каталогу прав до розвитку практичних компетентностей, юридичної аргументації, розуміння процедур, здатності розпізнавати дискримінацію та використовувати механізми захисту.

Важливо також зберігати сформульований у попередньому розділі принцип правовиховної відповідності. Неможливо результативно формувати повагу до прав людини у середовищі, організація якого суперечить цим принципам. Професійне навчання державного службовця матиме обмежений ефект, якщо його повсякденна робоча культура підтримує протилежні моделі поведінки. Тому освітні заходи повинні супроводжуватися інституційними змінами, а правове виховання має здійснюватися не лише через інформацію, але й через практику [7, с. 91-105].

Одинадцятим напрямом удосконалення є розвиток правової культури суспільства як умови ефективності державної політики. Права людини не можуть функціонувати лише через вертикальний механізм «держава гарантує, громадянин отримує». Значна частина їх реалізації залежить від горизонтальних суспільних відносин, готовності поважати права інших, несприйняття дискримінації, використання правових способів вирішення конфліктів та суспільної нетерпимості до свавільного застосування влади [134, с. 119]. Відповідно, політика має формувати не лише знання про права, але й культуру взаємної правової відповідальності.

При цьому держава повинна уникати перетворення правової культури на інструмент нав'язування політично бажаної поведінки. Людиноцентрична правова культура за своєю природою передбачає плюралізм, критичність та можливість юридично аргументованої незгоди. Метою має бути не формування безумовної лояльності до державних рішень, а розвиток поваги до фундаментальних правових принципів та процедур. Саме тому критика державної політики, звернення до суду

чи використання міжнародних механізмів захисту мають сприйматися як нормальні прояви правової активності [140, с. 187-197].

Дванадцятим напрямом має стати інтеграція людиноцентричного підходу у цифрову трансформацію держави. Цифровізація не може оцінюватися виключно за кількістю електронних послуг або швидкістю обміну даними. Необхідно забезпечувати приватність, захист персональних даних, доступність, недискримінацію, можливість виправлення помилок та ефективний перегляд юридично значущих автоматизованих рішень. Особливо важливим є збереження відповідальності конкретної державної інституції за результат, навіть якщо значна частина процедури автоматизована [109].

Використання систем штучного інтелекту у діяльності публічної влади потребує спеціального правозахисного підходу. Чим істотніше автоматизована система здатна впливати на правове становище особи, тим вищими мають бути вимоги до прозорості, перевірюваності, якості даних, недискримінаційності та можливості людського перегляду [78, с. 67-77]. Технологічна складність не повинна перетворюватися на підставу для зниження рівня юридичної відповідальності. Навпаки, у складній технологічній системі особливо важливо забезпечити зрозумілий механізм визначення відповідального суб’єкта.

Тринадцятим напрямом є забезпечення праволюдинного характеру безпекової політики. Досвід війни підтверджує необхідність сильної та спроможної держави, однак інституційна спроможність не повинна протиставлятися юридичному самообмеженню. Правова демократична держава повинна бути здатною ефективно захищати населення і водночас зберігати максимально можливий обсяг правових гарантій. Надзвичайні обмеження мають залишатися юридично визначеними, необхідними, пропорційними та часово пов’язаними з існуванням відповідної загрози [142, с. 276-280].

Особливого значення набуває розроблення механізмів переходу від воєнної до звичайної моделі державного управління. Тимчасово розширені повноваження, спеціальні процедури та обмеження повинні підлягати системному перегляду після зміни безпекових умов. Післявоєнне відновлення правового порядку не

повинно відбуватися стихійно. Доцільно завчасно визначати, які виняткові механізми припиняються автоматично, які потребують спеціального рішення, а які можуть бути збережені лише після нового обґрунтування в умовах мирного часу [172].

Чотирнадцятим напрямом є інтеграція прав людини у післявоєнне відновлення України. Відновлення має стосуватися не лише інфраструктури, економіки та державних ресурсів, але й якості правових інституцій. Масштабні процеси компенсації, відновлення житла, соціальної підтримки, повернення населення, реінтеграції, підтримки ветеранів та осіб, які постраждали від війни, потребуватимуть прозорих, рівних і доступних процедур. Саме у таких сферах високим є ризик того, що адміністративна зручність або обмеженість ресурсів створюватимуть фактичну нерівність [117, с. 103-108].

Правозахисний підхід до відновлення повинен передбачати участь постраждалих осіб у розробленні відповідних механізмів, доступність інформації, зрозумілі критерії, можливість оскарження та аналіз фактичного впливу програм на різні групи населення. При цьому особа не повинна перетворюватися на пасивного одержувача державного рішення. Відновлення має здійснюватися з повагою до її суб'єктності, автономії та можливості брати участь у визначенні рішень, які безпосередньо впливають на її правове становище [88, с. 61-63].

П'ятнадцятим напрямом є подальше використання європейської інтеграції як механізму інституційного та правового поглиблення людиноцентричної державності. Адаптація законодавства до європейських стандартів не повинна розглядатися як технічне перенесення правових актів. Її зміст має полягати у зміні якості правотворчості, правозастосування, адміністративної процедури, незалежності інституцій, недискримінації, судового захисту та публічної підзвітності [75, с. 33]. Саме практична реалізація відповідних стандартів повинна бути критерієм успішності інтеграційного процесу.

Особливого значення набуває запобігання формальній європеїзації. Формальна відповідність нормативного тексту є необхідним, але лише початковим рівнем. Якщо нове правило не підтримується підготовленими кадрами,

процедурами, фінансуванням і належною професійною культурою, його фактична дієвість буде низькою. Саме тому адаптація повинна включати нормативний, інституційний та культурний компоненти [105, с. 12-22].

Шістнадцятим напрямом має бути вдосконалення стратегічного планування у сфері прав людини. Стратегічні документи повинні мати чіткий зв'язок між проблемою, метою, конкретним заходом, відповідальним суб'єктом, ресурсами, строком та показником результату. Особливо важливо, щоб стратегія не перетворювалася на декларативний перелік бажаних станів. Кожна стратегічна ціль повинна бути переведена у вимірюваний правозахисний результат.

Українська Національна стратегія у сфері прав людини вже закріплює важливий методологічний орієнтир, відповідно до якого права і свободи людини мають бути пріоритетним чинником формування та реалізації державної політики, а її принципи включають верховенство права, законність, справедливість, рівність, недискримінацію, обґрунтованість, вимірюваність результатів, відкритість, інклюзивність та своєчасне реагування на нові виклики [147, с. 17-27]. Подальший розвиток цієї моделі має полягати у глибшій інтеграції зазначених принципів у галузеве стратегічне планування, щоб правозахисний компонент був присутній не лише у спеціальній стратегії, але й у документах, що визначають цифрову, соціальну, освітню, економічну, безпекову та відновлювальну політику.

Особливо важливо забезпечити наступність стратегічної політики. Права людини не можуть залежати від коротких політичних циклів або зміни керівництва державного органу. Конкретні методи можуть переглядатися, однак стратегічні правозахисні орієнтири мають бути достатньо стабільними. Для цього необхідно забезпечувати регулярне оцінювання результатів попереднього циклу планування перед затвердженням нового, зберігати інформацію про невирішені системні проблеми та враховувати попередні висновки судів, міжнародних органів і громадянського суспільства [87, с. 275-278].

Сімнадцятим напрямом має стати посилення ресурсної обґрунтованості державної політики. Право не реалізується виключно через нормативний припис. Значна частина гарантій потребує фінансування судової системи, правничої

допомоги, соціальних послуг, реабілітації, доступної інфраструктури, інформаційних систем, професійного навчання та діяльності контрольних інституцій. Стратегічне проголошення правозахисного пріоритету без відповідного ресурсного забезпечення створює ризик декларативності [9, с. 8].

Бюджетна політика тому також повинна мати правозахисний вимір. Це не означає, що кожна потреба може бути профінансована у повному обсязі, особливо в умовах війни та відновлення. Проте рішення щодо розподілу обмежених ресурсів мають бути прозорими, недискримінаційними, обґрунтованими та враховувати вплив на найбільш фундаментальні правові потреби. Особливу увагу необхідно приділяти ситуаціям, коли бюджетне скорочення здатне фактично знищити доступність юридичної гарантії.

Вісімнадцятим напрямом є поглиблення людиноцентричної орієнтації місцевого самоврядування. Значна кількість прав реалізується на місцевому рівні, тому загальнодержавна політика повинна забезпечувати поєднання децентралізації із мінімальними загальними правозахисними стандартами [142, с. 351]. Територіальна автономія є важливою демократичною цінністю, однак вона не повинна призводити до ситуації, коли доступ до фундаментального права суттєво залежить виключно від фінансової спроможності конкретної громади.

Необхідно розвивати локальні механізми участі, доступу до інформації, адміністративного оскарження та аналізу правових потреб населення. Саме місцевий рівень найбільш придатний для виявлення конкретних бар’єрів у повсякденній реалізації прав. Водночас центральна держава повинна зберігати відповідальність за встановлення мінімальних стандартів і підтримку громад, які об’єктивно не здатні самостійно забезпечити необхідний рівень послуг [8, с. 18-20].

Дев’ятнадцятим напрямом має бути посилення відповідальності приватних суб’єктів за вплив їх діяльності на права людини. Сучасна економіка та цифрове середовище демонструють, що істотний вплив на правове становище особи здійснює не лише держава. Роботодавці, великі підприємства, технологічні платформи, фінансові та інші приватні суб’єкти можуть впливати на приватність,

недискримінацію, трудові права, інформаційну свободу та доступ до важливих послуг. Держава повинна виконувати позитивний обов'язок створювати нормативне середовище, яке запобігає відповідним порушенням та забезпечує ефективний механізм захисту [98, с. 326-329].

Водночас державна політика не повинна підміняти обов'язкові стандарти виключно добровільною корпоративною відповідальністю. Добровільні вищі стандарти можуть підтримуватися та заохочуватися, проте мінімальний рівень поваги до прав людини має забезпечуватися правовим регулюванням. Це положення узгоджується із сформульованим у першому розділі підходом, відповідно до якого правове заохочення доповнює, але не замінює юридичні обов'язки [1, с. 8-10].

Двадцятим напрямом є формування системи постійного суспільного і професійного моніторингу правозахисного ефекту державної політики. Моніторинг повинен бути не фінальною перевіркою після завершення програми, а постійним елементом її реалізації. Це особливо важливо у трансформаційних умовах, коли наслідки рішення можуть суттєво відрізнятися від прогнозованих. Система повинна дозволяти швидко виявляти негативну тенденцію та коригувати політику до того, як проблема стане системною [141, с. 145-158].

Важливо передбачати публічність основних результатів такого моніторингу. Людина повинна мати можливість оцінити не лише те, які заходи держава планувала, але й те, чого реально вдалося досягти. Така прозорість підвищує підзвітність та створює умови для змістовної громадської дискусії. При цьому публічна оцінка невиконаних завдань не повинна сприйматися лише як репутаційна загроза для органу. Її функцією є забезпечення інституційного навчання та корекції.

Усі зазначені напрями дозволяють сформулювати більш загальну вимогу до сучасної державної політики, яка полягає у необхідності інтеграції нормативного та культурного механізмів забезпечення прав людини. Принцип права стає реальним регулятором лише тоді, коли він одночасно закріплений у нормативній системі, підтриманий належною інституційною процедурою та засвоєний

суб’єктом правозастосування як професійний стандарт [67, с. 991-992]. Наприклад, принцип рівності буде недостатньо ефективним, якщо існує лише конституційна заборона дискримінації, але відсутні процедури її виявлення та професійна здатність посадових осіб розпізнавати приховану нерівність. Принцип пропорційності не забезпечить належного результату, якщо його застосовує лише суд після порушення, тоді як адміністрація не використовує його під час первинного прийняття рішення. Правова визначеність не досягається самим існуванням нормативного тексту, якщо адміністративна практика є непослідовною.

Саме тому доцільно сформулювати принцип нормативно-культурної інтегрованості державної політики у сфері прав людини. Його зміст полягає у тому, що фундаментальні принципи права повинні одночасно відображатися у нормативному регулюванні, інституційних процедурах, критеріях оцінювання діяльності державних органів, професійній правовій культурі посадових осіб та суспільних практиках. Лише така багаторівнева інтеграція здатна забезпечити стійкість людиноцентричної моделі державності [41, с. 145].

Нормативно-культурна інтегрованість дозволяє уникнути двох крайнощів. Першою є нормативний формалізм, за якого держава вважає проблему вирішеною після прийняття належного закону. Другою є культурний редукціонізм, коли причини порушень пояснюються виключно «низькою правовою культурою» громадян або посадових осіб без аналізу дефектів законодавства та інституцій. Реальна система забезпечення прав потребує одночасного вдосконалення нормативної основи і середовища її реалізації [129, с. 385-393].

На цій підставі перспективну державну політику доцільно будувати як циклічну систему. Першим етапом має бути виявлення правової проблеми на підставі доказів та правових потреб. Другим є оцінювання її впливу на права людини та визначення відповідного принципового стандарту. Третім є розроблення нормативного й інституційного рішення. Четвертий передбачає підготовку суб’єктів, які його реалізовуватимуть, та забезпечення необхідних ресурсів. П’ятий полягає у практичному впровадженні з належними процедурами

та засобами захисту. Шостий охоплює моніторинг фактичних наслідків. Сьомий передбачає корекцію рішення на основі отриманої інформації. Саме циклічність дозволяє політиці залишатися адаптивною, не втрачаючи правової визначеності [112, с. 14-24].

У межах такої моделі права людини набувають не тільки охоронної, але й управлінсько-орієнтуючої функції. Вони допомагають встановити, які проблеми потребують пріоритетного втручання, які інструменти допустимі, які групи потребують особливої уваги та за якими критеріями необхідно оцінювати результат. Це принципово змінює уявлення про права як фактор, що лише обмежує державу [42, с. 24-28]. Насправді належно інтегровані права здатні підвищувати якість державного управління, оскільки вимагають доказовості, мотивування, прозорості, підзвітності та системного зворотного зв'язку.

Права людини також виступають основою інституційної довіри. Довіра не виникає через декларативне переконування громадян у правильності державної політики. Вона формується через повторюваний досвід передбачуваної, справедливої та поважної взаємодії. Державна інституція, яка мотивує рішення, визнає помилку, виконує рішення суду та однаково застосовує правила до різних суб'єктів, поступово формує раціональну правову довіру. Саме тому інтеграція прав людини і правової культури має безпосередній легітимаційний ефект [152].

Для подальшого розвитку України особливого значення набуває необхідність поєднати європейські правові стандарти з внутрішнім інституційним і культурним укоріненням. Європейська інтеграція може створити потужний зовнішній стимул для реформ, однак довгострокова сталість відповідних змін залежатиме від того, чи стануть вони внутрішньою нормою функціонування держави. Реформа, яка підтримується лише необхідністю виконати зовнішню вимогу, є менш стійкою, ніж реформа, професійна і суспільна цінність якої усвідомлена всередині державної системи. Саме тому інтеграція принципів права та культури має стати механізмом внутрішнього закріплення європейського правового розвитку.

У цьому контексті стратегічною метою повинно бути формування такого стану, за якого посадова особа дотримується принципу пропорційності не лише тому, що її рішення потенційно може бути скасоване судом; законодавець оцінює вплив на права не лише тому, що цього вимагає процедура; державний орган виправляє системну помилку не лише через зовнішній тиск; громадянин поважає права іншого не тільки через страх санкції. Стійкість правового порядку виникає тоді, коли зовнішня нормативна вимога підтримується внутрішньою правовою переконаністю. Саме так формується взаємне посилення принципів права і правової культури [96, с. 58].

При цьому правова культура не повинна розглядатися як передумова, завершення формування якої необхідно очікувати до впровадження складних реформ. Вона сама формується через якість державних практик. Кожне справедливе адміністративне рішення, прозора процедура, виконане судове рішення та ефективний механізм оскарження мають правовиховний ефект. Держава фактично навчає праву способом власної поведінки. Саме тому реформа інституцій та формування правової культури повинні відбуватися паралельно [165, с. 417-430].

Це дозволяє говорити про взаємопідсилювальний характер нормативних та культурних змін. Якісне право створює середовище для формування відповідної правової культури, а високий рівень правової культури підвищує ефективність застосування права. Навпаки, дефектне правове регулювання сприяє формуванню практик обходу закону, тоді як низька правова культура може нейтралізувати навіть якісні норми. Тому вдосконалення державної політики повинно бути спрямоване на створення позитивного циклу взаємного посилення нормативної якості та культурного засвоєння правових принципів.

Для систематизації запропонованих положень доцільно визначити інтегровану праволюдинну модель державної політики як таку модель формування та реалізації державних рішень, у межах якої права людини і принципи права виступають наскрізними нормативними критеріями, їх практична реалізація забезпечується спроможними та підзвітними інституціями, а професійна і

суспільна правова культура створює середовище для стійкого відтворення відповідних стандартів у повсякденній діяльності держави та суспільства [185, с. 521-523].

Запропонована модель не утворює ще одного ізольованого напряму державної політики, а характеризує спосіб її побудови загалом. Її нормативним ядром виступають людська гідність, свобода, рівність, верховенство права, правова визначеність, пропорційність, справедлива процедура та ефективний захист. Інституційним компонентом є спроможність органів реалізувати ці принципи через доступні, прозорі, мотивовані та контрольовані процедури [100, с. 335]. Культурний компонент охоплює професійне й суспільне сприйняття прав людини як звичайного стандарту поведінки, а не як зовнішньої вимоги, що застосовується лише у разі конфлікту.

Інтегрована праволюдинна модель дозволяє логічно поєднати основні авторські положення, сформульовані у попередніх розділах дослідження. Праволюдинна спроможність держави визначає загальну здатність перетворювати фундаментальні права на реально доступні юридичні можливості. Нормативна забезпеченість характеризує якість правового комплексу, необхідного для цього. Праволюдинна орієнтованість правової політики показує, наскільки права інтегровані у процес формування державних рішень. Правокультурна людиноцентричність відображає глибину засвоєння відповідних цінностей у професійній та суспільній практиці [83, с. 263-266]. Праволюдинна інституційна спроможність характеризує здатність конкретних органів забезпечувати права, а праволюдинна стійкість демонструє збереження цієї здатності під час криз і трансформацій. Інтегрована праволюдинна модель державної політики об’єднує зазначені елементи у єдиний механізм розвитку демократичної правової держави.

При цьому інтегрована модель не повинна створювати враження повної централізації правозахисної політики. Права людини є відповідальністю всієї системи публічної влади. Координація необхідна для узгодження стратегічних цілей, однак кожний орган повинен інтегрувати правозахисні принципи у власну компетенцію. Саме розподілена відповідальність за спільного нормативного

стандарту є більш ефективною, ніж перенесення усіх правозахисних питань на один спеціалізований орган [129, с. 323].

Особливе значення має також персоніфікація відповідальності всередині державних інституцій. Колективна відповідальність органу нерідко призводить до ситуації, коли практично неможливо встановити, хто повинен організувати виправлення системної проблеми. Тому стратегічні документи і внутрішні процедури повинні чітко визначати відповідальних суб'єктів, строки та очікуваний результат. Водночас персоніфікація не повинна підміняти аналіз структурних причин порушення [5, с. 7-8].

Важливим елементом перспективної державної політики має бути здатність прогнозувати нові правозахисні ризики. Технологічний розвиток, демографічні процеси, зміна ринку праці, наслідки війни, кліматичні та міграційні фактори можуть створювати проблеми, які ще не отримали повного нормативного оформлення. Держава повинна не лише реагувати на вже сформовану проблему, але й розвивати механізми правового прогнозування. Саме превентивність відрізняє зрілу правозахисну політику від реактивної [150, с. 31-45].

Разом із тим прогнозування не повинно використовуватися як виправдання превентивного надмірного обмеження прав на підставі абстрактних майбутніх ризиків. Будь-яке втручання повинно залишатися юридично обґрунтованим та пропорційним. Майбутня загроза потребує належної оцінки і не може автоматично виправдовувати максимальне розширення державних повноважень.

Перспективна політика повинна також посилювати роль юридичної науки у формуванні державних рішень. Науковий аналіз може забезпечувати системне бачення наслідків реформ, порівняння різних правових моделей, оцінювання конституційних ризиків та формування довгострокових концепцій. Водночас участь науки не повинна обмежуватися формальним отриманням експертного висновку. Необхідно створювати сталі механізми взаємодії між органами влади, академічною спільнотою та громадянським суспільством [15, с. 71].

Правова наука здатна також відігравати важливу роль у збереженні концептуальної наступності реформ. Політичні та управлінські цикли можуть бути

короткими, тоді як фундаментальна трансформація правової держави потребує значно довшої перспективи. Саме наукове середовище здатне накопичувати критичний аналіз попередніх рішень, виявляти повторювані проблеми та запобігати постійному започаткуванню реформ «з нуля».

Не менш важливою є інтеграція прав людини у комунікацію держави із суспільством. Правозахисний характер рішення не буде достатньо зрозумілим, якщо орган влади обмежується складною юридичною аргументацією, недоступною для більшості адресатів. Зрозумілість правової інформації має стати одним із стандартів людиноцентричної державної політики [166, с. 125-135]. Це не означає спрощення змісту права до рівня, на якому втрачається юридична точність, але потребує можливості пояснити людині основні причини, наслідки та доступні механізми захисту.

Комунікація особливо важлива у ситуаціях правомірного обмеження прав. Навіть юридично обґрунтований захід може викликати недовіру, якщо суспільство не розуміє його необхідності, меж та тривалості. Відкрите пояснення не замінює юридичного обґрунтування, але доповнює його і сприяє легітимності правового рішення [116, с. 364].

Окремим напрямом має бути формування культури оцінювання державних рішень не за намірами, а за фактичними наслідками. Правозахисна мета сама по собі не гарантує правомірності засобу. Держава може прагнути захистити певне право, але обрати механізм, який непропорційно обмежує інші права. Саме тому оцінювання має включати комплексний аналіз взаємопов’язаності прав та можливих конфліктів між ними.

Здатність державної політики визнавати і коригувати непередбачений негативний результат є принциповою для її людиноцентричного характеру. У складному суспільстві неможливо заздалегідь передбачити всі наслідки реформи. Відсутність помилок не може бути реалістичним критерієм якості. Натомість таким критерієм має бути наявність відкритого механізму виявлення помилок, їх юридичної оцінки та своєчасного виправлення [123, с. 118-121].

Саме через це адаптивність державної політики повинна поєднуватися з принциповою сталістю правових орієнтирів. Можуть змінюватися інституції, адміністративні процедури, технології та способи надання послуг, але людська гідність, свобода, рівність, правова визначеність та ефективний захист повинні залишатися критеріями оцінювання кожної нової моделі. Саме така сталість забезпечує правову наступність держави у періоди масштабних змін [178].

У підсумку інтеграція принципів права та правової культури має стати основним методологічним напрямом удосконалення державної політики у сфері прав людини. Принципи права визначають обов'язкові юридичні орієнтири і межі державної діяльності, тоді як правова культура забезпечує їх реальне засвоєння та повсякденне застосування [163, с. 721-730]. Їх роз'єднання породжує або декларативний нормативізм, або правову культуру, позбавлену достатньої інституційної опори. Лише взаємодія нормативних, інституційних, культурних, освітніх та контрольних механізмів здатна забезпечити стійкий розвиток людиноцентричної держави.

Отже, вдосконалення державної політики у сфері прав людини повинно здійснюватися шляхом наскрізної інтеграції прав людини у всі напрями державного управління, системного застосування принципів верховенства права, пропорційності, рівності, правової визначеності та справедливої процедури, розвитку інституційної спроможності, доказовості, правозахисного оцінювання рішень, громадської участі, професійної правової культури, правового виховання, цифрових гарантій, ефективних механізмів контролю та постійного інституційного навчання [174]. Для України відповідна модель повинна також враховувати воєнні умови, майбутній перехід до мирного правового режиму, післявоєнне відновлення та європейську інтеграцію. Стратегічною метою таких перетворень має стати не формальне збільшення кількості правозахисних механізмів, а формування держави, у якій права людини визначають спосіб здійснення публічної влади, принципи права системно структурують державні рішення, а правова культура забезпечує їх стійке відтворення у професійній та суспільній поведінці. Саме інтегрована праволюдинна модель державної політики

дозволяє поєднати нормативну обмеженість влади з її інституційною спроможністю та створює перспективну основу розвитку демократичної правової держави.

Висновки до розділу 3

Проведене дослідження ролі прав людини у розвитку демократичної правової держави дозволяє дійти висновку, що права людини мають не лише охоронне або гарантійне значення, але й виступають активним чинником інституційної, нормативної та політичної трансформації держави. Їх реальна реалізація безпосередньо залежить від якості державних інституцій, однак водночас саме необхідність забезпечення прав людини визначає вимоги до структури, компетенції, процедур, підзвітності та професійної культури відповідних інституцій. Такий взаємозв'язок має двосторонній характер: держава створює механізми реалізації прав, а права людини, у свою чергу, встановлюють критерії допустимого функціонування та напрями подальшого розвитку державної влади. Саме тому інституційна модернізація демократичної правової держави повинна оцінюватися не лише за показниками адміністративної ефективності, але й за тим, наскільки вона підвищує доступність, захищеність і відновлюваність прав людини.

Обґрунтовано необхідність розмежування формальної та функціональної інституціоналізації прав людини. Формальне створення органу, закріплення компетенції або прийняття процедури не гарантує реальної правозахисної ефективності. Функціональна інституціоналізація має місце лише тоді, коли відповідні механізми забезпечують фактичну доступність права, належний розгляд звернення, можливість контролю, оскарження та відновлення порушеного правового становища. Саме це дозволяє зробити висновок, що якість державної інституції у сфері прав людини повинна визначатися не її організаційною завершеністю, а практичним правозахисним результатом.

На цій основі сформульовано поняття праволюдинної інституційної спроможності як здатності конкретної державної інституції в межах визначеної компетенції системно забезпечувати реалізацію, захист або відновлення прав людини через юридично визначені, доступні, справедливі та контрольовані процедури, поєднуючи ефективність виконання публічної функції з належним самообмеженням, підзвітністю та здатністю до корекції власної практики. Така характеристика дозволяє оцінювати не лише державну систему загалом, але й конкретні органи, виявляючи розрив між загальним правозахисним курсом держави та фактичними можливостями окремих інституцій.

Окремо встановлено значення інституційного правозахисного навчання. Виявлене порушення прав людини не повинно завершуватися лише відновленням індивідуального правового становища особи. Якщо відповідна проблема має повторюваний або системний характер, вона повинна ставати джерелом нормативної, процедурної або організаційної корекції. Судові рішення, скарги, висновки контрольних органів, результати моніторингу та громадського нагляду повинні використовуватися для вдосконалення майбутньої діяльності інституції. Це дозволяє розглядати права людини не тільки як критерій оцінювання державної діяльності, але й як механізм інституційного саморозвитку.

Доведено, що одним із важливих показників зрілості демократичної правової держави є її здатність визнавати та виправляти власні помилки. Відсутність зафіксованих порушень сама по собі не є доказом високої інституційної якості, оскільки може бути наслідком слабкості механізмів контролю або недоступності засобів захисту. Натомість ефективна система виявлення, юридичної оцінки та корекції помилок свідчить про реальну підзвітність держави праву. Саме тому праволюдинна державність характеризується не неможливістю інституційної помилки, а здатністю своєчасно її виявити, виправити та запобігти повторенню.

У межах аналізу трансформаційних умов встановлено, що основні проблеми забезпечення прав людини виникають не лише через послаблення державних інституцій, але й через прискорення та ускладнення самих суспільних змін. Війна, цифровізація, європейська інтеграція, нормативні реформи, демографічні процеси,

економічна нестабільність, переміщення населення та майбутнє післявоєнне відновлення одночасно змінюють структуру правових потреб, способи реалізації прав та характер ризиків. Саме тому традиційні механізми забезпечення прав не завжди здатні автоматично адаптуватися до нового середовища, що обумовлює необхідність поєднання правової стабільності з інституційною адаптивністю.

У цьому контексті сформульовано принцип праволюдинної безперервності трансформації, відповідно до якого зміна нормативної, інституційної або технологічної моделі державної діяльності повинна здійснюватися таким чином, щоб особа не втрачала реальної можливості користуватися вже гарантованими правами протягом перехідного періоду. Реформування держави не повинно створювати правового вакууму між припиненням старого механізму та фактичним запуском нового. Такий принцип є особливо актуальним для цифровізації, реорганізації державних органів, зміни адміністративних процедур і післявоєнного відновлення.

Доведено також, що одним із ключових сучасних викликів є цифрова трансформація держави. Її переваги у вигляді швидкості, доступності та зменшення адміністративних витрат повинні оцінюватися разом із ризиками для приватності, захисту персональних даних, недискримінації, процедурної справедливості та доступності для осіб із різним рівнем цифрових можливостей. Автоматизація юридично значущих рішень не повинна призводити до втрати можливості отримати мотивоване пояснення, виправити помилкові дані та скористатися правом на перегляд. Технологічний розвиток держави повинен супроводжуватися не послабленням, а адаптацією правових гарантій.

З урахуванням досліджених трансформаційних ризиків запропоновано категорію праволюдинної стійкості держави, під якою слід розуміти здатність правової та інституційної системи зберігати фундаментальну орієнтацію на людську гідність, свободу, рівність, правову визначеність та ефективний захист у періоди кризових, реформаторських, технологічних та інших масштабних змін. Така стійкість не означає незмінності державних механізмів. Навпаки, її зміст полягає у здатності адаптувати форми реалізації прав до нового середовища, не

втрачаючи фундаментальних юридичних критеріїв. Отже, стійкою є не та держава, яка уникає змін, а та, яка здатна змінюватися без втрати власної правової природи.

Одним із ключових напрямів удосконалення державної політики визначено системне оцінювання впливу державних рішень на права людини. Воно повинно охоплювати не лише перевірку формальної відповідності законодавству, але й аналіз інтенсивності втручання, його необхідності, пропорційності, можливих альтернатив та різного впливу на окремі групи населення. Саме така оцінка має стати інструментом превентивної правозахисної політики та застосовуватися ще до прийняття юридично значущого рішення.

Окремо доведено необхідність поєднання нормативного та культурного вимірів державної політики. Якісна норма не забезпечує бажаного результату, якщо вона не підтримується відповідною професійною культурою, організаційними процедурами та суспільним сприйняттям. Водночас посилання на недостатню правову культуру не може замінювати аналіз дефектів законодавства або інституцій. Саме тому запропоновано принцип нормативно-культурної інтегрованості державної політики у сфері прав людини, відповідно до якого фундаментальні принципи права повинні одночасно відображатися у нормативному регулюванні, інституційних процедурах, професійних стандартах, механізмах оцінювання та правовій культурі.

Доведено також, що вдосконалення державної політики потребує зміни критеріїв її ефективності. Результативність не повинна оцінюватися переважно за кількістю нормативних актів, стратегічних документів, проведених заходів або створених цифрових сервісів. Визначальним має бути фактичний правозахисний ефект: підвищення доступності права, зменшення системних порушень, покращення якості процедур, скорочення бар’єрів, ефективність відновлення та реальна зміна інституційної практики. Це дозволяє перейти від оцінювання активності держави до оцінювання якості її впливу на правове становище людини.

На підставі проведеного аналізу сформульовано інтегровану праволюдинну модель державної політики, під якою розуміється така модель формування і реалізації державних рішень, у межах якої права людини та принципи права

виступають наскрізними нормативними критеріями, їх практична реалізація забезпечується спроможними і підзвітними інституціями, а професійна та суспільна правова культура створює умови для стійкого відтворення відповідних стандартів у повсякденній діяльності держави. Така модель дозволяє поєднати нормативний, інституційний, культурний, освітній і контрольний компоненти в єдину систему.

Запропонована модель узагальнює основні результати третього розділу та демонструє їх внутрішню взаємопов'язаність. Праволюдинна інституційна спроможність характеризує здатність конкретних органів забезпечувати права людини; праволюдинна стійкість відображає здатність держави зберігати та адаптувати відповідні гарантії в умовах масштабних змін; інтегрована праволюдинна модель державної політики визначає перспективний спосіб організації державної діяльності, у якому права, принципи права та правова культура функціонують як єдина система. У такій логіці права людини перестають бути лише сферою захисту від неправомірного державного втручання і стають методологічною основою інституційного розвитку та державного реформування.

Отже, головний результат третього розділу полягає у доведенні того, що розвиток демократичної правової держави безпосередньо залежить від здатності перетворити права людини на постійний критерій інституційної організації, трансформаційної стійкості та державної політики. Реалізація прав людини стимулює розвиток інституцій, трансформаційні виклики перевіряють їх реальну спроможність, а інтеграція принципів права та правової культури створює умови для подальшого вдосконалення державного управління. У цьому значенні права людини виступають не лише результатом розвитку демократичної правової держави, але й одним із головних механізмів її постійного оновлення, самообмеження та інституційного вдосконалення.

ВИСНОВКИ

Результати проведеного комплексного дослідження дали змогу сформулювати низку теоретично обґрунтованих висновків, наукових узагальнень і практичних рекомендацій, що відображають основні положення та результати досліджуваної проблематики.

1. Права людини становлять фундаментальну ціннісно-правову основу сучасної державності, визначаючи її сутність, соціальне призначення, функції та межі здійснення публічної влади. Їх теоретико-правова природа поєднує універсальність, невідчужуваність і природний характер із необхідністю нормативного визнання та ефективного юридичного забезпечення. Взаємозв'язок прав людини та держави має двосторонній характер: держава створює правові й інституційні умови для реалізації та захисту прав, тоді як права людини визначають вимоги до організації, функціонування й розвитку державної влади. У цьому контексті обґрунтовано, що права людини виступають не лише об'єктом державного захисту, а й самостійним чинником державотворення, який спрямовує розвиток держави на засадах людської гідності, свободи, рівності та верховенства права. Запропоновано оцінювати рівень розвитку правової держави насамперед через її правозахисну спроможність, тобто здатність забезпечувати реальне здійснення прав людини, справедливість юридичних процедур та ефективне відновлення порушених прав.

2. Правові норми у сфері прав людини утворюють цілісну, внутрішньо узгоджену систему юридичних засобів, спрямованих на визначення правового статусу особи, регулювання суспільних відносин та забезпечення належних гарантій реалізації й захисту прав і свобод. Їх структура охоплює установчі, правонаділяючі, зобов'язувальні, заборонні, компетенційні, процедурні, гарантійні, охоронні та відновлювальні норми, кожна з яких виконує самостійне функціональне призначення в механізмі правового регулювання. Особливість цих норм полягає в тому, що вони не лише закріплюють юридичні можливості особи, а й визначають межі державного втручання, встановлюють обов'язки публічної

влади та створюють механізми запобігання порушенням прав людини. Обґрунтовано, що ефективність нормативного забезпечення прав людини залежить не від кількості правових приписів, а від їх системної узгодженості, юридичної визначеності, доступності процедур та дієвості правових гарантій. Особливого значення набуває забезпечення пропорційності між інтенсивністю державного втручання та обсягом необхідних юридичних гарантій захисту особи.

3. Заохочувальні норми права є особливим інструментом позитивного правового регулювання, спрямованим на стимулювання добровільної, правомірної та суспільно корисної поведінки. На відміну від заборонних і зобов'язувальних приписів, їх регулятивний потенціал ґрунтується на створенні сприятливих юридичних умов для свідомого вибору особою соціально відповідальної моделі поведінки. У сфері прав людини правове заохочення сприяє розвитку громадської активності, добровільної участі у правозахисній діяльності, утвердженню добросовісності та поваги до прав і законних інтересів інших осіб. Обґрунтовано, що застосування заохочувальних механізмів повинно ґрунтуватися на принципах добровільності, рівності, справедливості, пропорційності та правової визначеності. При цьому заохочення не може підміняти юридичні обов'язки держави або ставити реалізацію фундаментальних прав у залежність від бажаної поведінки особи. Його основне призначення полягає в доповненні традиційних правових гарантій позитивними стимулами, здатними формувати стійку правомірну поведінку, підвищувати рівень соціальної відповідальності та сприяти розвитку правовідносин, заснованих на взаємній повазі, свободі й усвідомленому виконанні юридичних обов'язків.

4. Правова політика держави у сфері прав людини є цілеспрямованою, системною діяльністю публічної влади, спрямованою на створення належних правових, інституційних та організаційних умов для реалізації, охорони й захисту прав і свобод людини. Її основними завданнями є вдосконалення законодавства, забезпечення правової визначеності, доступності правосуддя, рівності перед законом, попередження порушень прав людини та підвищення відповідальності державних інституцій. Реалізація цих завдань передбачає узгоджене застосування

правотворчих, правозастосовних, судових, інформаційних, освітніх, цифрових і контрольних інструментів. Обґрунтовано, що правова політика повинна не лише визначати стратегічні напрями державної діяльності, а й формувати нову модель взаємовідносин особи та публічної влади, за якої права людини виступають визначальним критерієм прийняття управлінських рішень. Особливого значення набуває принцип правозахисної результативності, відповідно до якого ефективність державної політики доцільно оцінювати не за кількістю прийнятих нормативно-правових актів чи реалізованих програм, а за реальними можливостями людини здійснювати свої права, отримувати належний юридичний захист і відновлювати порушене правове становище.

5. Правова культура виступає важливим соціально-правовим чинником становлення державності, орієнтованої на права людини, оскільки забезпечує перетворення фундаментальних правових цінностей на стійкі переконання, принципи професійної діяльності та моделі суспільної поведінки. Її значення проявляється на індивідуальному, суспільному та професійно-інституційному рівнях, кожен із яких по-своєму впливає на утвердження верховенства права, розвиток правосвідомості та формування відповідальних взаємовідносин особи й держави. Аргументовано, що особливу роль у забезпеченні прав людини відіграє професійна правова культура представників публічної влади, яка визначає не лише рівень знання законодавства, а й здатність застосовувати його відповідно до принципів справедливості, добросовісності, пропорційності та поваги до людської гідності. Саме через повсякденну діяльність державних інституцій правові цінності набувають практичного змісту, а правова культура стає внутрішнім механізмом запобігання владному свавіллю, формалізму та зловживанню повноваженнями. Обґрунтовано, що високий рівень правової культури сприяє зміцненню довіри до державних інституцій, розвитку правової активності громадян та утвердженню моделі взаємодії особи й держави, заснованої на взаємній відповідальності, правовій рівності та повазі до прав людини.

6. Правове виховання є цілеспрямованим і безперервним процесом формування правових знань, ціннісних орієнтацій, переконань і практичних

навичок, необхідних для усвідомленого здійснення прав людини та відповідального виконання юридичних обов’язків. Його функціональне призначення полягає не лише в ознайомленні особи зі змістом законодавства, а насамперед у формуванні внутрішньої поваги до права, здатності самостійно захищати власні права, визнавати права інших осіб і вирішувати суспільні конфлікти правовими засобами. Запропоновано розмежовувати правове інформування, правову освіту та правове виховання як взаємопов’язані, проте різні за своїм призначенням складові правового розвитку особистості: інформування забезпечує доступ до правових відомостей, освіта формує системні знання й компетентності, а виховання сприяє перетворенню правових цінностей на усвідомлені переконання та стійку правомірну поведінку. Особливу увагу приділено обґрунтуванню принципу правовиховної відповідності, згідно з яким зміст, методи та середовище правового виховання повинні узгоджуватися з цінностями, які воно покликане утверджувати. За такого підходу правове виховання стає не лише засобом підвищення правової обізнаності, а й важливим механізмом формування активної, відповідальної особистості, здатної брати участь у розвитку демократичної правової держави.

7. Реалізація прав людини та розвиток державних інституцій перебувають у тісному взаємозв’язку, оскільки ефективність забезпечення прав і свобод безпосередньо залежить від якості організації публічної влади, її компетенції, підзвітності та здатності діяти відповідно до принципів верховенства права. Водночас саме права людини визначають напрями інституційного розвитку держави, формуючи вимоги до справедливості адміністративних процедур, незалежності судового захисту, прозорості управлінських рішень і відповідальності посадових осіб. Обґрунтовано необхідність розмежування формальної та функціональної інституціоналізації прав людини, оскільки нормативне закріплення повноважень державного органу не завжди забезпечує їх належну реалізацію. Особливу увагу приділено правозахисній спроможності державних інституцій, яка проявляється у здатності забезпечувати доступність прав, своєчасно виявляти порушення, відновлювати порушене правове становище

та вдосконалювати власну діяльність. Аргументовано, що ефективність, легітимність і демократичність публічної влади визначаються не лише результативністю виконання управлінських функцій, а й рівнем довіри суспільства, відкритістю державних інституцій до громадського контролю та їх готовністю визнавати й виправляти власні помилки. У цьому контексті права людини виступають важливим чинником інституційного самовдосконалення держави, забезпечуючи постійне узгодження діяльності публічної влади із суспільними потребами та фундаментальними правовими цінностями.

8. Забезпечення прав людини в умовах сучасних державно-правових трансформацій супроводжується виникненням нових суперечностей між необхідністю збереження стабільності державного управління та потребою адаптації правових механізмів до суспільних змін. Особливого значення набуває проблема узгодження приватних і публічних інтересів, зокрема забезпечення належного співвідношення між індивідуальною свободою, суспільною безпекою та законними цілями державного втручання. Обґрунтовано, що подолання таких суперечностей повинно здійснюватися на засадах законності, правової визначеності, необхідності, пропорційності та справедливості, без необґрунтованого звуження змісту й обсягу прав людини. Серед основних проблем виокремлено недостатню ефективність окремих інституційних гарантій, складність процедур захисту, ризики правової невизначеності під час реформування державних органів, а також нові загрози, пов’язані з цифровізацією, автоматизованим прийняттям рішень, обробкою персональних даних і нерівністю доступу до електронних послуг. Запропоновано розглядати правозахисну стійкість держави як її здатність зберігати фундаментальні правові гарантії в умовах кризових, технологічних та інституційних перетворень. Особливу увагу приділено необхідності забезпечення безперервності реалізації прав людини під час державних реформ, за якої зміна нормативних або організаційних механізмів не повинна позбавляти особу доступу до належного юридичного захисту. Такий підхід дозволяє поєднати стабільність правових цінностей із гнучкістю державних

інституцій, забезпечуючи розвиток державності без втрати її людиноцентричного спрямування.

9. Удосконалення державної політики у сфері прав людини повинно передбачати не лише проголошення людиноцентричних принципів, а й запровадження конкретних правових, організаційних та інституційних змін, здатних забезпечити їх практичну реалізацію. Запропоновано інтегровану модель державної політики у сфері прав людини, основу якої становить поєднання принципів верховенства права, справедливості, рівності, пропорційності та поваги до людської гідності з дієвими механізмами їх забезпечення. Пріоритетними напрямами її реалізації визначено запровадження обов'язкового оцінювання впливу проєктів нормативно-правових актів і важливих управлінських рішень на права людини; удосконалення адміністративних процедур шляхом забезпечення обов'язкового мотивування рішень, права особи бути вислуханою та доступного порядку їх оскарження; посилення персональної відповідальності посадових осіб за неправомірне обмеження прав і свобод; забезпечення своєчасного та повного виконання судових рішень; розвиток безоплатної правничої допомоги й доступних механізмів позасудового захисту. Окрему увагу запропоновано приділити вдосконаленню законодавчих гарантій захисту персональних даних, забезпеченню прозорості автоматизованого прийняття адміністративних рішень, запровадженню можливості їх перегляду за участю людини та усуненню цифрових бар'єрів у доступі до державних послуг. Важливим напрямом визначено також систематичне підвищення професійної правової культури державних службовців через практикоорієнтоване навчання з питань прав людини, запобігання дискримінації, застосування принципу пропорційності та належного здійснення дискреційних повноважень. Для оцінювання результативності запропонованих заходів доцільно запровадити систему конкретних показників, зокрема тривалості розгляду звернень, доступності адміністративних і судових процедур, рівня виконання судових рішень, кількості повторних порушень та ефективності відновлення порушених прав. Особливого значення набуває створення механізмів обов'язкового врахування результатів судового й громадського контролю під час

перегляду адміністративної практики та вдосконалення законодавства. Обґрунтовано, що реалізація зазначених напрямів сприятиме переходу від переважно декларативної правозахисної політики до системи практичних гарантій, за якої кожне державне рішення оцінюватиметься з позицій його впливу на правове становище людини, а діяльність публічної влади ґрунтуватиметься на професійній відповідальності, відкритості, справедливості та реальній повазі до прав і свобод особи. Саме такий підхід створює передумови для подальшого розвитку української державності як демократичної, соціальної та правової, у якій права людини виступають визначальним орієнтиром державного управління та критерієм його ефективності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агатій Ю.Д. Взаємозв'язок прав людини та принципу верховенства права у формуванні правової держави. Актуальні проблеми імплементації наукових досягнень у практичну діяльність: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 04–05 червня 2024 р. – Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2024. С. 8–10.

2. Агатій Ю.Д. Переосмислення нормативності: вплив правової культури на функціональне поле права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. №7. С. 376-378. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-7/86

3. Агатій Ю.Д. Правова політика як чинник еволюції праворозуміння в сучасному суспільстві. Пріоритетні напрями розвитку юридичної науки: вітчизняний та зарубіжний досвід: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 18–19 вересня 2024 р. – Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2024. С. 17–19.

4. Агатій Ю.Д. Функціональне призначення норм права у сфері прав людини. Перспективні напрямки розвитку юридичної науки у 21-му сторіччі: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 18–19 лютого 2025 р. – Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2025. С. 11–14.

5. Агатій Ю.Д. Цифрові права людини як новий вимір у розвитку правової держави. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2025. Випуск 3. С. 3-8. DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.1.

6. Айрапетов М. А. Цифрові права і свободи людини. Реальність без належного унормування. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. 2025. № 1 (65). DOI: 10.20535/2308-5053.2025.1(65).332569.

7. Андрущенко О. П. Права людини на перехресті цивілізацій: концептуалізація, методологія та футурологія : монографія. Харків : Право, 2025. 208 с.

8. Байрачна Л. К. Цифрові права людини як нова парадигма прав і свобод: теоретико-правовий аналіз. Науковий вісник Херсонського державного

університету. Серія «Юридичні науки». 2026. № 3. С. 12–20. DOI: 10.32999/ksu2307-8049/2026-3-2.

9. Білоскурська О. В., Федорчук М. Д. Нормативно-правове регулювання обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні. Правова держава. 2022. № 46. С. 7–18. DOI: 10.18524/2411-2054.2022.46.257802.

10. Бортняк К., Добрянська Н. Правовий нігілізм як загроза верховенству права: причини та можливі наслідки. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 5. С. 65–70. DOI: 10.24144/2788-6018.2025.05.1.11.

11. Борщевський І. В., Донченко О. І., Гринь О. Д. Правова культура як концептуальна основа доступності судового захисту в демократичній державі. *Інформація і право*. 2025. № 4(55). С. 265–275. DOI: 10.37750/2616-6798.2025.4(55).346499.

12. Братасюк О. Б., Ментух Н. Ф. Поняття та класифікація цифрових прав в Україні. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 10. С. 58–61.

13. Варава І. П. Legal awareness as a key of forming a law culture. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2022. № 2. С. 30–34. DOI: 10.18372/2307-9061.63.16706.

14. Венгер В., Кошман А. Права людини в цифрову епоху: процедурні гарантії та судовий захист. Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. 2025. Т. 16. С. 18–28. DOI: 10.18523/2617-2607.2025.16.18-28.

15. Герасіна Л. М., Данильян О. Г., Дзьобань О. П., Калиновський Ю. Ю., Клімова Г. П., Максимов С. І., Осипова Н. П., Панов М. І., Петришин О. В., Тацій В. Я., Требін М. П. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія. Харків : Право, 2009. 352 с.

16. Гетьман А. П., Герасіна Л. М., Данильян О. Г. та ін. Правове виховання в сучасній Україні : монографія. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2013. 440 с.

17. Гущенков Є. В. Цифрові права: проблема концептуалізації у правовій системі України. Аналітично-порівняльне правознавство. 2026. № 1. С. 363–368. DOI: 10.24144/2788-6018.2026.01.3.54.

18. Дмитрієнко І. В., Дмитрієнко Ю. М. Бодинаміка української правової свідомості та культури. *Форум права*. 2011. № 4. С. 192–200.

19. Еннан Р. Є. Цифровізація права та формування цифрового права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Т. 1, № 83. С. 200–205. DOI: 10.24144/2307-3322.2024.83.1.29.

20. Європейська соціальна хартія (переглянута) : міжнародний документ Ради Європи від 03.05.1996. Ратифікована Законом України від 14.09.2006 № 137-V.

21. Європейська хартія місцевого самоврядування : міжнародний документ Ради Європи від 15.10.1985. Ратифікована Законом України від 15.07.1997 № 452/97-ВР.

22. Загальна декларація прав людини : міжнародний документ Організації Об’єднаних Націй від 10.12.1948.

23. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.

24. Про адміністративну процедуру : Закон України від 17.02.2022 № 2073-IX. Відомості Верховної Ради України. 2023. № 15. Ст. 50. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text.

25. Про безоплатну правничу допомогу : Закон України від 02.06.2011 № 3460-VI. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 51. Ст. 577. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text.

26. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 30. Ст. 260. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text.

27. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 4. Ст. 43. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text.

28. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 32. Ст. 314. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text.

29. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 08.09.2005 № 2866-IV. Відомості Верховної Ради України. 2005. № 52. Ст. 561. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text.

30. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 49. Ст. 2056. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text.

31. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2018. № 5. Ст. 35. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text.

32. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 06.09.2012 № 5207-VI. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 32. Ст. 412. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text.

33. Про захист персональних даних : Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI. Відомості Верховної Ради України. 2010. № 34. Ст. 481. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text.

34. Про звернення громадян : Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 47. Ст. 256. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text.

35. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 48. Ст. 650. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text.

36. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 35. Ст. 376. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text.

37. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1997. № 24. Ст. 170. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text.

38. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 28. Ст. 250. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text.

39. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 31. Ст. 545. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text.

40. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23.12.1997 № 776/97-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 20. Ст. 99. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text.

41. Заяць А. А. Порушення прав людини та громадянина в умовах воєнного стану в Україні. Часопис Київського університету права. 2024. № 3. С. 144–148. DOI: 10.36695/2219-5521.3.2024.26.

42. Іваницька Н. О. Дослідження взаємозв'язку між правовою освітою та формуванням правосвідомості громадян в умовах сучасного суспільства. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2024. № 2(30). С. 23–28. DOI: 10.32689/2617-9660-2024-2(30)-23-28.

43. Іванків І. Б. Права людства : монографія. Київ : Ваіте, 2020. 157 с.

44. Кацавець Р. С. Правова культура: бажаний результат. *Часопис Київського університету права*. 2025. № 4. С. 29–34. DOI: 10.36695/2219-5521.4.2025.4.

45. одекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. Відомості Верховної Ради України. 2005. № 35–36, № 37. Ст. 446. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text.

46. Козюбра М. І. Верховенство права: українські реалії та перспективи. Право України. 2010. № 3. С. 6–18.

47. Козюбра М. І. Права людини і верховенство права. Право України. 2010. № 2. С. 24–35.

48. Колодій А. М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація. Альманах права. 2012. Вип. 3. С. 42–46.

49. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18.12.1979. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text.

50. Конвенція про права дитини від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.

51. Конвенція про права осіб з інвалідністю від 13.12.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text.

52. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10.12.1984. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text.

53. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 : ратифікована Законом України від 17.07.1997 № 475/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

54. Конвенція про статус біженців від 28.07.1951. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text.

55. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.

56. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій та ін. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2012. 1128 с.

57. Ломака В. С. Європейська інтеграція – рушійна сила розвитку правової культури України, модернізації її правової системи. *Теорія і практика правознавства*. 2025. Вип. 2(28). С. 143–167. DOI: 10.21564/2225-6555.2025.28.346894.

58. Ломака В. С. Правова інтеграція України до об'єднаної Європи та її вплив на правову культуру законодавця. *Теорія і практика правознавства*. 2025. Вип. 1(27). С. 128–144. DOI: 10.21564/2225-6555.2025.27.333395.

59. Ломака В. С. Правова культура суспільства в умовах європейської інтеграції. *Проблеми законності*. 2022. Вип. 159. С. 105–128. DOI: 10.21564/2414-990X.159.268418.

60. Лощихін О. М., Євсюкова О. В. Правовий нігілізм як форма правосвідомості українського суспільства у процесі політичного транзиту. *Наше право*. 2015. № 3. С. 5–8.

61. Лученко Д. В., Капліна О. В., Настюк В. Я. та ін. Права людини в умовах цифрової трансформації суспільства : колективна монографія. Харків : Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2022. 272 с.

62. Маркович Х. М. Права і свободи людини в умовах воєнного стану: фокус пріоритетів. Аналітично-порівняльне правознавство. 2023. № 4. С. 95–99. DOI: 10.24144/2788-6018.2023.04.13.

63. Марусяк Т. С. Правосвідомість в умовах режиму воєнного стану: соціологічний аспект. *Міждисциплінарний дискурс у дослідженні феномену соціального*. Київ : КНЕУ, 2024. С. 96–99.

64. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 21.12.1965. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text.

65. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.

66. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text.

67. Морська Н. Л., Ювсечко Я. В., Вербовський І. А. Роль правової освіти у формування правосвідомості та правової культури громадян України. *Наукові інновації та передові технології*. 2023. № 28. С. 983–993. DOI: 10.52058/2786-5274-2023-14(28)-983-993.

68. Муращенко О. Структура правосвідомості. *Молодь і ринок*. 2024. С. 91–95. DOI: 10.24919/2308-4634.2024.314192.

69. Національна стратегія у сфері прав людини : затверджена Указом Президента України від 24.03.2021 № 119/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text.

70. Пампура М. В. Вплив сучасних трансформаційних процесів на правову свідомість населення. *Supremaţia Dreptului*. 2017. № 1. С. 24–28.

71. Пампура М. В. Зміст та особливості правової ідеології як складової правосвідомості в умовах системної трансформації українського суспільства. *Право.ua*. 2017. № 1. С. 10–16.

72. Пампура М. В. Основні детермінанти деформації правосвідомості в сучасній Україні. *Наше право*. 2017. № 1. С. 13–19.

73. Пампура М. В. Правосвідомість у суспільстві, що трансформується: функціональний аспект. *Форум права*. 2016. № 5. С. 139–143.

74. Пампура М. В. Трансформаційні процеси в Україні: зміст та особливості. *Право.ua*. 2016. № 3. С. 23–28.

75. Петришин О. В. Верховенство права в системі правового регулювання суспільних відносин. Право України. 2010. № 3. С. 24–35.

76. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія. Харків : Право, 2008. 240 с.

77. Полонська О. І. Щодо визначення цифрових прав людини: перспективи національного регулювання та судова практика. Аналітично-порівняльне правознавство. 2026. № 3. С. 418–424. DOI: 10.24144/2788-6018.2026.03.1.61.

78. Полховська І. К. Реалізація прав і свобод особи в умовах воєнного стану. Полтавський правовий часопис. 2023. № 2. С. 66–79. DOI: 10.21564/2786-7811.2.287927.

79. Права людини в умовах національних і глобалізаційних викликів та механізм їх забезпечення : монографія. Харків : Право, 2024. 252 с.

80. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник. 10-те вид., допов. Львів : Край, 2008. 224 с.

81. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на 2021–2023 роки» від 23.06.2021 № 756-р.

82. Сапарова А. О. Цифрові права людини в системі конституційних цінностей: теоретико-правові засади. Аналітично-порівняльне правознавство. 2026. № 2. С. 193–198. DOI: 10.24144/2788-6018.2026.02.1.28.

83. Сєрєбряк С. В. Особливості правового регулювання цифрових прав людини. Актуальні проблеми права: теорія і практика. 2025. № 49. С. 261–272. DOI: 10.33216/2218-5461.2025-49-1-261-272.

84. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. 4-те вид., стереотип. Київ : Алерта, 2021. 528 с.

85. Соколовський О. О. Правосвідомість як необхідний елемент підвищення рівня розвитку суспільства й становлення правової держави. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2017. Вип. 20. С. 115–119.

86. Степаненко Н. В., Чернієвський А. Т. Забезпечення прав людини в умовах надзвичайного чи воєнного стану: баланс між безпекою та свободами. Legal Bulletin. 2026. № 10. С. 18–23**.** DOI: 10.31732/2708-339X-2026-10-A2.

87. Сунєгін С. О. Основоположні принципи права: загальна характеристика та деякі аспекти реалізації. Альманах права. 2012. Вип. 3. С. 275–279.

88. Ткачук А. С. Деформації правосвідомості: їх сутність та наслідки. *Актуальні проблеми політики*. 2011. Вип. 43. С. 56–63.

89. Турчиняк Я. І. Вплив правового виховання на правосвідомість особи. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 1. С. 916–920. DOI: 10.24144/2788-6018.2025.01.153.

90. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, від 27.06.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.

91. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. Офіційний вісник України. 2022. № 46. Ст. 2497. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text.

92. Черкас М. Є. Роль соціальних мереж у формуванні квазіправосвідомості. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2026. № 2. С. 5–17. DOI: 10.34015/2523-4552.2026.2.01.

93. Черкас М. Особливості формування правосвідомості в умовах правового режиму воєнного стану. *Право та інновації*. 2023. № 1(41). С. 105–110. DOI: 10.37772/2518-1718-2023-1(41)-15.

94. Шелих А. Правосвідомість як предмет міждисциплінарних досліджень. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2025. № 1 (129). С. 81–86. DOI: 10.17721/1728-2195/2025/1.129-14.

95. Щербатюк І. О. Фундаментальні принципи державної політики у сфері прав людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Вип. 89, ч. 1. С. 266–272. DOI: 10.24144/2307-3322.2025.89.1.37.

96. Ahatii Yuliia. Encouraging legal norms as a tool for the realization of human rights: a theoretical and legal analysis. Entrepreneurship, Economy and Law. 2024. № 3. pp. 56–60. DOI: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2024.3.10

97. Alexy R. A Theory of Constitutional Rights. Oxford : Oxford University Press, 2002. 462 p.

98. Alston P., Goodman R. International Human Rights. Oxford : Oxford University Press, 2013. 1580 p.

99. Barak A. Human Dignity: The Constitutional Value and the Constitutional Right. Cambridge : Cambridge University Press, 2015. 399 p.

100. Barak A. Proportionality: Constitutional Rights and Their Limitations. Cambridge : Cambridge University Press, 2012. 638 p.

101. Bingham T. The Rule of Law. London : Allen Lane, 2010. 224 p.

102. Bobbio N. The Age of Rights. Cambridge : Polity Press, 1996. 192 p.

103. Buchanan A. Justice, Legitimacy, and Self-Determination: Moral Foundations for International Law. Oxford : Oxford University Press, 2004. 520 p.

104. Citron D. K. Technological Due Process. Washington University Law Review. 2008. Vol. 85, No. 6. P. 1249–1313.

105. Clapham A. Human Rights: A Very Short Introduction. 2nd ed. Oxford : Oxford University Press, 2015. 216 p.

106. Cohen J. E. Between Truth and Power: The Legal Constructions of Informational Capitalism. Oxford : Oxford University Press, 2019. 368 p.

107. Council of Europe. Action Plan for Ukraine 2023–2026: Resilience, Recovery and Reconstruction. Strasbourg : Council of Europe, 2022.

108. Council of Europe. Charter on Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education. Recommendation CM/Rec(2010)7. Strasbourg : Council of Europe, 2010.

109. Council of Europe. Framework Convention on Artificial Intelligence and Human Rights, Democracy and the Rule of Law. CETS No. 225. Strasbourg, 2024.

110. Council of Europe. Recommendation CM/Rec(2018)7 of the Committee of Ministers to Member States on Guidelines to Respect, Protect and Fulfil the Rights of the Child in the Digital Environment. Strasbourg, 2018.

111. Council of Europe. Reference Framework of Competences for Democratic Culture. Vols. 1–3. Strasbourg : Council of Europe, 2018.

112. Creutzfeldt N. Towards a digital legal consciousness? *European Journal of Law and Technology*. 2021. Vol. 12, No. 3. P. 1–25. DOI: 10.5281/zenodo.5779655.

113. Donnelly J. Universal Human Rights in Theory and Practice. 3rd ed. Ithaca : Cornell University Press, 2013. 320 p.

114. Douzinas C. The End of Human Rights: Critical Legal Thought at the Turn of the Century. Oxford : Hart Publishing, 2000. 410 p.

115. Dworkin R. Law’s Empire. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1986. 470 p.

116. Dworkin R. Taking Rights Seriously. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1977. 371 p.

117. Eubanks V. Automating Inequality: How High-Tech Tools Profile, Police, and Punish the Poor. New York : St. Martin’s Press, 2018. 272 p.

118. European Commission. Ukraine Report 2025. Brussels : European Commission, 2025.

119. European Parliament and Council of the European Union. Regulation (EU) 2024/1689 of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act). Official Journal of the European Union. 2024.

120. European Parliament and Council of the European Union. Regulation (EU) 2022/2065 of 19 October 2022 on a Single Market for Digital Services (Digital Services Act). Official Journal of the European Union. 2022. L 277. P. 1–102.

121. European Parliament and Council of the European Union. Regulation (EU) 2016/679 of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data (General Data Protection Regulation). Official Journal of the European Union. 2016. L 119. P. 1–88.

122. European Union. Charter of Fundamental Rights of the European Union. Official Journal of the European Union. 2012. C 326. P. 391–407.

123. Finnis J. Natural Law and Natural Rights. 2nd ed. Oxford : Oxford University Press, 2011. 494 p.

124. Floridi L. The Ethics of Information. Oxford : Oxford University Press, 2013. 357 p.

125. Fredman S. Human Rights Transformed: Positive Rights and Positive Duties. Oxford : Oxford University Press, 2008. 300 p.

126. Freeman M. Human Rights: An Interdisciplinary Approach. 3rd ed. Cambridge : Polity Press, 2017. 272 p.

127. Fuller L. L. The Morality of Law. Revised ed. New Haven : Yale University Press, 1969. 262 p.

128. Ginsburg T., Huq A. Z. How to Save a Constitutional Democracy. Chicago : University of Chicago Press, 2018. 320 p.

129. Goodhart M. Human Rights: Politics and Practice. 3rd ed. Oxford : Oxford University Press, 2016. 488 p.

130. Griffin J. On Human Rights. Oxford : Oxford University Press, 2008. 360 p.

131. Habermas J. Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy. Cambridge, MA : MIT Press, 1996. 631 p.

132. Hafner-Burton E. M. Making Human Rights a Reality. Princeton : Princeton University Press, 2013. 296 p.

133. Hart H. L. A. The Concept of Law. 3rd ed. Oxford : Oxford University Press, 2012. 400 p.

134. Henkin L. The Age of Rights. New York : Columbia University Press, 1990. 220 p.

135. Hilbink L., Salas Ramos V. Citizen awakening? Exploring legal consciousness in a context of mass political mobilization. *Law & Society Review*. 2024. Vol. 58, No. 2. P. 243–269. DOI: 10.1017/lsr.2024.11.

136. Hunt M. Using Human Rights Law in English Courts. Oxford : Hart Publishing, 1997. 464 p.

137. Ignatieff M. Human Rights as Politics and Idolatry. Princeton : Princeton University Press, 2001. 216 p.

138. Jackson V. C. Constitutional Engagement in a Transnational Era. Oxford : Oxford University Press, 2010. 538 p.

139. Klug F. Values for a Godless Age: The Story of the United Kingdom’s New Bill of Rights. London : Penguin Books, 2000. 384 p.

140. Landman T. Protecting Human Rights: A Comparative Study. Washington, DC : Georgetown University Press, 2005. 231 p.

141. Levitsky S., Ziblatt D. How Democracies Die. New York : Crown, 2018. 320 p.

142. Locke J. Two Treatises of Government / ed. by P. Laslett. Cambridge : Cambridge University Press, 1988. 464 p.

143. Lomaka V., Novikov Y., Yakoviyk I., Tragniuk O., Sych M. The Role of European Integration in the Development of Legal Awareness of the Ukrainian Society. *Revista Jurídica Portucalense*. 2025. № 37. P. 501–524. DOI: 10.34625/issn.2183-2705(37)2025.ic-24.

144. Loughlin M. Foundations of Public Law. Oxford : Oxford University Press, 2010. 528 p.

145. Mantelero A. Beyond Data: Human Rights, Ethical and Social Impact Assessment in AI. The Hague : T.M.C. Asser Press ; Springer, 2022. 200 p.

146. Mertus J. A. The United Nations and Human Rights: A Guide for a New Era. 2nd ed. London ; New York : Routledge, 2009. 224 p.

147. Möller K. The Global Model of Constitutional Rights. Oxford : Oxford University Press, 2012. 222 p.

148. Moyn S. The Last Utopia: Human Rights in History. Cambridge, MA : Harvard University Press, 2010. 352 p.

149. Nickel J. W. Making Sense of Human Rights. 2nd ed. Malden : Blackwell Publishing, 2007. 288 p.

150. OECD. OECD Integrity and Anti-Corruption Review of Ukraine. OECD Public Governance Reviews. Paris : OECD Publishing, 2025. 294 p. DOI: 10.1787/7dbe965b-en.

151. OECD. OECD Public Integrity Handbook. Paris : OECD Publishing, 2020. 239 p. DOI: 10.1787/ac8ed8e8-en.

152. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. Guiding Principles on Business and Human Rights: Implementing the United Nations “Protect, Respect and Remedy” Framework. New York ; Geneva : United Nations, 2011.

153. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. Human Rights Indicators: A Guide to Measurement and Implementation. New York ; Geneva : United Nations, 2012. HR/PUB/12/5.

154. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. World Programme for Human Rights Education: Fifth Phase, Plan of Action. New York ; Geneva : OHCHR, 2025. HR/PUB/25/2.

155. Rawls J. A Theory of Justice. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1971. 607 p.

156. Raz J. Ethics in the Public Domain: Essays in the Morality of Law and Politics. Oxford : Clarendon Press, 1994. 364 p.

157. Raz J. The Authority of Law: Essays on Law and Morality. Oxford : Clarendon Press, 1979. 292 p.

158. Risse T., Ropp S. C., Sikkink K. The Persistent Power of Human Rights: From Commitment to Compliance. Cambridge : Cambridge University Press, 2013. 372 p.

159. Sen A. The Idea of Justice. Cambridge, MA : Harvard University Press, 2009. 468 p.

160. Shelton D. Remedies in International Human Rights Law. 3rd ed. Oxford : Oxford University Press, 2015. 576 p.

161. Shue H. Basic Rights: Subsistence, Affluence, and U.S. Foreign Policy. 2nd ed. Princeton : Princeton University Press, 1996. 256 p.

162. Simmons B. A. Mobilizing for Human Rights: International Law in Domestic Politics. Cambridge : Cambridge University Press, 2009. 468 p.

163. Steiner H. J., Alston P., Goodman R. International Human Rights in Context: Law, Politics, Morals. 3rd ed. Oxford : Oxford University Press, 2008. 1492 p.

164. Szilágyi I. H. Social Legal Consciousness or Legal Culture? *Public Governance, Administration and Finances Law Review*. 2023. Vol. 7, No. 2. P. 5–39. DOI: 10.53116/pgaflr.2022.2.1.

165. Turchynjak Y. I. Legal Socialization: Coercion versus Consent in an Era of Mistrust. *Annual Review of Law and Social Science*. 2016. Vol. 12. P. 417–439. DOI: 10.1146/annurev-lawsocsci-110615-085141.

166. Tushnet M. Weak Courts, Strong Rights: Judicial Review and Social Welfare Rights in Comparative Constitutional Law. Princeton : Princeton University Press, 2008. 288 p.

167. UNESCO. Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence. Paris : UNESCO, 2021.

168. United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights. General Comment No. 3: The Nature of States Parties' Obligations. 1990. E/1991/23.

169. United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights. General Comment No. 14: The Right to the Highest Attainable Standard of Health. 2000. E/C.12/2000/4.

170. United Nations Committee on the Rights of Persons with Disabilities. General Comment No. 6 on Equality and Non-Discrimination. 2018. CRPD/C/GC/6.

171. United Nations General Assembly. Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law. Resolution 60/147. 16 December 2005.

172. United Nations General Assembly. Declaration on the Right and Responsibility of Individuals, Groups and Organs of Society to Promote and Protect Universally Recognized Human Rights and Fundamental Freedoms. Resolution 53/144. 9 December 1998.

173. United Nations General Assembly. United Nations Declaration on Human Rights Education and Training. Resolution 66/137. 19 December 2011.

174. United Nations Human Rights Committee. General Comment No. 31: The Nature of the General Legal Obligation Imposed on States Parties to the Covenant. 2004. CCPR/C/21/Rev.1/Add.13.

175. United Nations Human Rights Committee. General Comment No. 34: Article 19: Freedoms of Opinion and Expression. 2011. CCPR/C/GC/34.

176. United Nations Human Rights Committee. General Comment No. 36: Article 6: Right to Life. 2018. CCPR/C/GC/36.

177. United Nations. Guiding Principles on Internal Displacement. 1998. E/CN.4/1998/53/Add.2.

178. United Nations. Vienna Declaration and Programme of Action. World Conference on Human Rights. Vienna, 25 June 1993. A/CONF.157/23.

179. Venice Commission. Rule of Law Checklist. Adopted by the Venice Commission at its 106th Plenary Session, Venice, 11–12 March 2016. CDL-AD(2016)007.

180. Venice Commission. The Updated Rule of Law Checklist. Adopted at the 145th Plenary Session, Venice, 12–13 December 2025. CDL-AD(2025)002.

181. Waldron J. Dignity, Rank, and Rights. Oxford : Oxford University Press, 2012. 176 p.

182. Waldron J. The Rule of Law and the Measure of Property. Cambridge : Cambridge University Press, 2012. 132 p.

183. World Bank, Government of Ukraine, European Commission, United Nations. Ukraine: Fifth Rapid Damage and Needs Assessment (RDNA5): February 2022 – December 2025. Washington, DC : World Bank Group, 2026. Report No. 208436.

184. World Bank. World Development Report 2017: Governance and the Law. Washington, DC : World Bank, 2017. 304 p.

185. Yeung K. Algorithmic Regulation: A Critical Interrogation. Regulation & Governance. 2018. Vol. 12, No. 4. P. 505–523. DOI: 10.1111/rego.12158.

186. Zuboff S. The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power. New York : PublicAffairs, 2019. 704 p.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
перший проректор
ЗВО «Університет Короля Данила»
доктор архітектури, професор
Михайло КОСЬМІЙ

«__» _____ 2026 р.

АКТ
впровадження результатів дисертації зі спеціальності 081 «Право»
на здобуття ступеня доктора філософії
Агатій Юлії Дмитрівни
на тему: «РОЛЬ ПРАВ ЛЮДИНИ У ФОРМУВАННІ ТА РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ»
у навчальний процес Університету Короля Данила

Комісія у складі: голови – завідувача кафедри права імені академіка УАН о. Івана Луцького , кандидата соціологічних наук, доцента, Пташник О.І.; членів комісії: доктора юридичних наук, професора Зварича Р.В., доктора юридичних наук, професора Криховецького І.З., склала цей акт про те, що наукові публікації за результатами дисертації на здобуття ступеня доктора філософії зі спеціальності 081 Право Агатій Юлії Дмитрівни на тему: «Роль прав людини у формуванні та розвитку держави» використовуються у навчальному процесі Університету Короля Данила при викладанні курсів «Теорія держави і права», «Актуальні проблеми теорії держави і права».

Теоретичні й практичні аспекти дослідження висвітлені у наукових фахових виданнях України та у доповідях, тезах на наукових конференціях, круглих столах, семінарах, зокрема:

Список публікацій здобувача
в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Агатій Ю.Д. Цифрові права людини як новий вимір у розвитку правової держави. Науковий вісник публічного та приватного права. 2025. Випуск 3. С. 3-8. DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.1
2. Ahatii, Yuliia. Encouraging norms of law as a tool for implementing human rights: theoretical and legal analysis. Entrepreneurship, Economy and Law. 2024. № 3. pp. 11-15. DOI https://doi.org/10.32849/2663-5313/2024.3.10

3. Агатій Ю.Д. Переосмислення нормативності: вплив правової культури на функціональне поле права. Юридичний науковий електронний журнал. 2025. №7. С. 376-378. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-7/86

4. Агатій Ю. Д. Концептуальні засади модернізації державної політики у сфері прав людини на основі принципів права та правової культури. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 11. С. 566–568. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-11/125

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Агатій Ю.Д. Функціональне призначення норм права у сфері прав людини. Перспективні напрямки розвитку юридичної науки у 21-му сторіччі: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 18–19 лютого 2025 р. – Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2025. С. 11–14.

2. Агатій Ю.Д. Правова політика як чинник еволюції праворозуміння в сучасному суспільстві. Пріоритетні напрями розвитку юридичної науки: вітчизняний та зарубіжний досвід: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 18–19 вересня 2024 р. – Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2024. С. 17–19.

3. Агатій Ю.Д. Взаємозв'язок прав людини та принципу верховенства права у формуванні правової держави. Актуальні проблеми імплементації наукових досягнень у практичну діяльність: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 04–05 червня 2024 р. – Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2024. С. 8–10.

Голова комісії: **к.соц.н. Пташник О.І.**
Члени комісії: **д.ю.н., проф. Зварич Р.В.**
д.ю.н., проф. Криховецький І.З.

УНІВЕРСИТЕТ КОРОЛЯ ДАНИЛА
KING DANYLO UNIVERSITY

ДОДАТОК Б

76018, м. Івано-Франківськ, вул. Є. Коновальця, 35. тел. +38(0342)77-18-45, 068 755 7575, 099 755 7575
35 Konovaltsia St., Ivano-Frankivsk 76018, Ukraine, tel. +38(0342)77-18-45, 068 755 7575, 099 755 7575
e-mail: university@ukd.edu.ua. Офіційна сторінка - ukd.edu.ua

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ІМЕНІ АКАДЕМІКА ІВАНА ЛУЦЬКОГО

Довідка

Про впровадження результатів дисертаційного дослідження на здобуття ступеня доктора філософії зі спеціальності 081 «Право» Агатій Юлії Дмитрівни

Повідомляємо спеціалізованій вченій раді, що результати дисертаційного дослідження Агатій Юлії Дмитрівни на тему: «Роль прав людини у формуванні та розвитку держави» спрямовані на вдосконалення теоретико-правових засад забезпечення прав і свобод людини як визначального чинника формування та розвитку держави, удосконалення механізмів їх реалізації та захисту, зміцнення принципів верховенства права, демократії та правової державності і використовуються Інститутом у науково-дослідній і експертно-аналітичній роботі при виконанні наукових програм розвитку Університету Короля Данила, Прикарпатського регіону та України відповідно до плану проведення наукових досліджень, а також підготовці науково-практичних експертних висновків, зауважень і пропозицій до законопроєктів у зазначеній сфері.

04.09.2026

Директор науково-дослідного інституту імені Академіка Івана Луцького доктор юридичних наук, професор **РОМАН ЛУЦЬКИЙ**